

POLSKIE TOWARZYSTWO RUSYCYSTYCZNE

przeгляд rusycystyczny

2020, nr 4 (172)

Katowice 2020

KOMITET HONOROWY

Janusz Henzel, Walenty Piłat, Władysław Woźniewicz, Wanda Zmarzer

KOMITET REDAKCYJNY

Tadeusz Klimowicz (Uniwersytet Wrocławski) — przewodniczący
Franciszek Apanowicz (Uniwersytet Gdański)
Jens Herlth (Universität Freiburg, Szwajcaria)
Władimir Klimonow (Humboldt-Universität zu Berlin, Niemcy)
Joanna Madloch (Montclair State University, USA)
Daria Nevskaya (Российская академия народного хозяйства и государственной службы, Rosja)
Kadisa Nurgali (Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, Kazachstan)
Antoaneta Olteanu (Universitatea din București)
Grzegorz Przebinda (Uniwersytet Jagielloński)
Barbara Stempczyńska (Uniwersytet Śląski)
Walerij Tiupa (Российский государственный гуманитарный университет, Moskwa)
Halina Waszkielewicz (Uniwersytet Jagielloński)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Piotr Fast (redaktor naczelny), Michał Głuszkowski, Justyna Pisarska, Joanna Darda-Gramatyka, Paweł Łaniewski (sekretarz redakcji)

Adiustacja tekstów obcojęzycznych

Yevheniy Liashchevskiy
Piotr Plichta

Korekta

Justyna Pisarska
Paweł Łaniewski

ADRES REDAKCJI

Przegląd Ruscystyczny, 41-205 Sosnowiec, ul. Spokojna 2
tel. +48 604 965 737; +48 505 300 667
e-mail: prz.rus@op.pl
<http://www.journals.us.edu.pl/index.php/PR>

Index 371866
ISSN 0137-298X

WYDAWCY

**Polskie
Towarzystwo
Ruscystyczne**

Polskie Towarzystwo Ruscystyczne
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5/318
tel. 505 300 667, ptr.polska@gmail.com
www.polskietowarzystworuscystyczne.pl

**UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH**

Uniwersytet Śląski
Instytut Literaturoznawstwa
Instytut Językoznawstwa
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5

Zakup wersji papierowej można dokonać na stronie: <http://wydawnictwo.us.edu.pl>; zamówienia: wydawnictwo@us.edu.pl

SPIS TREŚCI

IN MEMORIAM

- 7 PROFESOR W A N D A Z M A R Z E R — UCZONA I ORGANIZATORKA NAUKI (1941–2020)
Dorota Urbanek

ROSJA: CZASY — LUDZIE — IDEE

gościnnie pod redakcją

JOLANTA BRZYKCY I BOŻENY ŻEJMO

- 19 JOLANTA BRZYKCY Rosja: czasy — ludzie — idee. Zamiast wstępu
BOŻENA ŻEJMO
- 24 MICHAŁ BOHUN Rewolucyjna kontrewolucja.
Dialog kultur w myśli rosyjskiego oświecenia
- 37 ANNA KOŚCIOŁEK Kilka uwag na temat młodzieżowego stosunku Aleksandra Hercena
do chrześcijaństwa
- 48 ROMAN SZUBIN Stosunek Michaiła Priszwina do ideologii (na materiale dzienników)
- 61 PIOTR GŁUSZKOWSKI Rosyjska rewolucja w twórczości Arkadija Awierczeni i Teffi
- 72 ELENA BORISOVA-YURKOVSKAYA Wiosenny salon poetów: rewolucja w kategoriach *magnum opus*
- 86 BEATA PAWLETKO Doświadczenie głodu: Piotrogród-Leningrad
- 99 BOŻENA ŻEJMO Sztuka postczarnobylska jako praca żalu
- 122 JELENA LEWKIJEWSKAJA Pamięć historyczna jako trauma
w chłopskich narracjach autobiograficznych
- 134 ADAM JASKÓLSKI Rosyjska narracja o II wojnie światowej
w świetle kryzysu na Ukrainie
- 147 ŻANNA SŁADKIEWICZ „Siła nieczysta” w karykaturze politycznej: aspekt pragmatyczny
- 165 OLGA RUBINCZYK „I czymże są wierszyki?”
Korespondencja Nadieżdy Mandelsztam z Lidią Ginzburg
- 179 JOLANTA BRZYKCY Poetycki świat Lidii Sienickiej
- 193 IWONA KRYCKA-MICHNOWSKA Z dziejów rosyjskiej emigracji w Polsce międzywojennej:
Eugenia Weber-Chiriakowa
- 207 JOANNA RADOSZ Zbędny człowiek i mały człowiek w rosyjskiej literaturze XXI wieku
- 218 IRENA MATCZYŃSKA „Odwrócona klasa”: mapa pamięci jako podstawa kursu wideo
(z doświadczeń zawodowych)
- * * *
- 230 JAKUB BOBER *Kolejka* Władimira Sorokina w polskim przekładzie
- 244 JOANNA WOCH Zmiany akcentowe we współczesnym języku rosyjskim
— analiza danych ankietowych

RECENZJE

- 264 MIROŚŁAWA MICHALSKA-SUCHANEK Р. Кацман, *Неуловимая реальность. Сто лет русско-израильской литературы (1920–2020)*, Academic Studies Press—BiblioRossica, Boston—St. Petersburg 2020
- 271 NOTY O AUTORACH

СОДЕРЖАНИЕ

IN MEMORIAM

- 7 ДОРОТА УРБАНЭК Ванда Змарзер — ученая и организатор науки (1941–2020)

РОССИЯ: ВРЕМЯ — ЛЮДИ — ИДЕИ

под редакцией

ЙОЛАНТЫ БЖИКЦЫ И БОЖЕНЫ ЖЕЙМО

- 19 ЙОЛАНТА БЖИКЦЫ Россия: время — люди — идеи. Вместо предисловия
БОЖЕНА ЖЕЙМО
- 24 МИХАЛ БОХУН Контрреволюционная революция. Диалог культур в мысли
русского просвещения
- 37 АННА КОСЦЁЛЕК Несколько замечаний по поводу юношеского отношения
Александра Герцена к христианству
- 48 РОМАН ШУБИН Отношение Михаила Пришвина к идеологии. На материале
дневников
- 61 ПЕТР ГЛУШКОВСКИ Русская революция
в произведениях Аркадия Аверченко и Тэффи
- 72 ЕЛЕНА БОРИСОВА-ЮРКОВСКАЯ Весенний салон поэтов: революция в категориях *tagnum opus*
- 86 БЕАТА ПАВЛЕТКО Опыт голода: Петроград– Ленинград
- 99 БОЖЕНА ЖЕЙМО Постчернобыльское искусство как работа горя
- 122 ЕЛЕНА ЛЕВКИЕВСКАЯ Историческая память как травма в крестьянских
автобиографических нарративах
- 134 АДАМ ЯСКУЛЬСКИ Кремлёвский нарратив о Великой Отечественной Войне
в контексте украинского кризиса
- 147 ЖАННА СЛАДКЕВИЧ «Нечистая сила» в политической карикатуре:
прагматический аспект
- 165 ОЛЬГА РУБИНЧИК „А что такое стишки?“
Из переписки Надежды Мандельштам с Лидией Гинзбург

179	ЙОЛАНТА БЖИКЦЫ	Поэтический мир Лидии Сеницкой
193	ИВОНА КРЫЦКА-МИХНОВСКА	Из истории русской эмиграции в межвоенной Польше: Евгения Вебер-Хирьякова
207	ЙОАННА РАДОШ	Лишний человек и маленький человек в русской литературе XXI века
218	ИРЕНА МАТЧИНЬСКА	Перевернутое обучение: интеллект-карта как основа создания видеокурса (из опыта работы)

* * *

230	ЯКУБ БОБЕР	<i>Очередь</i> Владимира Сорокина в польском переводе
244	ЙОАННА ВОХ	Акцентные изменения в современном русском языке (на материале анкетных данных)

РЕЦЕНЗИИ

264	МИРОВЛАВА МИХАЛЬСКА-СУХАНЕК	Р. Кацман, <i>Неуловимая реальность. Сто лет русско-израильской литературы (1920–2020)</i> , Academic Studies Press–BiblioRossica, Boston–St. Petersburg 2020
-----	-----------------------------	---

271 СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

TABLE OF CONTENTS

IN MEMORIAM

7	DOROTA URBANEK	Wanda Zmarzer — a scholar and organizer of research (1941–2020)
---	----------------	---

RUSSIA:TIME — PEOPLE — IDEAS

guest editors

JOLANTA BRZYKCY & BOŻENA ŻEJMO

19	JOLANTA BRZYKCY BOŻENA ŻEJMO	Russia: time — people — ideas. Preface
24	MICHAŁ BOHUN	The revolutionary counterrevolution. The cultural dialogues in the thought of the Russian enlightenment
37	ANNA KOŚCIOŁEK	Some remarks on Alexander Herzen's view on christianity in his young days
48	ROMAN SZUBIN	The attitude of Mikhail Prishvin to ideology. On the material of diaries
61	PIOTR GŁUSZKOWSKI	Russian revolution in the works of Arkadiy Averchenko and Teffi

- 72 ELENA BORISOVA-YURKOVSKAYA Spring salon of poets: the revolution in the context of *magnum opus*
- 86 BEATA PAWLETKO Famine experience: Petrograd-Leningrad
- 99 BOŽENA ŽEJMO Post-Chernobyl art as a work of the mourning
- 122 ELENA LEVKIEVSKAYA Historical memory as a trauma
in the peasant autobiographic narratives
- 134 ADAM JASKÓLSKI The Kremlin narrative about World War II in the light of Ukrainian crisis
- 147 ŻANNA SŁADKIEWICZ “The evil spirit” in the political caricature: pragmatic aspect
- 165 OLGA RUBINCZYK “And what is rhymes?” From the correspondence
of Nadezhda Mandelstam with Lydia Ginzburg
- 179 JOLANTA BRZYKCY The poetical world of Lidya Senitskaya
- 193 IWONA KRYCKA-MICHNOWSKA From the history of Russian emigration in interwar Poland:
Yevgenia Veber-Khiryakova
- 207 JOANNA RADOSZ “Superfluous man” and “little man” in the XXI-century Russian literature
- 218 IRENA MATCZYŃSKA Flipped classroom: mind map as the basis for the video course
(from work experience)

* * *

- 230 JAKUB BOBER *The Queue* by Vladimir Sorokin in Polish translation
- 244 JOANNA WOCH Accentual changes in contemporary Russian language —
survey analysis

REVIEWS

- 264 MIROŚŁAWA MICHALSKA-SUCHANEK P. Кацман, *Неуловимая реальность. Сто лет русско-израильской литературы (1920–2020)*, Academic Studies Press—
BiblioRossica, Boston—St. Petersburg 2020

- 271 ABOUT AUTHORS

PROFESOR WANDA ZMARZER —
UCZONA I ORGANIZATOR NAUKI
(1941–2020)

W dniu 12 marca 2020 roku zmarła w Warszawie prof. zw. dr hab. Wanda Zmarzer, wybitna przedstawicielka pierwszego powojennego pokolenia polskich rusycystów, w latach 1991–1999 redaktor naczelna „Przełądu Rusycystycznego”.

Całe swoje życie zawodowe Pani Profesor związała z Uniwersyte-tem Warszawskim, gdzie w roku 1965 rozpoczęła pracę w Katedrze Języka Rosyjskiego. Poprzedziły ją studia w zakresie filologii rosyjskiej na Uniwersytecie Warszawskim i Uniwersytecie im. Michaiła Łomonosowa w Moskwie, które dały Jej gruntowne przygotowanie

językoznawcze i slawistyczne, ukształtowały chęć do samodzielnego odkrywania praw rządzących językiem, niezależność myślenia, wielopłaszczyznowość zainteresowań badawczych. Rozległa wiedza, wrodzona pracowitość i wytrwałość w dążeniu do wytyczonego celu stały się podstawą Jej szybkiej kariery naukowej. W roku 1973 uzyskała stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa rosyjskiego, broniąc rozprawę doktorską *Substantywacja przymiotników rosyjskich drogą derywacji* napisaną pod kierunkiem prof. dr. hab. Piotra Zwolińskiego. W 1981 roku za rozprawę *Charakterystyka semantyczna czasowników stanu psychicznego w języku rosyjskim i polskim* (Wyd. UW, 1985) uzyskała stopień doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa. Pięć lat później otrzymała tytuł profesora. Rok później ukazała się Jej monografia profesorska *Podstawy analizy konfrontatywnej języków pokrewnych (polskiego i rosyjskiego)* (Wyd. UW, 1992), wnosząca istotny wkład do językoznawstwa konfrontatywnego.

W swoich pracach Pani Profesor poruszała szeroki zakres zagadnień dotyczących językoznawstwa rosyjskiego i konfrontatywnego polsko-rosyjskiego: od fonetyki i słowotwórstwa, poprzez fleksję, składnię i leksykologię. Ważne miejsce w Jej dorobku zajmowała semantyka czasownikowa w ujęciu konfrontatywnym oraz problematyka związana z przemianami i rozwojem ogólnonarodowego zasobu leksykalnego języka rosyjskiego końca XX wieku w aspekcie kulturowym i socjolingwistycznym oraz zagadnienia systemowości leksyki. Badła także obszar frazeologii, paremiologii oraz onomastyki – zwłaszcza autorskiej. Wyjątkowej wartości są publikacje prof. Zmarzer związane z tak ważną społecznie dziedziną językoznawstwa, jaką jest terminologia, której poświęciła szczególną uwagę w późniejszym okresie swojej pracy badawczej. Od 1994 roku była przewodniczącą Komisji ds. Zasad i Metod Działalności Terminologicznej przy Polskim Komitecie Normalizacyjnym (m.in. w 2005 roku współorganizowała pierwszą w Polsce międzynarodową konferencję terminologiczną, w której udział wzięło ponad stu uczestników z około trzydziestu krajów – członków ISO).

Była członkiem rad naukowych licznych czasopism, m.in. Komitetu Redakcyjnego wydawanego w Moskwie kwartalnika „Russkij Jazyk za Rubieżom”, członkiem komitetu redakcyjnego wydawnictwa „Studia Rossica” oraz „Slavyanskoye terminovedeniye”, członkiem Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, Polskiego Towarzystwa Rusycystycznego i Polskiego Towarzystwa Lingwistyki Stosowanej.

Prof. dr hab. Wanda Zmarzer jest autorką ponad stu prac naukowych, z czego na szczególną uwagę zasługuje, obok poprzednio wymienionych, monografia *Teoretyczne podstawy terminologii* (Wyd. UW 2001; wyd. II – 2006), której współautorem był prof. dr hab. Jurij Lukszyn, założyciel Katedry Języków Specjalistycznych UW, mąż Pani Profesor. Tworzyli niezmiernie udany związek zarówno w życiu prywatnym, jak i naukowym. W ich współredakcji ukazały się tak istotne słowniki, jak: *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski i rosyjsko-polski* (Wyd. Harald G. Dictionaries, 1998), *Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej* (KJS UW, 2005, wyd. II, uzupełnione) czy *Dydaktyczny słownik terminologii lingwistycznej* (KJS UW, 2009). Współredagowane przez prof. Zmarzer i prof. Lukszyna monografie zbiorowe z obszaru terminologii i terminografii, m.in.: *Języki wiedzy* (Instytut Rusycystyki WLS UW, 2011), *Struktura jednostek informacyjnych* (IR UW, 2012) oraz *Narzędzia pracy lingwistycznej* (IR UW, 2014) wyznaczyły nowe perspektywy badań terminologicznych i stały się zrębem Warszawskiej szkoły terminologii i terminografii.

Niepodważalne są osiągnięcia Pani Profesor w kształceniu kadry naukowej. Była niezwykle cenionym dydaktykiem akademickim, autorem podręczników, na których kształciły się kolejne pokolenia polskich rusycystów (m.in. *Gramatyka współczesnego języka rosyjskiego, cz. II, Leksyka. Słotwórstwo*, Wyd. PWN, Warszawa 1987; *Gramatyka współczesnego języka rosyjskiego, cz. III, Morfologia* (współautor: Jarosław Wawrzyńczyk, Wyd. PWN, Warszawa 1987) czy *Учебная грамматика русского языка (пособие для студентов)* (współautor: Jurij Lukszyn, Warszawa: Wyd. UW, 2008). Jej wykłady kursowe z gramatyki języka rosyjskiego i liczne wykłady monograficzne przez całe lata cieszyły się wśród studentów dużym uznaniem, a prowadzone przez Nią przez wiele lat seminaria magisterskie zdobyły wysoką renomę naukową. Wypromowała ośmiu doktorów i ponad dwustu magistrantów.

Należała do grupy profesorów cieszących się wielkim autorytetem, była osobą powszechnie szanowaną, stawiającą wysokie wymagania wobec siebie samej i wobec innych. Członkowie Zakładu Języka Rosyjskiego Instytutu Rusycystyki UW cenili Ją za umiejętność budowania twórczej atmosfery naukowej, organizowanie efektywnej pracy zespołowej, poczucie humoru i troskę, jaką otaczała najbliższych współpracowników.

To te cechy charakteru oraz zdolności organizacyjne, obok wybitnych osiągnięć naukowych, pozwoliły Jej przez wiele lat piastować

istotne dla środowiska naukowego stanowiska. Była wieloletnim kierownikiem Zakładu Języka Rosyjskiego w Instytucie Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego, zastępcą dyrektora Instytutu Rusycystyki w latach 1976–1978 i 1986–1987, kiedy to położyła ogromne i trwałe zasługi w organizacji toku dydaktycznego studiów rusycystycznych w Uniwersytecie Warszawskim oraz w ruchu naukowym pracowników i studentów. Jako długoletni prodziekan ds. naukowych Wydziału Rusycystyki i Lingwistyki Stosowanej UW (w latach 1982–1984, 1988–1991), a potem Wydziału Lingwistyki Stosowanej UW (w latach 2004–2012) w istotny sposób przyczyniła się do rozwoju międzynarodowej współpracy naukowej Wydziału ze światowymi ośrodkami slawistycznymi i ożywienia życia naukowego. Brała też bezpośredni udział w uruchomieniu w roku 2006 Międzywydziałowych Studiów Wschodniosłowiańskich utworzonych wspólnie z Wydziałem Dziennikarstwa i Nauk Politycznych oraz Wydziałem Zarządzania.

Osiągnięcia naukowo-badawcze profesor Wandy Zmarzer zajęły trwałe miejsce w slawistyce polskiej i nie pozostały bez echa w nauce światowej. Za swoją działalność była wielokrotnie nagradzana zarówno przez Rektora Uniwersytetu Warszawskiego, jak też przez władze państwowe: Złotym Krzyżem Zasługi (1986), Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (2002) oraz Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (2006), a także przez międzynarodowe środowisko rusycystyczne: w roku 1990 Profesor otrzymała Medal Aleksandra Puszkina – najwyższe odznaczenie Międzynarodowego Stowarzyszenia Wykładowców Języka Rosyjskiego i Literatury (MAPRiAŁ).

Prywatnie Pani Profesor była miłośniczką muzyki operowej i kwiatów, które uprawiała na swoim balkonie z taką miłością i efektem, że nie uszło ono uwadze władz Warszawy. Za wieloletnie ukwiecanie balkonu otrzymała specjalną nagrodę Prezydenta Miasta – Hanny Gronkiewicz-Walcz.

Żegnając Panią Profesor jesteśmy wdzięczni, że mogliśmy być przez długi czas razem, wspierani Jej życzliwością, dobrocią, przyjaźnią i oddaniem naszym wspólnym sprawom.

W imieniu warszawskich rusycystów

Dorota Urbanek

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3475-5087>

WAŻNIEJSZE PUBLIKACJE
PROF. DR HAB. WANDY ZMARZER

MONOGRAFIE

- Charakterystyka semantyczna czasowników stanu psychicznego w języku rosyjskim i polskim*, Warszawa: Wyd. UW, 1985.
- Podstawy analizy konfrontatywnej języków pokrewnych (rosyjskiego i polskiego)*, Warszawa: Wyd. UW, 1992.
- Teoretyczne podstawy terminologii* (współautor: J. Lukszyn), Warszawa: Wyd. KJS UW, 2001.

PODRĘCZNIKI

- Gramatyka współczesnego języka rosyjskiego*, cz. II, *Leksyka. Słotwórstwo*, Wyd. PWN, Warszawa 1987.
- Gramatyka współczesnego języka rosyjskiego*, cz. III, *Morfologia* (współautor: J. Wawrzyńczyk), Wyd. PWN, Warszawa 1987.
- Teoretyczne podstawy pracy terminologicznej. Skrypt z ćwiczeniami w 4 zeszytach* (współautorstwo), Warszawa: WSJOiZF „Avans”, 2000.
- Intensywny kurs języka rosyjskiego dla biznesmenów polskich* (współautor: J. Lukszyn), Warszawa: Wyd. Studia Rossica, 2005.
- Учебная грамматика русского языка (пособие для студентов)* (współautor: J. Lukszyn), Warszawa: UW, 2008.

SŁOWNIKI

- Wielki słownik frazeologiczny rosyjsko-polski i polsko-rosyjski* (współautor i współredaktor naukowy), Warszawa: Wyd. Harald G. Dictionaries, 1998.
- Rosyjsko-polski i polsko-rosyjski słownik paremiologiczny*, (współautor i współredaktor naukowy), Warszawa: Instytut Rusycystyki UW, 2001.
- Słownik terminologii przedmiotowej* (współautor), Warszawa: KJS UW, 2002.
- Podręczny polsko-rosyjski słownik biznesmena* (współautor i współredaktor naukowy), Warszawa: Wyd. Difin, 2004.
- Języki specjalistyczne. Słownik terminologii przedmiotowej* (współautor), wyd. drugie, uzupełnione, Warszawa: KJS, 2005.
- Polsko-rosyjski tezaurus konstant kulturowych* (współautor i redaktor), Warszawa: KJS, 2007.

- Dydaktyczny słownik terminologii lingwistycznej*, (współautor i współredaktor naukowy), Warszawa: KJS UW, 2009.
- Rosyjsko-polski słownik terminologii politycznej* (współautor J. Wasiluk), Warszawa: Instytut Rusycystyki UW, 2011.

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

- Wtórne przyimki trójczłonowe w języku rosyjskim w zestawieniu z językiem polskim*, „*Slavia Orientalis*” 1968, nr 1.
- Словообразовательные функции суффикса -ок/-ек в русском языке*, „*Русский язык в школе*” 1972, nr 3.
- Antroponimy staroruskie na tle rosyjskiego słownictwa pospolitego*, „*Studia Rossica*”, Warszawa: Wyd. UW, 1976.
- К вопросу о происхождении существительных на -овник в русском языке*, „*Этимологические исследования*”, вып. 8, под ред. Н.М. Шанского, Москва: Издательство Московского университета, 1976.
- Об одном семантическом явлении в классе отпричастных существительных (на материале русского и польского языков)*, „*Język Rosyjski*” 1976, nr 4.
- Substantywacja przymiotników rosyjskich przy pomocy formantu -ka*, w: *Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej*, Warszawa: Wyd. UW, 1977.
- Antroponimika Sałtykowa Szczedrina*, „*Zeszyty Naukowe*”, Białystok 1977.
- Соотношение имен и прозвищ (заметки на полях „Ономастикона” Веселовского)*, „*Onomastica*”, XXIII, 1978.
- О фонемном поле*, „*Slavia Orientalis*” 1978, nr 3.
- О некоторых признаках авторской ономастики*, „*Język Rosyjski*”, 1978, nr 3.
- Робота с учебной литературой по описательной грамматике современного русского языка*, w: *Проблемы подготовки и повышения квалификации преподавателей русского языка и литературы*, Lublin 1979.
- Об одном приеме описания лексико-семантических групп слов*, „*International Review of Slavic Linguistics*” 1979, nr 1-2, vol. 4.
- Информативность имени собственного в повестях Льва Толстого*, w: *Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej*, t. 3, Warszawa: Wyd. UW, 1979.
- Префиксальная парадигматика глагола как характеристика функционального семантического ряда*, w: *Materiały konferencji naukowej*, Bydgoszcz 1979.
- Слово и слово-термин*, „*Język Rosyjski*” 1980, nr 3.
- Kilka uwag o prowadzeniu zajęć z gramatyki opisowej języka rosyjskiego*, w: *Problemy nauczania przedmiotów kierunkowych na studiach rusycystycznych*, Lublin 1980.
- К вопросу о функциях имен собственных в художественной литературе (вариативный антропонимический ряд в произведениях Л. Леонова)*, „*Przegląd Rusycystyczny*” 1981, nr 1.

- О семантическом и прагматическом аспектах при сопоставительных исследованиях лексики*, „*Язык Росыјски*” 1982, nr 4.
- Tematyka językoznawcza w czasopiśmie „Язык Росыјски”*, „*Язык Росыјски*” 1983, nr 4.
- Paradygmat derywacyjny jako instrument analizy leksyko-semantycznych ugrupowań czasowników*, „*Prace Filologiczne*”, t. XXXI, Warszawa 1983.
- Zasady sporządzania dwujęzycznego słownika semantycznego o ograniczonym zasobie leksykalnym*, w: *Studia z Filologii Rosyјskiej i Słowiańskiej*, t. 11, Warszawa: Wyd. UW 1983.
- К вопросу о семантической структуре предложения (по поводу монографии Г. Золотовой „Коммуникативные аспекты русского синтаксиса”)*, „*Slavia Orientalis*” 1984, nr 3–4.
- Часовники wyrażające zewnętrzne sygnały stanu wewnętrznego w języku rosыјskim i polskim (analiza semantyczno-składniowa)*, w: *Badania nad czasownikiem w językach słowiańskich*, (red.) A. Bartoszewicz, A. Szyrokowa, Warszawa: UW, 1985.
- К вопросу об учебных пособиях по курсу современного русского языка в польской аудитории*, „*Przegląd Rusycystyczny*” 1987, nr 1.
- Sprawozdanie z międzynarodowego sympozjum MAPRJAL*, „*Przegląd Rusycystyczny*” 1988, nr 2.
- Часовники polisubiektowe we współczesnym języku rosыјskim i polskim*, w: *Z polskich studiów slawistycznych*, seria VII, Warszawa 1988.
- Z problematyki modelowania pól semantycznych na przykładzie rosыјskich i polskich czasowników stanu wewnętrznego*, w: *Studia z Filologii Rosyјskiej i Słowiańskiej*, t. 15, Warszawa: Wyd. UW, 1989.
- O jednym ze sposobów wyrażania stanu wewnętrznego w opowiadaniach A. Czechowa*, w: *Studia z Filologii Rosyјskiej i Słowiańskiej*, t. 16, Warszawa: Wyd. UW, 1989.
- Полусубъектные взаимно-возвратные глаголы в современном русском и польском языках*, w: *Studia z Filologii Rosyјskiej i Słowiańskiej*, t. 18, Warszawa: Wyd. UW, 1989.
- Книжно-славянская лексика в русских народных пословицах (по данным Толкового словаря Даля)*, w: *Z badań nad językiem i współczesną literaturą rosыјską*, (red.) W. Piłat, Olsztyn: WSP, 1990.
- Leksykografia terminologiczna*, w: *Teoretyczne podstawy terminologii*, (red.) F. Grucza, Wrocław: Ossolineum, 1991.
- Антропонимическая характеристика персонажей в комедиях А. Островского*, w: *Studia z Filologii Rosyјskiej i Słowiańskiej*, t. 19, Warszawa: Wyd. UW, 1991.
- Глаголы перемещения в пространстве одушевленного субъекта в „Слове о полку Игореве”*, w: *Исследования по глаголу в славянских языках. История славянского глагола*, Москва: МГУ, 1991.

- Z badań nad systemowością leksyki języka rosyjskiego*, w: *Materiały konferencji naukowej*, Katowice 1992.
- Podstawy analizy konfrontatywnej leksyki języka rosyjskiego i polskiego*, w: *Materiały konferencji naukowej*, Olsztyn 1992.
- Семантические изменения в политической лексике русского языка за последнее десятилетие*, w: *Rosyjska literatura emigracyjna. Język, styl, poetyka*, (red.) W. Piłat, Olsztyn: Wyd. WSP, 1992.
- Definicja słownikowa jako instrument systematyzacji leksyki*, w: *Semantyka i pragmatyka w opisie języków słowiańskich*, (red.) M. Blicharski, H. Fontański, Katowice: Wyd. UŚ, 1993.
- O niektórych pojęciach z zakresu językoznawstwa konfrontatywnego dotyczących współczesnej derywatologii*, w: *Historia i terażniejszość Rosji w świetle faktów językowych*, Kraków: WSP, 1993.
- О явлении семантического плюрализма в современном русском языке*, „Przegląd Rusycystyczny” 1994, nr 3–4.
- Стереотипы отрицательной оценки людей в русском и польском языках*, „Studia Rossica”, t. II, Warszawa: UW, 1994.
- Актуальные процессы в русской лексике последнего десятилетия ее развития (по материалам прессы)*, w: *Współczesne tendencje rozwoju języków słowiańskich*, (red.) M. Blicharski, H. Fontański, Katowice: UŚ, 1994.
- Социальные стереотипы в современном русском и польском языках*, „Studia Rossica Posnaniensia”, t. XXVI, 1995.
- O podobieństwie i różnicy znaczeniowej wyrazów „własność” i „właściwość” w języku polskim*, „Normalizacja” 1995, nr 10.
- Интернационализмы в стереотипах, определяющих человека в русском, польском и французском языках*, „Studia Rossica Posnaniensia”, t. XXVII, 1996.
- Народный раек как актуальное явление в современном русском языке*, „Przegląd Rusycystyczny” 1996, nr 1–2.
- Семантическая характеристика ядерных глаголов в современном польском и русском языках*, w: *Исследования по глаголу в славянских языках*, (ред.) В. Змарзер, Е. Петрухина, Москва: Филология, 1996.
- O русско-польском семантическом контрастном словаре*, w: *Tekst i słownik w nauczaniu języka i literatury*, Opole 1996.
- Syntaktyczna charakterystyka czasowników jądrowych w języku rosyjskim i polskim*, w: *Zagadnienia słowotwórstwa i składni w opisie współczesnych języków słowiańskich*, Katowice: UŚ, 1997.
- К вопросу о грамматическом описании русского языка на уровне средней школы*, w: *Новое в русском языке и методике его преподавания*, Warszawa 1997.
- Paremia w języku rosyjskim i polskim jako obiekt opisu leksykograficznego*, „Przegląd Rusycystyczny” 1997, nr 3–4.

- Национально-культурные стереотипы в паремии русского и польского языков*, w: *Nowe elementy teorii i praktyki opisu i dydaktyki nauczania języka rosyjskiego. Materiały Konferencji Naukowo-Metodycznej*, (red.) N. Isajew, J. Isajewa, T. Miedziński, Warszawa: Perspektywy Press, 1997.
- O pojęciu systemu paremiologicznego*, „Przegląd Rusycystyczny” 1998, nr 3–4.
- Словообразовательные явления в области фразеологии*, w: *Zagadnienia słowotwórstwa i składni w opisie współczesnych języków słowiańskich*, t. 2, (red.) H. Fontański, M. Blicharski, Katowice: Wyd. UŚ, 1998.
- Языковой образ России в конце XX века (на основании русских словарей)*, w: *Новое в теории и практике описания и преподавания русского языка*, Warszawa 1999.
- Культурологический аспект в сопоставительных исследованиях*, w: *Słowo. Tekst. Czas*, t. IV, (red.) M. Aleksejenko, Szczecin 2000.
- Актуализация церковной лексики в современном русском языке*, „Studia Rossica”, t. XI, Warszawa 2000.
- Структура учебника русского языка для корреспондентского обучения*, w: *Новое в теории и практике описания и преподавания русского языка*, Warszawa 2000.
- Systematyzacja paremii w słowniku dwujęzycznym*, w: *Frazeologia słowiańska*, (red.) M. Balowski, W. Chlebda, Opole 2000.
- K вопросу о переводимости пословиц*, w: *Słowo. Tekst. Czas*, t. V, (red.) M. Aleksejenko, Szczecin 2001.
- Typologia słowników terminologicznych*, w: *Metajęzyk lingwistyki*, (red.) J. Lukszyn, UW, Warszawa 2001.
- Paradygmat syntaktyczny jako podstawa badań konfrontatywnych*, w: *Problemy gramatycznego opisu języków słowiańskich*, (red.) Z. Czapięga, Rzeszów 2002.
- Принципы русско-польского тезауруса культурологических понятий* (współautor: J. Lukszyn), w: *Слово. Фраза. Текст*, (red.) В. Мокиенко, Москва: „Азбуковник”, 2002.
- Typologia lingwistyczna a analiza konfrontatywna języków*, „Przegląd Rusycystyczny” 2002, nr 4.
- Typologia tekstów specjalistycznych*, w: *Języki specjalistyczne-3. Lingwistyczna identyfikacja tekstów specjalistycznych*, (red.) B. Kielar, S. Grucza, Warszawa 2003.
- Язык политической элиты России как юмористический феномен* (współautor: J. Lukszyn), „Studia Rossica”, t. XIII, (red.) A. Wołodźko, W. Zmarzer, Warszawa: Wyd. „Studia Rossica”, 2003.
- W kwestii typologii słowników terminologicznych*, w: *Języki specjalistyczne. Leksykografia terminologiczna — teoria i praktyka*, IV, (red.) J. Lewandowski, Warszawa: KJS, 2004.

- Predykaty oznaczające stan psychiczny człowieka we wczesnych utworach Fiodora Dostojewskiego*, w: *Rosja literacka. Od Karamzina do Solżenicyna*, „Studia Rossica”, Warszawa 2004.
- О языке Чехова*, „Studia Rossica” — *Dzieło Antoniego Czechowa dzisiaj*, Warszawa: Wyd. „Studia Rossica”, 2005.
- Onomazjologiczne klasy słownictwa specjalistycznego*, w: *Teoria i praktyka upowszechniania nauki. Wczoraj i jutro*, (red.) F. Grucza, W. Wiśniewski, Warszawa: PAN, 2005. Przedruk w: *Języki specjalistyczne. Teksty specjalistyczne w kontekstach zawodowych i tłumaczeniach*, t. 5, Warszawa, KJS, 2005.
- W kwestii typologii słownictwa specjalistycznego*, w: *Ogród nauk filologicznych*, (red.) M. Balowski, W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2005.
- Достоевский об экономическом состоянии пореформенной России*, „Studia Rossica”, t. XVII, Warszawa: Wyd. „Studia Rossica”, 2006.
- Estetyka języków specjalistycznych*, „Studia Rossica”, t. XVIII. *Glottodydaktyka i jej konteksty interkulturowe*, Warszawa: Wyd. „Studia Rossica”, 2006.
- Dydaktyczne aspekty badań terminologicznych*, „Przegląd Glottodydaktyczny”, t. 21, 2004. Przedruk w: *Podstawy technolingwistyki*, t. I, Warszawa 2008.
- O strukturze wiedzy terminologicznej (na marginesie słownika: B.A. Татарина «Общее терминоведение. Энциклопедический словарь»)*, w: *Języki specjalistyczne. Teksty specjalistyczne jako nośniki wiedzy fachowej*, t. 7, Warszawa 2007, KJS.
- Polsko-rosyjski tezaurus konstant kulturowych* (współautor: J. Lukszyn), w: *Języki specjalistyczne. Kulturowy i leksykograficzny obraz języków specjalistycznych*, t. 8, Warszawa: KJS, 2008.
- Przysłowia jako element matrycy kulturologicznej*, w: *Słowo i tekst w opisie porównawczym*, (red.) A. Czapiga, Z. Czapiga, Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010.
- Przysłowia jako obiekt opisu leksykograficznego*, w: *Studia Wschodniosłowiańskie*, t. 10, (red.) L. Dacewicz, Białystok: Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, 2010.
- Struktura słownictwa specjalistycznego*, w: *Publikacja jubileuszowa*, t. III: *Lingwistyka stosowana — języki specjalistyczne — dyskurs zawodowy*, (red.) J. Lukszyn, Warszawa: KJS UW, 2010.
- Просветительская функция лексикографии* w: Zmarzer W. (red.), *Język rosyjski współczesnej Rosji*, Warszawa: IR UW, 2010.
- Premie ludowe w dwujęzycznym słowniku kulturologicznym*, w: *Translatoryka: Koncepcje — modele — analizy. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Barbarze Z. Kielar z okazji 80. rocznicy urodzin*, (red.) S. Grucza, A. Marchwiński, M. Płużyczka, Warszawa: UW, 2010.

- Przysłowia jako obiekt opisu leksykograficznego*, „Acta Albaruthenica”, t. 10, *Profesorowi Aleksandrowi Barszczewskiemu na 80-lecie*, (red.) M. Timoszuk, M. Chaustowicz, Warszawa: KB UW, 2010.
- Kilka uwag o sposobach odtwarzania struktury znaczeniowej tekstu*, w: *Języki wiedzy*, (red.) W. Zmarzer, Warszawa: IR UW, 2011.
- Wstęp* (współautor: J. Lukszyn), w: *Języki wiedzy*, (red.) W. Zmarzer, Warszawa: IR UW, 2011.
- Struktura jednostek informacyjnych* (współautor: J. Lukszyn), w: *Struktura jednostek informacyjnych*, (red.) W. Zmarzer, Warszawa: IR UW, 2012.
- W poszukiwaniu skutecznych form przekazu wiedzy lingwistycznej* (współautor: J. Lukszyn), w: *Słowo. Tekst. Czas*, t. XI. *Frazeologia słowiańska w aspekcie onomazjologicznym, lingwokulturowym i frazeograficznym*, (red.) M. Hordy i in., Szczecin 2012.
- System syntaktyczny a analiza konfrontatywna języków pokrewnych* (współautor: J. Lukszyn), w: *Konfrontacje składniowe. Nowe fakty, nowe idee. Księga jubileuszowa poświęcona profesorowi Henrykowi Fontańskiemu z okazji 65 rocznicy urodzin*, (red.) J. Lubocha-Kruglik, M. Borek, Katowice: UŚ, 2013.
- Narzędzia pracy lingwistycznej* (współautor J. Lukszyn), w: *Narzędzia pracy lingwistycznej*, (red.) W. Zmarzer, Warszawa: IR UW 2014.

REDAKCJA NAUKOWA

- Z aktualnych studiów rusycystycznych: językoznawstwo i glottodydaktyka. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Olsztyn 30.V–1.VI 1985 r.*, Olsztyn: Wyd. WSP, 1987.
- Historia i współczesność w języku rosyjskim i literaturze. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Olsztyn 28–30 V 1987 r.*, (współredaktor: W. Piłat), Olsztyn: Wyd. WSP, 1989.
- Studia Rossica*, t. II. *Związki interdyscyplinarne w badaniach rusycystycznych. Materiały konferencji naukowej (18–19 listopada 1993 r.)*, (współredaktor: W. Skrunda), Warszawa: Wydawnictwo „Studia Rossica”, 1994.
- Studia Rossica*, t. III. *Literatura rosyjska na emigracji. Współcześni pisarze rosyjscy w Polsce. Frazeologia i frazeografia. Materiały konferencji naukowej (9–10 listopada 1995 r.)*, (współredaktor: W. Skrunda), Warszawa: Wydawnictwo „Studia Rossica”, 1996.
- Исследования по глаголу в славянских языках*, (współredaktor: E. Петрухина), Moskwa: Филология, 1996.
- Studia Rossica*, t. VI. (współredaktor: W. Skrunda), Wydawnictwo „Studia Rossica”, Warszawa 1998.
- Studia Rossica*, t. XI. *Puszkinianna. Literatura rosyjska dawna i nowa. Leksyka i leksykografia. Paremiologia i paremiografia*, (współredaktor: W. Skrunda), Wydawnictwo „Studia Rossica”, Warszawa 2000.

- Rosyjsko-polski i polsko-rosyjski słownik paremiologiczny*, (współredaktor: J. Lukszyn), Warszawa: Instytut Rusycystyki UW, 2001.
- Studia Rossica*, t. XIII. Część I — *Literaturoznawstwo: Literatura i literaturoznawstwo na styku kultur Polski i Rosji. Inspiracje, więzi, animozje*; Część II — *Językoznawstwo: Humor językowy jako atrybut kultury etnicznej*, (współredaktor: A. Wołodźko-Butkiewicz), Warszawa: Wyd. „Studia Rossica”, 2003.
- Glottodydaktyka i jej konteksty interkulturowe. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Władysławowi Figarskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, (współredaktor: Alicja Wołodźko-Butkiewicz), Warszawa: Wyd. „Studia Rossica”, 2006.
- Polsko-rosyjski tezaurus konstant kulturowych*, Warszawa: KJS, 2007.
- Dydaktyczny słownik terminologii lingwistycznej*, (współredaktor: J. Lukszyn), Warszawa: KJS UW, 2009
- Język rosyjski współczesnej Rosji*, Warszawa: IR UW, 2010.
- Języki wiedzy*, Warszawa: Instytut Rusycystyki WLS UW 2011.
- Struktura jednostek informacyjnych*, Warszawa: IR UW, 2012.
- Narzędzia pracy lingwistycznej*, Warszawa: IR UW, 2014.

JOLANTA BRZYKCY

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9563-0723>

BOŻENA ŻEJMO

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2850-6308>

ROSJA: CZASY — LUDZIE — IDEE ZAMIAST WSTĘPU

Я устал от двадцатого века,
От его окровавленных рек.
И не надо мне прав человека,
Я давно уже не человек.
Я давно уже ангел, наверно.
Потому что, печалью томим,
Не прошу, чтоб меня легковёрно
От земли, что так выглядит скверно,
Шестикрылый унес серафим.

Владимир Соколов

Przytoczony wiersz Władimira Sokołowa powstał w 1988 roku jako reakcja poety na trzęsienie ziemi w Armenii i krwawy konflikt polityczny w Górskim Karabachu, wyrasta zatem z konkretnych wydarzeń, jednak zgodnie z prawami, jakimi rządzi się twórczość artystyczna, kondensuje w sobie treści nieporównanie bogatsze niż fakty, które go zrodziły. Poeta, wyrażając w utworze zmęczenie opresyjnością świata i zdobywając się na niełatwy gest odrzucenia „podłej ziemi”, pisze przecież nie tylko o sobie samym — spoza osobistego wymiaru wiersza wyłania się ponadjednostkowa i uniwersalizująca diagnoza kondycji człowieka końca dwudziestego wieku i jego relacji z rzeczywistością.

Wiersz Sokołowa, który posłużył jako motto do niniejszego zbioru prac, to zaledwie jeden spośród niezliczonych tekstów kultury rosyjskiej, odzwierciedlających obraz minionego stulecia. Jak powszechnie wiadomo, nie szczędziło ono Rosji katastrof politycznych, gospo-

darczych i przyrodniczych, przynosząc jej mieszkańcom długofalowe i bolesne często konsekwencje. Kultura rosyjska, zawsze pozostająca w ścisłym związku ze światem pozaartystycznym, reagująca na niego z czułością sejsmografu, skrupulatnie odnotowywała liczne drgnienia i tąpnięcia w najnowszej historii Rosji, w tym między innymi rewolucję październikową, Wielką Wojnę Ojczyźnianą, totalitaryzm, awarię w Czarnobylu, aneksję Krymu. Z indywidualnych, subiektywnych dokumentacji artystycznych powstał przejmujący zapis pełnych dramatyzmu czasów i ludzkich zmagania z tragediami.

O tych niełatwych związkach traktują prezentowane Czytelnikom teksty. Autorzy, badacze z Polski i Rosji, śledzą reperkusje XX-wiecznych rosyjskich kataklizmów i katastrof w literaturze, publicystyce, myśli i sztuce rosyjskiej, przyglądają się ich literackim, medialnym i artystycznym reprezentacjom. W ramach podjętych analiz zwrócono się między innymi w stronę pamięciowych ilustracji — wciąż jeszcze nieprzepracowanych rosyjskich traumatycznych doświadczeń, w sposób doniosły determinujących dyskurs tożsamościowy Rosjan (zarówno indywidualny, jak i zbiorowy). Szczególnie głębokie pęknięcie rysuje się w konstrukcjach pamięci dotyczących dziejów Rosji, zwłaszcza intensywnie eksploatowanego mitu zwycięstwa ZSRR w II wojnie światowej. W przestrzeni publicznej przybrało ono formę szczególnego rodzaju wojny o pamięć o wojnie, przy czym wojnie bardzo nierównej. Po jednej stronie stanęły: potężna machina państwowa z jej heroiczną retoryką i zastępy historiografów resortowych, których książki przypominają manifesty ideologiczne, po drugiej — wąskie grono specjalistów (tzw. nurt badawczo-krytyczny) broniących historii jako nauki¹. Wizje sprzeczne z argumentacją oficjalną są dyskredytowane jako falsyfikujące prawdę o wojnie, natomiast „obrona pamięci Rosjan stała się jednym z systemowych mechanizmów uzasadniających rosyjską agresję”².

W kontekście obchodzonej niedawno setnej rocznicy wybuchu Rewolucji Październikowej obszerny blok tematyczny stanowią teksty eksplorujące to przełomowe dla Rosji wydarzenie³. Za materiał

¹ Więcej na ten temat zob. J. Darczewska, *Wojny pamięci”: historia, polityka i służby specjalne Federacji Rosyjskiej*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2019, nr 20, s. 13–41.

² Tamże, s. 14.

³ Zapewne słuszniej byłoby mówić o rewolucji 1917 roku, w ślad za Richardem Pipesem, nie jako o wydarzeniu, ani nawet nie o procesie historycznym, lecz o kolejnych niszczących i gwałtownych wypadkach, które nastąpiły w krótkim czasie i których uczestnicy mieli różne i do pewnego stopnia sprzeczne cele. Por. R. Pipes, *Rosja bolszewików*, przeł. W. Jeżewski, Wyd. Magnum, Warszawa 2013.

źródłowy posłużyła autorom przede wszystkim poezja początku XX wieku, w tym symboliści wieszczący mistyczną rewolucję i budowę nowego świata na gruzach starego. Konstantin Balmont, Fiodor Sologub, Walerij Briusow, Wiaczesław Iwanow – wszystkim im udział w przewrocie dziejowym jawił się jako twórcze misterium, zakłęcie rzeczywistości za pomocą słowa, akt kreacji *magnum opus*. Podobnie jak sami ojcowie rewolucji bolszewickiej przedstawiciele rosyjskiego symbolizmu widzieli w niej „prometejski skok w nową erę, który na zawsze położy kres przeszłości”⁴.

Entuzjazm (choć raczej wyważony) wobec nadchodzących przemian, tak charakterystyczny dla znacznej części inteligencji rosyjskiej, podzieliło też dwoje znamienitych twórców o zacięciu satyrycznym – Nadieżda Teffi i Arkadij Awerczenko. O ile jednak luty 1917 roku mógł jeszcze budzić w artystach jakieś nadzieje na lepsze jutro, to tragiczne wydarzenia Października, a zwłaszcza chaos kolejnych miesięcy i ekscesy rozjuszonej tłuszczy rozwiały złudny czar fantastycznych projektów i wizji nowej, wspaniałej Rosji. Niesłychane okrucieństwo i żądza niszczenia wzięły górę nad pragnieniem tworzenia, stając się głównym motorem biegu wydarzeń. Przez Rosję przelała się fala przemocy rozumianej przez jej sprawców jako dziejowa sprawiedliwość. Kiedy późną jesienią 1918 roku księżna Wiera Urusowa w pośpiechu opuszczała majątek w Kotowce w południowej Rosji, dezertrzy i chłopci zburzyli dwór, zbezczeszcili grób jej ojca, zabili bestialsko służących. Zapytani później o przyczyny swej furii, odrzekli: „Bo oni pili naszą krew”⁵.

Uwikłani w wielką historię, wciągnięci w jej tryby pisarze (jak i całe społeczeństwo) musieli określić jasno swoje stanowiskow obec nowej władzy, systemu, ideologii⁶. Egzystencja poza systemem nazwana przez jednego z badaczy *życiem wnie*⁷, była rzecz jasna niemożliwa,

⁴ D. Smith, *Ostatnie dni rosyjskiej arystokracji*, przeł. S. Musielak, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2014, s. 34.

⁵ Tamże, s. 38.

⁶ Mistrz humoru Fazil Iskander, rozmyślając nad relacjami „poeta–władza”, trafnie zauważył: „Чем хуже государственное устройство, тем больше мы о нем думаем. Чем больше мы о нем думаем, тем меньше мы занимаемся своим делом. Чем меньше мы занимаемся своим делом, тем хуже государство. Есть ли выход из этой дурной бесконечности? Иногда хочется огрызнуться словами поэта: ‘Подите прочь — какое дело поэту мирному до вас!’ Но тут всплывают слова Радищева: ‘Я взглянул окрест меня — душа моя страданиями человечества узвлена стала’. Хочется крикнуть: А ты не оглядывайся! Но, видно, нельзя не оглянуться, не получается”. Ф. Искандер, *Поэты и цари*, Правда, Москва 1991, s. 37.

⁷ Kategorię życia *wnie* nazwał i opisał Aleksiej Jurczak, profesor kulturoznawstwa z Berkeley. Wersja rosyjskojęzyczna: А. Юрчак, *Это было навсегда, пока не*

presja ideologiczna w Związku Sowieckim miała bowiem charakter totalny. Nie dało się funkcjonować *poza* i nie ponosić z tego tytułu konsekwencji. Ilustracją oryginalnej, pełnej sprzeczności próby „oswojenia” ideologii socjalistycznej poprzez akt twórczy był koncept korelującego ze zjawiskami społecznymi „całościowego człowieka” Michaiła Priszwina. Model nowego człowieka, opierający się na pogodzeniu sprzeczności (indywidualizm–kolektywizm, śmiertelność jednostkowa–nieśmiertelność zbiorowa, dziecięca niewiedza–mądrość dorosłości, samowola–powinność, komunizm–chrześcijaństwo), przyjął w rezultacie formę hybrydową.

Wśród rozmaitych tematów i ujęć badawczych znalazły się także teksty spięte motywem twórczości kobiecej. Przedmiotem zainteresowania stały się: korespondencja Nadieždy Mandelsztam i Lidii Ginzburg, publicystyka Eugenii Weber-Chiriakowej oraz poezja Lidii Sienickiej. Pomimo różnorodności tematycznej, problemowej i genealogicznej analizowanego materiału ich autorkom przyświecał podobny cel: próba wnikięcia w kobiecą duchowość, kształtowaną przez dramatyczne doświadczenia pierwszej połowy XX wieku i prześledzenia jej literackich śladów.

Czasy — ludzie — idee: wyłaniające się z przedstawionych w tomie tekstów oblicza Rosji, głównie XX-wiecznej, mimo że specjalistom roszoznawcom dość dobrze zapewne znane, niezmiennie prowokują do podejmowania kolejnych prób zrozumienia przyczyn, przebiegu i konsekwencji całego ciągu burzliwych wydarzeń minionej epoki. Wartość prezentowanej lektury widzimy też w jej przesłaniu o charakterze uniwersalnym, które można ująć w postaci frazy „idee złowrogie bywają”⁸, lub szerzej, cytując słowa filozofa rosyjskiego Siemiona Franka:

Jest tylko jeden ideał gorszy od „socjalizmu materialnego”: to logicznie wynikający z niego „socjalizm idealistyczny”, teokratyczne marzenie o realizacji na ziemi, z pomocą względnych zasad moralności, prawdziwego społeczeństwa świętych... albowiem takie społeczeństwo, jeżeli mogłoby zostać urzeczywistnione, stałoby się urzeczywistnieniem pełnego — zrodzonego z bigoterii — fanatyzmu, obłudy, bezwzględności i moralnej tępoty⁹.

кончилось. Последнее советское поколение, Новое литературное обозрение, Москва 2014.

⁸ Por. M. Styczyński, *O ideach, że złowrogie bywają. Recepcja rosyjskiej myśli filozoficzno-politycznej w Polsce po roku 1989*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1999.

⁹ С. Франк, *Сочинения*, Правда, Москва 1990, с. 160.

REFERENCES

- Darczewska, Jolanta. *Wojny pamięci”: historia, polityka i służby specjalne Federacji Rosyjskiej*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2019, nr 20.
- Frank, Semen. *Sochineniya*. Moskva: Pravda, 1990 [Франк, Семен. *Сочинения*, Правда, Москва 1990].
- Iskander, Fazil. *Poety i tsari*. Moskva: Pravda, 1991 [Искандер, Фазиль. *Поэты и цари*. Москва: Правда, 1991].
- Pipes, Richard. *Rosja bolszewików*. Transl.. Jeżewski, Władysław. Warszawa: Magnum, 2013.
- Smith, Douglas. *Ostatnie dni rosyjskiej arystokracji*. Transl. Musielak, Sebastian. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2014.
- Styczyński, Marek. *O ideach, że złowrogie bywają. Recepcja rosyjskiej myśli filozoficzno-politycznej w Polsce po roku 1989*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1999.
- Yurchak, Aleksey. *Eto bylo navsegda, poka ne konchilos’. Poslednee sovetskoe pokolenie*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2014 [Юрчак, Алексей. *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение*, Новое литературное обозрение, Москва 2014].

MICHAŁ BOHUN

Uniwersytet Jagielloński

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8702-9441>

REWOLUCYJNA KONTRREWOLUCJA DIALOGI KULTUR W MYŚLI ROSYJSKIEGO OŚWIECENIA

THE REVOLUTIONARY COUNTERREVOLUTION. THE CULTURAL DIALOGUES
IN THE THOUGHT OF THE RUSSIAN ENLIGHTENMENT

One of the main features of the culture of the Enlightenment was universalism (cosmopolitanism) and secularization. In the presented article they were related to the problem of tension between revolution and counterrevolution in the thought of the Russian Enlightenment and in the activities of the authorities. The author points to three areas of intercultural dialogue between Western culture (Polish, German, French) and native Russian culture. They are shown as a tool to modernization and strengthen the Russian state, which bring unexpected revolutionary effects.

Keywords: Enlightenment in Russia, revolution, intercultural dialogue

Zadaniem poniższego tekstu jest ukazanie problemu, który wydaje się ważny dla kultury intelektualnej epoki Oświecenia, zwłaszcza zaś w krajach, uchodzących w tym okresie za peryferyjne, takich jak Polska czy Rosja. Zresztą do tej pory są one po części peryferyjne i nieufne wobec zachodniej nowoczesności, co doskonale widać w zwątpieniu we własną europejską tożsamość i w nieumiejętności sprostanania wyzwaniom współczesnego świata. Pytanie, jakie chciałbym postawić, sformułować można następująco: czy modernizacyjny wysiłek, charakterystyczny dla epoki Oświecenia, był procesem rewolucyjnym? A może przeciwnie: miał powstrzymać rewolucyjne załamania cywilizacyjne za pomocą czegoś, co w socjologii nazywa się ideologią kontroli modernizacji? Pozytywna odpowiedź na drugie pytanie prowadzi do wniosku, że dla kultury rosyjskiej Oświecenie było rewolucją, ale o kontrrewolucyjnych intencjach i ewidentnie kontrrewolucyjnych rezultatach. Z drugiej jednak strony kontrrewolucyjne

zamiary i działania wzmogły desydenckie i emancypujące ideały i dążenia najpierw elit, potem szerszych kręgów rosyjskiego społeczeństwa.

W najbardziej ogólnym ujęciu mamy tutaj do czynienia z głęboką, odgórnie kontrolowaną zmianą, która prowadzić miała do unowocześnienia państwa i wzmocnienia politycznego, przy minimalnym naruszeniu struktury społecznej i autorytarnego sposobu sprawowania rządów. W znacznej mierze instrumentem tej kontroli były rozmaite relacje międzykulturowe (dialogi kultur), inspirowane i sterowane przez najwyższe kręgi władzy. Trzeba zatem zwrócić uwagę na pojawiające się w tej epoce spotkania i relacje pomiędzy kulturą lokalną (tradycyjną) a kulturami obcymi, będącymi rezerwuarem wartości i strategii modernizacyjnych. Zjawisko to ma też wymiar wewnętrzny w formie niewolnego od spięć i konfliktów dialogu pomiędzy dawną kulturą religijną (Święta Ruś) a nową kulturą świecką (Imperium). I to jest być może główne napięcie charakterystyczne dla Oświecenia rosyjskiego. Warto jednak podkreślić, że okazuje się ono zjawiskiem uniwersalnym, ujawniającym się na przykład w formie rozdarcia pomiędzy Oświeceniem „radykalnym” a „umiarkowanym” (wg określeń Jonathana Israela¹), albo Oświeceniem sekularnym a Oświeceniem chrześcijańskim (co dość dobrze widać było między innymi na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej).

Napięcie pomiędzy rewolucją a kontrrewolucją jest zatem istotne. Poniżej przedstawię raczej hipotezy i pytania dotyczące tego zagadnienia, nie zaś rozstrzygnięcia i pogłębione interpretacje. Wierzę jednak, że mogą one być przydatne w nowym problematyzowaniu tej zapomnianej i niedocenianej epoki. Wypada zacząć od kwestii najbardziej ogólnych i dobrze znanych, ale niezmiernie ważnych. Wraz z Oświeceniem utrwala się w Rosji mechanizm zmiany społecznej i politycznej, który nazwać można „rewolucją od góry” albo „rewolucją od tronu”. Oświeceniowa rewolucja rozpoczyna się od dramatycznej konstatacji (będącej wynikiem konfliktów zbrojnych z przełomu XVII i XVIII wieku), że zasoby społeczne i gospodarcze, którymi

¹ Na temat nowej fazy dyskusji nad Oświeceniem radykalnym, zob. np. J. Israel, *„Radykalne Oświecenie” – peryferia, centrum czy główne oblicze Oświecenia za oceanem (1650–1850)?*, przeł. A. Tomaszewska; M.C. Jacob, *Jak bardzo radykalne było Oświecenie i co oznacza „radykalne”?*, przeł. A. Tomaszewska. Oba teksty zamieszczone w tomie J. Miklaszewska, A. Tomaszewska (red.), *Filozofia Oświecenia. Radykalizm – religia – kosmopolityzm*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015, s. 17–64.

dysponuje państwo moskiewskie, są zbyt słabe, aby dotrzymać kroku modernizującej się Europie. Na to wyzwanie próbował odpowiedzieć Piotr I wraz z otaczającym go kręgiem szczególnego rodzaju dworskich intelektualistów („uczona drużyna”). Oczywiście wyzwanie to miało pierwotnie charakter militarny i czysto techniczny, ale stopniowo rozszerzało się inne sfery życia. Próba importu samych tylko osiągnięć technologicznych i procedur gospodarczych bez ich kontekstu kulturowego, ściślej: bez wiedzy naukowej i kultury intelektualnej, okazała się mało skuteczna i kosztowna. Był to bezpośredni impuls do powstania szczególnej grupy ludzi, których zadaniem było przyswojenie sobie zachodniej kultury i rozpowszechnienie jej w warstwach wyższych ówczesnego społeczeństwa. Tak narodziła się inteligencja, która została powołana do życia przez Piotra I pierwotnie jako zespół kogoś w rodzaju intelektualnych technokratów czy może „technologów modernizacji”². W ciągu stulecia grupa ta przekształciła się w warstwę społeczną, by potem stać się nosicielką świadomości rewolucyjnej i głównym oponentem dla carskiego reżimu. Inteligencja miała służyć wzmocnieniu państwa, ale już od połowy XVIII wieku zaczęła domagać się wolności osobistej i praw politycznych. I to nie tylko dla siebie, nie tylko dla warstwy szlacheckiej, z której się wywodziła, ale dla całego społeczeństwa, łącznie z chłopstwem, czyli faktycznymi niewolnikami. Taki oświeceniowy duch krytyki społecznej i wolnościowe ideały przenikały na przykład publicystykę Nikołaja Nowikowa (1744–1818), budując moralistyczny patos rosyjskiej inteligencji, aby następnie ulec wzmocnieniu i politycznemu doprecyzowaniu w osobie i dziele Aleksandra Radiszczewa (1749–1802). Kulminacją tego procesu w ramach kultury Oświecenia byli oczywiście dekabryści — stojący już jakby na granicy epok i tragicznie wieńczący rosyjski Wiek Świata. W moim przekonaniu znaczenie tego ruchu wyraża się przede wszystkim w próbie urzeczywistnienia emancypujących i egalitarnych ideałów radykalnego Oświecenia poprzez akcję zbrojną. To był końcowy, dramatyczny akord epoki: namiastka rewolucji, która dążąc do przemiany, zakończyła się klęską szlacheckich inteligentów.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię. Zainicjowana i forsonowana przez Piotra I europeizacja, chociaż niepozbawiona przemo-

² Na temat związków pomiędzy Piotrem I a inteligencją zob. M. Bohun, *Inteligencja. Rosyjskie przestrogi i polskie nadzieje*, w: J. Dobieszewski, J. Skoczyński, M. Bohun (red.), *Wokół Andrzeja Walickiego. Almanach myśli rosyjskiej*, Uniwersytet Warszawski. Wydział Filozofii i Socjologii, Warszawa 2009, s. 145–146.

cy, nie była wstrząsem ani dla Rosji, ani dla Zachodu. Wynikało to, po pierwsze, ze swoistości kulturalnej tamtej epoki: Oświecenie ma charakter uniwersalistyczny, jest jednolitą konstelacją kulturalną, która na kontynencie sięgała od Lizbony po Petersburg. Rosja w świadomości jej elit była częścią Europy, która — zgodnie z ówczesnym powiedzeniem — sięga wszędzie tam, gdzie rozmawia się po francusku. W przypadku Rosji jeszcze ważniejsze wydają się fakty, na które zwrócił uwagę Martin Malia. Po pierwsze, Oświecenie ma charakter sekularny — związane jest z procesem laicyzacji kultury i polityki, co wyraźnie osłabiało niszczycielską moc antagonizmów religijnych. Świetnie widać to na przykładzie sceptyczno-ironicznego stosunku Piotra I do prawosławia. To samo dotyczy zgromadzonych wokół niego intelektualistów, w tym duchownych, z Teofanem Prokopowiczem (1681–1736) na czele. Po drugie, forma polityczna jaką narzucił Rosji car-reformator (a może jednak rewolucjonista?), czyli unowocześniony absolutyzm, nie różnił się tak bardzo ani od zachodniego wzorca „dobrze urządzonego państwa policyjnego”, ani od tradycyjnego modelu „powszechnego państwa służebnego carstwa moskiewskiego”. Nowa, zeświecczona Rosja imperialna stała się państwem w stylu europejskim — monarchią militarną³. A zatem przyłączenie Rosji do Europy nie było rewolucją *sensu stricto*, aczkolwiek miało rewolucyjne konsekwencje i zapoczątkowało dwustuletni okres permanentnej rewolucji. Tego ostatniego określenia używam w sensie, jaki nadał mu twórca tego terminu Pierre Proudhon, abstrahując od tego znaczenia, jakie przypisał do niego później i spopularyzował Lew Trocki.

II

Czynnikiem w decydujący sposób określającym charakter rosyjskiego Oświecenia był charakterystyczny dla tej epoki uniwersalizm czy też wręcz kosmopolityzm, dzięki któremu można mówić o europejskiej jedności, wspólnocie kulturalnej ponad granicami państwowymi i językowymi, do której przyłączyła się Rosja. Ten cywilizacyjny akces miał przede wszystkim aspekt intelektualny, filozoficzno-ideologiczny, który wszakże pociągał za sobą polityczne reperkusje. Chciałbym w tym miejscu przywołać wyjątek ze słynnej niegdyś, a dziś zapo-

³ Por. M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917–1991*, przeł. M. Hulaś, E. Wyzner, Philip Wilson, Warszawa 1998, s. 75.

mnianej, książki Carla Beckera, który znakomicie oddaje uniwersalistycznego ducha oświeceniowej ideologii:

Imperium filozofów było wielonarodowym kondominium, dla którego Francja była zaledwie krajem macierzystym, a Paryż tylko stolicą. Gdziekolwiek się wówczas pojedzie [...], wszędzie spotka się ich: filozofów, którzy posługują się tym samym językiem, i których przekonania stworzył ten sam klimat opinii [...]. Są ludźmi wszystkich krajów i równocześnie żadnego. Są obywatelami świata, ludźmi wyzwolonymi, którym wydaje się, że im pierwszym dane jest patrzeć na skąpany teraz w potokach światła kosmos; kosmos, w którym wszystko to, co warte uwagi, jest widzialne, a wszystko to, co widzialne, w ostatecznej konsekwencji zawsze okazuje się cudownie jasne, proste i zrozumiałe dla ludzkiego umysłu — w każdym razie dla umysłów filozofów⁴.

Rosyjska rewolucja rozpoczęta w XVIII wieku żywi się taką właśnie ideologią (filozofią): racjonalistyczną, uniwersalistyczną, wolnomyslicielską, wolnościową. Jej celem jest wyzwolenie jednostki i społeczeństwa z zależności feudalnych i ze stanu „niedojrzałości”, który wymaga patrymonialnej opieki monarchów i kapłanów. Już w połowie XVIII wieku rosyjscy koryfeusze Wieku Świata, na czele z Michałem Łomonosowem (1711–1765), byli przekonani, że przeznaczeniem Rosji jest nie tyle recepcja, ile rozpowszechnianie ideałów Oświecenia, tak aby narodziła się globalna kultura ogólnoludzka oparta na ujednoczonych prawach i zasadach⁵. Jednocześnie miał to być akt emancypacji, w którym rozumne jednostki uwalniały się od brzemienia tradycji religijnej, instytucji kościelnych i dawnej tyranii politycznej. Rozum jako fundament ładu wyzwalał człowieka od opieki uświęconych niegdyś instancji, od pełnej przesądów wiary i niewolniczej moralności. W gruncie rzeczy to samo miał na myśli Immanuel Kant, próbując odpowiedzieć na pytanie „czym jest Oświecenie”.

W całej Europie daje się zauważyć w tym czasie ten sam proces, w którym stare instytucje, tradycje i przesady, dyskurs religijny i bezwarunkowe podporządkowanie dynastycznym władcom zastępowane są przez to, co „rozumne” i „naturalne”, a więc wspólne wszystkim ludziom i wyzwalające. Warto w tym kontekście przywołać słowa Aleksandra Hercena:

⁴ C. L. Becker, *Państwo Boże osiemnastowiecznych filozofów*, przeł. J. Ruskowski, Zysk i S-ka, Warszawa 2008, s. 46.

⁵ Zob. Н. Ф. Уткина, А. Д. Сухов (red.), *Русская мысль в век Просвещения*, Наука, Москва 1991, s. 155. Jeszcze wcześniej z teorią „oświecenia powszechnoświatowego” wystąpił Wasyl Tatiszczew (1686–1750).

Cała nasza edukacja prywatna i publiczna ma charakter zdecydowanie uniwersalny. Żadna edukacja nie jest mniej religijna niż nasza i bardziej wielojęzyczna, szczególnie jeśli idzie o języki nowożytne. To reforma Piotra I, wybitnie realistyczna, laicka i mająca charakter ogólnoeuropejski, nadała ten charakter wychowaniu u nas [...]. Wychowanie odrywa u nas młodzież od niemoralnej gleby, humanizuje ją, cywilizuje i przeciwstawia Rosji oficjalnej⁶.

Jest to kolejny istotny rys Oświecenia: nacisk na oświatę; przekonanie, że uwolniona od religijnej kostyczności edukacja może stworzyć nie tylko nowe warstwy społeczne gotowe do modernizacji kraju, ale nową klasę czy nawet — co doskonale widać w mitologii Rewolucji Francuskiej — nowego człowieka. Znakomicie wychwyił to Jerzy Plechanow, który analizując wpływ francuskiej filozofii Oświecenia, głównie Helwecjusza, na rosyjskich reformatorów szkolnictwa, pisał o ich wizji edukacji mającej stworzyć „nową rasę ludzi”⁷.

III

Uniwersalistyczny duch Oświecenia w przypadku Rosji został wzmocniony przez otwartość jej nowożytnej kultury na obce wpływy. Kosmopolityzm można uznać za jeden z owoców oświeceniowej rewolucji, która w Rosji rozpoczęła się — przynajmniej taka jest moja hipoteza — od dialogu z kulturą polską. Znamienne jest jednak to, że dialog ten nawiązany w siedemnastym stuleciu miał pierwotnie charakter czysto religijny (teologiczny) i był zapośredniczony przez Ukrainę, ale ostatecznie doprowadził do ukształtowania się świeckiego modelu rosyjskiej kultury, podporządkowującej sobie małopruskie kresy. Przede wszystkim trzeba zwrócić uwagę, że rozwój myśli prawosławnej, instytucjonalnie wyrażający się między innymi w założeniu w Kijowie Akademii Mohylańskiej, był wynikiem związków politycznych ziem ukraińskich z Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Warto podkreślić dwa zjawiska. Pierwsze to specyficznie instytucjonalny aspekt Oświecenia wyrażający się w znaczeniu, jakie przypisywano w tej epoce zakładaniu i prowadzeniu instytucji naukowych i kulturalnych. Szkoły, uczelnie, akademie, muzea, teatry... ucieleśniały oświeceniową ideologię. Drugi aspekt jest nieco bardziej subtelny. Wasyl Zienkowski pisze

⁶ A. Hercen, *Pisma filozoficzne*, t. II, przeł. W. Bienkowska, PWN, Warszawa 1966, s. 276–277.

⁷ Zob. J. Plechanow, *Historia rosyjskiej myśli społecznej*, t. I, przeł. R. Hekkier i in., Książka i Wiedza, Warszawa 1966, s. 364.

w tym kontekście o „cerkiewnym odrodzeniu” na Ukrainie, które następnie promieniowało na Północ, zwłaszcza po przyłączeniu ziem ukraińskich do Rosji w połowie XVII stulecia. W 1685 roku w Moskwie powstaje uczelnia „grecko-słowiańska” (wzorowana na akademii działającej w Kijowie), przemianowana w 1700 roku na Akademię Słowiańsko-Łacińską. To był nie tylko ważny impuls intelektualny, ale też okcydentalizacja myślenia: uczyoność południowo-ruska była niemal zupełnie zależna od kultury zachodniej, ale pomimo tego oddalania się od wschodnich korzeni chrześcijaństwa, generalnie wniosła pozytywny wkład w życie umysłowe Rosji⁸. Akademie spełniały rolę ośrodków dialogu kultur zarówno narodowych (polskiej, niemieckiej, greckiej, ruskiej), jak i intelektualnych (świeckiej-naukowej i religijnej-teologicznej). Trzeba też dodać, że w obu tych akademiach filozofię wykładano po łacinie — łacina była uniwersalnym językiem wiedzy świeckiej w odróżnieniu od hebrajskiego, greckiego i staro-cerkiewnego — języków wiedzy świętej.

Jednak w odróżnieniu od Ukrainy w Moskwie zainteresowanie Zachodem rozwijało się poza sferą kościelną, a nawet przy pewnym oporze duchowieństwa. Za panowania Piotra I stało się jasne, że okcydentalizacja jest mniej lub bardziej wymuszona sekularyzacją. Warto też dodać, że chociaż car znał język polski (przynajmniej w stopniu biernym), to za jego panowania zmienia się główny podmiot dialogu kultur — teraz kultura niemiecka staje się modernizacyjną dominantą i to we wszystkich sferach życia. Wśród ideologów-intelektualistów z kręgu otaczającego cara („uczona drużyna” Piotra) na wyróżnienie zasługuje bez wątpienia Prokopowicz jako promotor nowoczesnej wersji teorii oświeconego absolutyzmu (w której widać pogłos zarówno teorii prawa natury, jak i umowy społecznej). Prokopowicz — choć sam był wysokim hierarchą Cerkwi — broni priorytetu zasady świeckiej, nauki i rozumu, które przedkłada ponad wiarę religijną. Praktycznym efektem tego stanowiska było faktyczne podporządkowanie Cerkwi państwu w wyniku reform kościelnych oraz przejęcie przez państwo sporej części majątków cerkiewnych.

Wyrazistym symbolem niemiecko-rosyjskiego dialogu czasów Piotra I jest postać jednego z największych filozofów Oświecenia, a pewnie i filozofii w ogóle, czyli Gotfryda Leibniza. Jego związki z Rosją są różnorakie. Warto przynajmniej przywołać jego koncepcję dziejowego „kołowrotu”, zgodnie z którą, za panowania Piotra I palma pierwszeń-

⁸ В. В. Зеньковский, *История русской философии*, т. I, ч. 1, Эго, Ленинград 1991, s. 56–57.

stwa kulturalnego przechodzi w ręce Rosji — nowego narodu, który może wykorzystać i zjednoczyć osiągnięcia Europy i Azji. W pewnym sensie koncepcja ta stanowi ogniwo pośrednie pomiędzy eschatologicznym konceptem Moskwy Trzeciego Rzymu mnicha Filoteusza a nowożytnymi wersjami rosyjskiego i sowieckiego mesjanizmu (misionizmu). W moim przekonaniu ważniejsze jest jednak to, że autor *Monadologii* przygotowywał konkretne rozwiązania, wśród których warto przypomnieć projekt ustanowienia carskiej Akademii Nauk czy całościowy plan przebudowy aparatu państwowego, mający usprawnić procesy reformowania i zarządzania w Rosji. W jego wizji rosyjskie państwo idealne to maszyna, w której pracuje układ dziewięciu, ząbujących się „kolegów” (resortów). Trzeba przyznać, że w tym projekcie najpełniej wcielało się przekonanie wielu ludzi Oświecenia, że instytucje państwowe i życie społeczne mogą być świadomie i całościowo przebudowane na podstawie zasad racjonalnych i naukowych, które są w stanie zastąpić starodawne instytucje i obyczaje⁹. W pełni wyraża się tutaj oświeceniowa skłonność do rozumnego urządzania państwa i doskonalenia społeczeństwa za pomocą reform prawnych i rozpowszechniania edukacji. To przekonanie dochodzi w pełni do głosu w połowie XVIII stulecia w pierwszej fazie rządów Katarzyny II. Dokonuje się wtedy kolejna przemiana podmiotów dialogu kultur.

Po Polsce i Niemczech palmę pierwszeństwa przejmuje Francja — centrum oświeceniowej kultury — co wyraźnie zmienia nie tylko zewnętrzny obraz Rosji, ale i jej ideologię. Wypada w tym miejscu przywołać słowa Andrzeja Walickiego:

W czasach Katarzyny II rosyjskie życie intelektualne uległo jednak przemożnemu wpływowi oświeceniowej filozofii francuskiej. Wpływowi francuskiemu sprzyjała początkowo sama cesarzowa. Więcej nawet — usiłowała ona uczynić z francuskiej myśli oświeceniowej narzędzie własnej polityki wewnętrznej i zewnętrznej. Próbowwała rozbudzić w Rosji ruch umysłowy, którym mogłaby odgórnie kierować, zachowując dla siebie prawo inicjatywy. Z tego powodu nazywano Katarzynę „filozofem na tronie”. Określenie to jest z pewnością zbyt zaszczytne. Ale mimo to nie sposób pominąć Katarzyny w wykładzie dziejów filozofii rosyjskiej¹⁰.

Powszechnie znane są kontakty carycy z wybitnymi przedstawicielami Oświecenia: Wolterem, Denisem Diderot, Helwecjuszem.

⁹ Zob. *Русская мысль...*, s. 72; o wpływie Leibniza na Łomonsowa zob. B. B. Зеньковский, *История...*, s. 104.

¹⁰ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 37–38.

W pierwszej fazie panowania kontakty z nimi i ich idee stanowią ideologiczny fundament sprawowanej przez nią władzy. Nawet jeśli ten fundament ograniczał się do sfery czysto werbalnej, to i tak wywarł rewolucyjny wpływ na rzeczywistość wschodnio-północnej monarchii. Najdobitniej i najkrócej ujął to Plechanow: wolnościowe idee Oświecenia oczyściły rosyjskie samowładztwo z elementów azjatyckiej tyranii¹¹.

W takiej perspektywie doskonale widać dialektykę rewolucji i kontrrewolucji Oświecenia, charakterystyczną zresztą nie tylko dla Rosji. Z jednej strony przejawia się tutaj nieco naiwna wiara filozofów w roztropną monarchię absolutną czy raczej, znowu wedle celnego *dictum* Plechanowa, w monarchę tak oświeconego, że zechce użyć swej despotycznej władzy dla unicestwienia despotyzmu. Nadzieje takie wiązano w tym czasie nie tylko z „Semiramidą Północy”, jak nazwał carycę Wolter. Z drugiej strony trzeba zwrócić uwagę na instrumentalne traktowanie filozofów i odmienność ich sposobu myślenia od współczesnych im władców o absolutystycznych skłonnościach. Monarchowie przychylnie patrzyli na oświeceniową filozofię jako na narzędzie umocnienia ich własnej władzy, sprzyjające likwidacji dawnych instytucji, tradycji i obyczajów, które mogłyby ograniczać ich rządy. Filozoficzna walka z przeżytkami średniowiecza i feudalizmu miała pomóc w konsolidacji władzy i poszerzeniu jej zakresu¹².

Katarzyna II mówiła o Wolterze „mój nauczyciel”, otaczała opieką autorów *Encyklopedii*, zapraszała koryfeuszy Oświecenia na swój dwór. Nie można wykluczyć, że jednym ze źródeł tej przyjaźni i protekcji względem francuskich *philosophes* mogły być napięte stosunki z królem Francji na tle nieporozumień związanych z rozbiorem Polski i kwestią turecką¹³. Utrzymując kontakty z filozoficznymi „buntownikami” czyniła przytyk Wersalowi. Oczywiście sytuacja uległa diametralnej zmianie pod koniec lat 80., po okresie wojen chłopskich w Rosji, a zwłaszcza po wybuchu Rewolucji Francuskiej. Cesarzowa kazała usunąć popiersie Woltera z pałacowych pokoi, a przede wszystkim nakazała wycofanie jego dzieł (jak też wielu innych nieprawomyślnych książek) ze składów księgarskich. Jeszcze bardziej drastyczna zmiana dotknęła rosyjskich luminarzy Oświecenia. Na początku panowania caryca względnie łagodnie odnosiła się do różnych przejawów krytyki społecznej i propagowania ideałów humanitarnych, a nawet wolno-

¹¹ J. Plechanow, *Historia...*, s. 341.

¹² Tamże, s. 322–323, 437.

¹³ Zob. *Русская мысль...*, s. 202.

ściowych, ale potem na głównych przedstawicieli oświeceniowego „radikalizmu” posypały się kary (włącznie wyrokiem śmierci dla Radiszczewa, zamienionym na zesłanie oraz uwięzieniem bez sądu Nowikowa). Panowanie Katarzyny II to doskonała ilustracja dialektyki rewolucji i kontrrewolucji w rosyjskim Oświeceniu. James Billington pisze:

Niewielu innych władców w jej epoce snuło równie rozległe plany reform i stało się obiektem równie entuzjastycznych komplementów ze strony *philosophes*, lecz niewielu osiągnęło tak mało na płaszczyźnie praktycznej¹⁴.

W przygotowanej z rozkazu carycy i powszechnie jej przypisywanej *Instrukcji legislacyjnej* znakomicie widać tę dialektykę rewolucji i kontrrewolucji. Sama zaś *Instrukcja* jest świetnym przykładem powszechnej w epoce Oświecenia tendencji do racjonalnego projektowania życia społecznego, planowania reform, wiary w racjonalne prawo kreujące nowy porządek świata i nowego człowieka. Motyw ten jest równie czytelny w „katarzyńskiej” *Instrukcji*, jak i w działalności Michała Spierańskiego (1772–1839) – głównego ideologa reform z początku panowania Aleksandra I. Idee i losy Spierańskiego mogą być traktowane tak samo jak idee i losy dekabrystów, czyli jako dramatyczne zamknięcie Wieku Świata w Rosji. Same jednak plany przekształceń, choć nie zrealizowane, stanowią ważny czynnik nie tylko rosyjskiego Oświecenia. Te projekty są wyrazem zmiany statusu i samowiedzy jednostek, które mogą tworzyć wizje przemian, potwierdzając tym samym swoją godność, która oparta jest nie na pochodzeniu czy kastowej przynależności, lecz na osobistym talencie, rozumie, zasługach¹⁵. Była to tendencja powszechna w całej Europie. Becker w tym kontekście pisze:

Głównym przedmiotem zainteresowania osiemnastowiecznych filozofów było nie tyle stabilizowanie społeczeństwa, ile jego zmiana. Oni nie pytali, w jaki sposób społeczeństwo stało się tym, czym jest, ale w jaki sposób można uczynić je lepszym niż jest¹⁶.

Droga, jaką przebyła Katarzyna II, jest szczególna, ale nie wyjątkowa: od przyjaźni z filozofami, od planów reformy państwa utrzymanych w duchu idei Monteskiusza, Beccari i Diderota... do ostrej

¹⁴ J. H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, przeł. J. Hunia, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 200.

¹⁵ *Русская мысль...*, s. 72.

¹⁶ C. L. Becker, *Państwo...*, s. 102, por. s. 51, 92.

cenzury, prześladowania myślicieli i moralistów, konfiskowania książek i zamknięcia Rosji przed europejskimi wpływami. Nader podobny szlak przeszedł jej ukochany wnuk Aleksander I, którego panowanie zamyka okres Oświecenia w Rosji. On także zaczął od liberalnych projektów i planów, których namacalnym efektem była nowoczesna konstytucja Królestwa Polskiego, by skończyć na religijnej egzaltacji, krępowaniu i represjonowaniu szkolnictwa wyższego czy wprost tyranii sprawowanej rękami Aleksego Arakczejewa. Historia zatoczyła kontrrewolucyjne koło. Zdesakralizowane przez Piotra I państwo za panowania Aleksandra na powrót staje się mistyczną despotią, uznając siebie za święte i sakralne¹⁷.

IV

Dialog pomiędzy tradycyjną kulturą religijną a nowoczesną kulturą świecką — to być może najważniejszy aspekt rosyjskiego Oświecenia. Jako taki wart jest oddzielnego, szczegółowego omówienia. Ja skupię się na ogólnej konstatacji, która może służyć jako podsumowanie powyższych wywodów.

Oświecenie jest przede wszystkim epoką sekularyzacji, kiedy pojawia się samodzielna kultura świecka, która wchodzi w ostry spór z dominującą dotąd świadomością religijną. Ale w Rosji przełom dokonuje się także w samej Cerkwi, która po reformach Piotra I, porzuca marzenie o świętej misji teokratycznego państwa a nawet próbuje — z różnymi efektami — wyzwolić się z politycznej zależności wobec caratu. Jest to, jak uważa Zieńkowski, wydarzenie najwyższej wagi — ostateczne i pełne zeświecczenie władzy państwowej i narodziny nowoczesnej świadomości narodowej, w której „Święta Ruś” staje się figurą retoryczną, a wyznacznikiem wyobraźni politycznej staje się idea „Wielkiej Rosji”¹⁸. Ale poczynić trzeba jedno zastrzeżenie. W rosyjskim Oświeceniu (inaczej niż w europejskim) antyklerykalizm, ani tym bardziej ateizm, nie stanowiły dominant w procesie społecznej i kulturowej rewolucji. Rosyjscy reprezentanci Wieku Światła nie musieli tracić czasu i sił, żeby dowodzić konieczności ograniczenia wpływów religii i instytucjonalnej Cerkwi. Zrobili to za nich bowiem władcy — i to nie w teorii, ale w praktyce — znacząco obniżając suwerenność i autorytet duchowieństwa, poddając instytucje cerkiewne

¹⁷ Г. В. Флоровский, *Пути русского богословия*, [s.n.], Париж 1937, s. 133.

¹⁸ В. В. Зеньковский, *История...*, s. 55, 60.

świeckiemu zarządowi państwa. Można powiedzieć, że antyreligijną rewolucję przeprowadzili za filozofów monarchowie (zwłaszcza Piotr I i Katarzyna II) w imię poszerzenia i pogłębienia swojej władzy. Prokopowicz, wykorzystując idee nowożytnej filozofii, stworzył jedynie ideologiczne uzasadnienie dla laicyzujących posunięć władzy.

Generalnie uznać należy, że orientacja religijna została zastąpiona przez orientację społeczną – i jest to motyw dość charakterystyczny dla całego Oświecenia. Myśl oświeceniowa nastawiona była przede wszystkim na zagadnienia reformy i melioracji ludzkiego życia na ziemi, doskonalenia instytucji, poszerzania wiedzy o świecie, które stanowić miały punkt wyjścia dla rozwoju moralności. Jest to trwałe motyw emancypacji człowieka jako istoty racjonalnej od władzy bóstw, mitów i przestarzałych instytucji. Źródłem wolności powinien być rozum, który urzeczywistniać się może w krytycznie i badawczo nastawionych do świata jednostkach, jak też w racjonalnie skonstruowanych instytucjach oświeczonej monarchii absolutnej.

* * *

Rosyjskie Oświecenie znakomicie ukazuje dialektyczne napięcie charakterystyczne dla tej epoki w większości ówczesnych krajów. Rewolucja rosyjska nie była tak spektakularna, jak wielkie rewolucje tego czasu: angielska, amerykańska i francuska, ale cechowała się tą samą tendencją i marzeniem o stworzeniu nowego człowieka, nowego społeczeństwa i nowego świata na ruinach przestarzałych i opresyjnych instytucji feudalnych i religijnych. Jednak ze względu na fakt, że ta modernizująca rewolucja była w Rosji inspirowana i prowadzona odgórnie (rewolucja od tronu), jej rezultaty miały często kontrrewolucyjne reperkusje, łagodzone jednak przez dialogi różnych kultur dokonujący się w jej ramach.

REFERENCES

- Becker, Carl Lotus. *Państwo Boże osiemnastowiecznych filozofów*. Transl. Ruzzkowski, Janusz. Warszawa: Zysk i S-ka, 2008.
- Billington, James H. *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*. Transl. Hunia, Justyn. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
- Bohun, Michał. "Inteligencja. Rosyjskie przestrogi i polskie nadzieje." *Wokół Andrzeja Walickiego. Almanach myśli rosyjskiej*. (Eds.) Dobieszewski, Janusz. Skoczyński, Jan. Bohun, Michał. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Wydział Filozofii i Socjologii, 2009.

- Florovskiy, Georgiy Vasilievich. *Puti russkogo bogosloviya*. Parizh: [s.n.], 1937 [Флоровский, Георгий Васильевич. *Пути русского богословия*. Париж: [s.n.], 1937].
- Hercen, Aleksander. "O rozwoju idei rewolucyjnych w Rosji." Hercen, Aleksander. *Pisma filozoficzne*. T. II. Transl. Bieńkowska, Wiera. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966.
- Israel, Jonathan. "'Radykalne Oświecenie' – peryferia, centrum czy główne oblicze Oświecenia za oceanem (1650–1850)?" *Filozofia Oświecenia. Radykalizm – religia – kosmopolityzm*. (Eds.) Miklaszewska, Justyna. Tomaszewska, Anna. Transl. Tomaszewska, Anna. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015. 17–46.
- Jacob, Margaret C. "Jak bardzo radykalne było Oświecenie i co oznacza 'radykalne'?" *Filozofia Oświecenia. Radykalizm – religia – kosmopolityzm*. (Eds.) Miklaszewska, Justyna. Tomaszewska, Anna. Transl. Tomaszewska, Anna. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015. 46–65.
- Malia, Martin. *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917–1991*. Transl. Hulas, Magdalena. Wyzner, Elżbieta. Warszawa: Philip Wilson, 1998.
- Plechanow, Jerzy. *Historia rosyjskiej myśli społecznej. Wybór*. T. I. Transl. Hekkier, Regina et al. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966.
- Russkaya mysl' v vek Prosveshcheniya*. (Eds.) Utkina, Nina Fiodorovna. Suchov, Andrey Dmitriyevich. Moskva: Nauka 1991 [*Русская мысль в век Просвещения*. (Ред.) Уткина, Нина Федоровна. Сухов, Андрей Дмитриевич. Москва: Наука, 1991].
- Walicki, Andrzej. *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- Zenkovskiy, Vasiliy Vasilievich. *Istoriya russkoy filosofii*. T. I. Ch. 1. Leningrad: Ego, 1991 [Зеньковский, Василий Васильевич. *История русской философии*. Т. I. Ч. 1. Ленинград: Эго, 1991].

ANNA KOŚCIOŁEK

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8133-0965>KILKA UWAG NA TEMAT MŁODZIEŃCZEGO STOSUNKU
ALEKSANDRA HERCENA DO CHRZEŚCIJAŃSTWASOME REMARKS ON ALEXANDER HERZEN'S VIEW
ON CHRISTIANITY IN HIS YOUNG DAYS

The article is an attempt to present Alexander Herzen's youthful mystical experiences on the basis of *My past and thoughts* and letters to his fiancée, Natalya Zakharina. Religiousness was the element of the writer's upbringing which was treated superficially in his childhood. In his youth Herzen went through a stage of mysticism. This state of mind was caused by his feelings towards his fiancée and his friendship with Alexander Witberg, an architect. The mystical period, however, did not last long. As a mature person the writer had a skeptical, critical approach to Christianity.

Keywords: Herzen, christianity, mysticism, Natalia Zakharina, Alexander Witberg

Aleksander Hercen (1812–1870) znany jest ze swego krytycznego podejścia do religii. Taka postawa towarzyszyła mu jako człowiekowi dojrzałemu. Jednak w okresie dzieciństwa i młodości wyglądało to nieco inaczej. Dlatego w tym artykule podjęta zostanie próba przedstawienia jego młodzieńczych doświadczeń religijnych na podstawie *Rzeczy minionych i rozmyślań* (*Былое и думы*) oraz listów do narzeczonej, Natalii Zacharjinej (1817–1852).

Hercen był naturalnym synem bogatego ziemianina Iwana Jakowlewa, „otrzymał wychowanie typowe dla młodych rosyjskich paniczów tej epoki, czyli miał do swojej dyspozycji całą armię służących, nauki pobierał od prywatnych guwernerów, niemieckich i francuskich, starannie dobranych przez swego neurotycznego, drażliwego, oddanego i podejrzliwego ojca. Niczego nie zaniedbano, by rozwijać uzdolnie-

nia dziecka”¹, pomyślano nawet o edukacji muzycznej, o którą dbał Iwan Iwanowicz Eck². Jednak religijność była tym elementem wychowania, który w dzieciństwie Aleksandra Hercena został potraktowany powierzchownie³.

Chłopiec chodził „z nudów” do świątyni z matką luteranką. Nauczył się przedrzeźniać pastorów⁴. Dopiero gdy miał 15 lat, ojciec zatrudnił kapłana, by udzielał mu lekcji teologii „w zakresie potrzebnym do wstąpienia na uniwersytet” (Rz I, 59). Było to więc działanie o charakterze pragmatycznym. Bez wiedzy z zakresu katechizmu młody człowiek nie mógłby rozpocząć studiów. Zdaniem Jakowlewa religia była „jednym z niezbędnych atrybutów dobrze wychowanego człowieka” (Rz I, 59). Uważał on, że należy wierzyć w Pismo Święte, spełniać praktyki religijne, nie wpadając jednak w zbytnią nabożność, która przystoi tylko starszym kobietom. Sam — jak wspominał Hercen — „trochę wierzył, z przyzwyczajenia, gwoli przyzwoitości i na wszelki wypadek” (Rz I, 60), jednak praktyk religijnych nie wypełniał, usprawiedliwiając się złym stanem zdrowia. W innym miejscu *Rzeczy minionych* autor zauważał, że rodzic nie zachowywał postu (Rz I, 117).

Dbając o zewnętrzne formy, raz w roku ojciec kazał synowi przygotowywać się do przyjęcia sakramentów świętych. Hercen wspominał, że z obawą przystępował do komunii. Nie było to bynajmniej uczucie o charakterze religijnym, ale raczej strach, jaki wzbudza w człowieku to, co niezrozumiałe i tajemnicze. Wielkanoc, najważniejsze święto chrześcijańskie, chłopiec traktował jako okazję do zjedzenia smakołyków: pisanek, paschy.

Natalia Zacharjina, podobnie jak jej przyszły mąż, była nieślubnym dzieckiem. Jej ojciec to Aleksander Jakowlew, stryj Hercena. Od 1824 roku, gdy miała zaledwie siedem lat, aż do maja 1838, kiedy uciekła, by wziąć ślub ze swoim wybrankiem, mieszkała w domu księżnej Marii Chowańskiej, siostry Jakowlewów. „Starszemu bratu” żał było „smutnej kuzynki”, odwiedzał ją w dniu urodzin czy imie-

¹ I. Berlin, *Hercen i jego wspomnienia*, w: tegoż, *Pod prąd. Eseje z historii idei*, przeł. T. Bieroń, Zysk i S-ka, Poznań 2002, s. 289.

² W. i R. Śliwowsy, *Aleksander Hercen*, PIW, Warszawa 1973, s. 29.

³ O religijności w domu Hercena wspomina Ludmiła Łucewicz w interesującym szkicu *Wasilij Zieńkowski o Aleksandrze Hercenie i jego filozofii*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 2013, nr 3, s. 152–154.

⁴ A. Hercen, *Rzeczy minionie i rozmyślenia*, t. I, przeł. E. i W. Słobodnikowie, Książka i Wiedza, Warszawa 1951, s. 60. W dalszym tekście cytaty z tego utworu opatrzone będą skrótem Rz, numerem tomu oraz strony.

nin, przynosił prezenty, tj. książki z dedykacjami⁵. Jeśli jednak mógł, starał się tych wizyt unikać, gdyż odstraszał go dom, w którym się wychowywała. Poza tym dzieliła ich różnica wieku – pięć lat, która wówczas miała duże znaczenie. Hercen był już przecież studentem⁶.

Za przełom w ich znajomości uznawany jest 20 lipca 1834 roku. Spotkali się wówczas na Polu Chodyńskim i udali się na spacer na Cmentarz Wagańkowski, najstarszą nekropolię w Moskwie, będący jednocześnie specyficznym romantycznym parkiem, szczególnie wiosną i latem, kiedy roślinność jest w rozkwicie. Właśnie wówczas przyszły pisarz dostrzegł w kuzynce człowieka wielkiego serca⁷. Był to niezwykle ważny dla niego czas nie tylko z punktu widzenia relacji z Natalią. W nocy z 20 na 21 lipca 1834 roku został bowiem aresztowany w związku ze sprawą studenckiej wieczorynki, na której śpiewano „rymowane paszkwile”⁸. Władze od dawna interesowały się środowiskami młodzieżowymi, między innymi kółkiem Hercena na Uniwersytecie Moskiewskim⁹. Wynikało to z atmosfery Rosji mikołajowskiej. Wszelkimi środkami starano się chronić społeczeństwo przed najmniejszymi objawami nieprawomyślności.

Hercen spędził w więzieniu osiem miesięcy, następnie został zesłany. Najpierw do Permu, później Wiatki i Włodzimierza. Okres zsyłki trwał pięć lat. W lecie 1839 roku zwolniono go spod nadzoru, w latach kolejnych zamieszkał w Petersburgu, a następnie w Nowogrodzie, dokąd został karnie przeniesiony za kolejne przestępstwo polityczne. Od roku 1843 osiedlił się na stałe w Moskwie¹⁰.

Pierwsze listy, jakie Hercen i Natalia pisali do siebie w czasie śledztwa, miały charakter przyjacielski. Znamienne jednak, że ostatecznie słowa przed wyruszeniem na zesłanie przyszły emigrant skierował właśnie do „siostry” Natalii, a nie do niedawnej ukochanej, Ludmiły Passek, swojej Gaetany (Rz II, 31). Po przyjeździe do Permu, a potem Wiatki, ich korespondencja nie ustała. „Starszy brat” pisał kuzyn-

⁵ А. Герцен, *Собрание сочинений в тридцати томах*, t. XXI, Наука, Москва 1961, s. 431. W dalszym tekście cytaty z tego dzieła opatrzone będą skrótem S oraz numerem tomu i strony.

⁶ W. i R. Śliwowsky, *Aleksander Hercen...*, s. 86–88; W. Śliwowska, *Aleksander Hercen*, Iskry, Warszawa 2017, s. 69–71.

⁷ W. i R. Śliwowsky, *Aleksander Hercen...*, s. 88; W. Śliwowska, *Aleksander Hercen...*, s. 49.

⁸ W. i R. Śliwowsky, *Aleksander Hercen...*, s. 52.

⁹ O kółku zob.: L. Bazyłow, *Spoleczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1973, s. 463–465.

¹⁰ Zob. tamże, s. 465.

ce nawet o swoich flirtach, o romansie z Praskowią Miedwiediewą¹¹ (S XXI, 50–52).

Przez pewien czas Hercen i Natalia Zacharjina zastanawiali się, jaki charakter ma ich relacja. Wątpliwości i rozterki znalazły odzwierciedlenie w korespondencji. Gdy zrozumieli, co ich łączy, w listach dawali wyraz miłości. W korespondencji zakochanych nie było jednak elementów erotyki¹². Miedwiediewa uosabiała miłość fizyczną, gdy tymczasem pisarzowi objawiła się miłość wyższa. Natalia stała się dla niego

symbolem czystości, jej listy były odtrutką na koszmar kancelarii, na towarzystwo wiackich urzędników, marzących tylko o jednym — o awansie i otrzymaniu orderu. W tej miłości szukał Hercen ratunku przed upadkiem i wiszącą nad nim groźbą: będziesz taki sam jak my wszyscy, szukać będziesz zapomnienia w wódce,

¹¹ Praskowia Miedwiediewa — żona urzędnika, kochanka Hercena. Po śmierci męża zapewne czekała na propozycję matrymonialną z jego strony. Uczucie jednak wystygło. Zesłaniec czuł się niekomfortowo z tego powodu, ale nie zamierzał wiązać się z kobietą starszą od niego, wychowującą dzieci. Później razem z żoną troszczył się o materialne zabezpieczenie Miedwiediewej i jej potomstwa (W. Śliwowska, *Aleksander Hercen...*, s. 73, 78).

¹² Przed ślubem Hercen stworzył obraz idealnej, bezcielesnej dziewicy. W literaturze tego okresu kobiecość ziemską i duchowa wcielane były w różne obrazy. Tak było i u zesłańca. Jedną była Praskowia, drugą Natalia. Gdy te dwa aspekty kobiecości miały się połączyć w jednej osobie, do tego idealnego obrazu narzeczonej w roku 1838 zaczęły dochodzić „zakamuflowane” elementy erotyczne. W liście z 21 lutego tegoż roku pisał do Natalii, że bardzo lubi w dziewczynie i kobiecie chęć do strojenia się. Oczywiście zaznaczył, że nie może ona stać się głównym wyznacznikiem życia. Wyjaśniał, że w ubiorach tkwi poezja i nie należy ich, podobnie jak zewnętrznego piękna, lekceważyć (S XXI, 295). Sądził, że troska o swój wygląd nie jest niczym złym. Zaznaczył, że damy w Wiatce chwaliły jego oczy, czoło i ręce, co sprawiało mu przyjemność, „nawet za Ciebie było mi miło” (S XXI, 330) — konstatował. Z kolei w liście pisanym po pierwszym pocałunku Hercen wyrzucał narzeczonej, że źle pojmuje poezję rozkoszy i stroju. Przekonywał Natalię, że jedzenie to konieczność, potrzeba „zwierzęca”, „niska”, natomiast rozkosz ma charakter pełen wdzięku, to dążenie do piękna. Jego zdaniem nie byłoby nic złego w tym, gdyby jej włosy ozdobione zostały brylantami. I dodawał: „Nie, aniele, wyznają szczerze: kocham przepych, — przepych w domu i pokoi najwięcej; ale mogę bez goryczy poprzestać na kawałku chleba — to całkiem inna sprawa” (S XXI, 314). To wyznanie zdaje się dobrze określać stosunek Hercena do świata, dóbr materialnych, pokazuje ono jego pragmatyczne podejście do otaczającej rzeczywistości. Pisarz nie miał usposobienia ascety, potrafił jednak zrezygnować z tego, co w danym momencie nie było niezbędne. Prosił także narzeczoną, by zwróciła uwagę na strój, w którym zostanie sportretowana. Miała to być prosta, powiewna, ledwie materialna kreacja (S XXI, 330). W takich właśnie uwagach dotyczących ubioru i podejścia do życia uzewnętrzniła się owa „ukryta” erotyka.

KILKA UWAG...

przelotnych miłostkach, piąć się będziesz po szczeblach kariery i osiągnąwszy to wszystko, niczego nie osiągniesz z tego, o czym w swej naiwności marzyłeś. I ratunek ten znajdował¹³.

Listy do Natalii Zacharjonej zawierają również wyznania o charakterze religijnym. W jednym z nich Hercen wspominał, że do roku 1834 obce były mu jakiekolwiek idee religijne. Później jednak zaczął postrzegać świat jako niepełny, niewystarczający. Takie myśli i wrażenia nasiliły się podczas pobytu w więzieniu. Odczuwał wówczas potrzebę lektury Ewangelii. Należy przypomnieć, że już w dzieciństwie przyszły pisarz często czytał tę księgę w języku niemieckim i cerkiewnosłowiańskim, dlatego znał ją dobrze:

Ewangelię czytałem często i z zamiłowaniem: w języku cerkiewnosłowiańskim i w przekładzie Lutra. Czytałem bez wszelkich wskazówek, nie wszystko rozumiejąc, lecz czując szczerzy i głęboki szacunek do tego, co czytałem [...] nie pamiętam, bym kiedykolwiek oziębło brał do ręki Ewangelię; uczucie to towarzyszyło mi przez całe życie; w każdym wieku, w różnych okolicznościach wracałem do czytania Ewangelii i za każdym razem treść jej przepełniała mnie spokojem i radością (Rz I, 60–61).

Zatrudniony przez ojca kapłan był zaskoczony, że chłopak potrafił cytować obszernie fragmenty z Pisma Świętego. W czasie pobytu w więzieniu Hercen czytał Ewangelię ze łzami w oczach (S XXI, 158). Uświadomił sobie, że świat to „marność nad marnościami” i zaczął szukać ojczyzny duszy, miejsca, gdzie mógłby znaleźć spokój, którego mu w życiu brakowało. Postawa wewnętrznej równowagi cechowała jego zdaniem apostołów i świętych. Dlatego z zainteresowaniem czytał utwory hagiograficzne (S XXI, 28), podziwiał przykłady poświęcenia męczenników. Brakowało mu jednak, jak sam podkreślał, czystości duszy. Doświadczył wszakże cudu. Narzeczona niejako stworzyła go na nowo, ona sprawiła, że zmieniło się całkowicie jego podejście do życia. Zaczął inaczej patrzeć na wszystko: przyrodę, człowieka i Boga. Dzięki Natalii, jak sam wyznawał, stał się chrześcijaninem (S XXI, 159). Uczestniczył w obrzędach cerkiewnych, starał się odkrywać ich głęboki sens. Nie zawsze potrafił się jednak modlić. Ze względu na wychowanie i wcześniejsze doświadczenia trudno mu też było brać prawdziwie pełny udział w liturgii i sakramentach. Jego zdaniem wynikało to z przywiązania do tego, co materialne, z postrzegania rzeczywistości w kategoriach rozumowych, a nie za pomocą serca

¹³ W. i R. Śliwowsy, *Aleksander Hercen...*, s. 95.

(S XXI, 161)¹⁴. W korespondencji prosił więc narzeczoną o modlitwę w swojej intencji.

Hercen stwierdzał, że bez Natalii był „moralnym potworem, człowiekiem bez serca” (S XXI, 106). Wielokrotnie podkreślał, że jej miłość przeobraziła go wewnętrznie, zbawiła. To ona — niby Tamara z poematu Michała Lermontowa *Demon* (Демон) — miała pojednać go ze Stwórcą (S XXI, 99). Dzięki niej zaczynał rozumieć, czym jest rozmowa z Bogiem. Narzeczeni mieli nawet swoją godzinę dla wspólnej modlitwy, o siódmej rano. Hercen wyznawał, że nigdy nie przespał tej pory (S XXI, 358).

Wypowiadał się również na temat roli obrazów w życiu prawosławnych. Pisał, że ikona jest święta dla tego, kto w nią wierzy. Uznawał ją za narzędzie pomagające człowiekowi wznosić się ku świętości (S XXI, 149), czyli była dla niego „oknem ku wieczności”.

Egoizm określił mianem trądu, dżumy ludzkich dusz. To mrok, spadek po Lucyferze (S XXI, 99), narzędzie, którym posługuje się upadły anioł (S XXI, 160). Przeciwwstawiał mu Miłość, jako światło, będące spuścizną otrzymaną przez człowieka od Boga. Później wła-

¹⁴ To bardzo ważne stwierdzenie, zważywszy na rolę serca w prawosławiu. W *Biblii* serce jest ośrodkiem osobowości człowieka, jego woli. „Według Żydów, jest to centrum myśli, gdyż obejmuje ono wszystkie zdolności ducha ludzkiego” (P. Evdokimov, *Prawosławie*, przeł. J. Klinger, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2003, s. 71). W pojęciu biblijnym, to właśnie w sercu powstają myśli i podejmowane są decyzje. W sercu człowiek szuka Boga, służy Mu, wielbi i kocha Go (*Filokalia: teksty o modlitwie serca*, przekł. i oprac. ks. J. Naumowicz, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec 1998, s. 31). Prawosławie przejęło taką koncepcję. Serce „jest najważniejszym organem istoty ludzkiej, punktem styczności umysłu i materii, ośrodkiem zarazem fizycznej budowy człowieka i jego struktury psychicznej oraz duchowej” (K. Ware, *Moc Imienia. Modlitwa Jezusowa w duchowości prawosławnej*, w: E. Behr-Sigel, *Miejsce serca. Wprowadzenie w duchowość prawosławną*, przeł. A. Kocot, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 191), „określa nie same emocje i uczucia, lecz całość osoby ludzkiej” (K. Ware, *Moc Imienia...*, s. 188), „oznacza najgłębsze wnętrze człowieka. Jest siedzibą umysłu, życia, pamięci” (*Filokalia...*, s. 31). Serce zatem to nie tylko materialny organ ciała, „serce fizyczne to zewnętrzny symbol nieograniczonych możliwości duchowych człowieka, stworzonego na obraz i podobieństwo Boga” (K. Ware, *Moc Imienia...*, s. 188). Jest ono centrum istoty ludzkiej i miejscem jej spotkania ze Stwórcą, ale jednocześnie poznania samego siebie jako świątyni Bożej (tamże, s. 189). Serce to symbol niezmierzonej głębi człowieka, jego prawdziwego „Ja”, ośrodek, promieniujący i przenikający całe jestestwo (P. Evdokimov, *Prawosławie...*, s. 71), z którego „wytryskują myśli, uczucia i chęci” (E. Behr-Sigel, *Miejsce serca...*, s. 121). Wyraża ono „niewypowiedzianą głębię człowieka ukrytego [...]” (P. Evdokimov, *Prawosławie...*, s. 73).

ściwie rozumiany egoizm stał się dla Hercena podstawą ludzkiej osobowości, godności jednostki¹⁵.

W listach arystokrata idealizował ukochaną, nazywał ją „aniołem”, swoim „aniołem stróżem”, „gołębicą”, „gwiazdą poranną”, „promieniem światła”, swoim „Chrystusem”, „Madonna”, „świętą Dziewicą”, „boską Dziewicą”¹⁶. Te określenia miały nacechowanie religijne. Owa idealna dziewica-aniół jawiła mu się jako wybawicielka, zesłana, by odkupił swój grzech, czyli romans z Praskowią Miedwiediewą. To Natalia niczym Beatrycze prowadziła go do raju (S XXI, 78), obudziła z uśpiania (S XXI, 57), podarowała (S XXI, 69) czy też zwróciła mu niebo (S XXI, 153). Ona — jak pisał — odrywała go od dusznej ziemi i przenosiła do raju (S XXI, 166). Jej imię porównał do znaku krzyża, za pomocą którego odstraszał, odpychał wszystko, co nieczyste (S XXI, 253). W jednym z listów konstatawał, że wstążka, bransoleta, medalion, pierścionek to antymins¹⁷ jego duszy (S XXI, 333), a później w *Dzienniku* (*Дневник*) wyznawał, że miłość do kuzynki to jego „święte świętych” (S II, 261).

Siebie nazywał upadłym aniołem, Natalię zaś drogą, dzięki której będzie mógł się podnieść z upadku. Odwołując się do ewangelicznej przypowieści (por. Łk 15, 1–7), stwierdzał, że zadaniem narzeczonej jest znalezienie jednej zagubionej owcy (S XXI, 118).

Według Hercena ich związek był idealny, stali się jedną istotą, której ciałem był on, a duszą Natalia (S XXI, 231). W tej egzaltacji marzył, by umarli w chwili, gdy kapłan zaślubi ich obrączkami (S XXI, 249)¹⁸. Uroczystość zaślubin była co się zowie romantyczna. Natalia

¹⁵ Zob. A. Kościółek, „Człowiek powinien być szlachetny”. *Kilka uwag o pragmatycznej antropologii Aleksandra Hercena*, „Slavia Orientalis” 2009, nr 3, s. 282–284.

¹⁶ Później Hercen krytycznie oceniał styl swoich listów do narzeczonej (zob.: S VIII, 345–346).

¹⁷ Antymins to płócienny lub lniany kwadratowy obrus z przedstawieniem Chrystusa złożonego w grobie, postaci czterech ewangelistów oraz z zaszytą cząstką relikwii na pamiątkę celebrowania Eucharystii na grobach męczenników przez pierwszych chrześcijan. Bez antyminsu nie można sprawować Boskiej Liturgii.

¹⁸ Warto przypomnieć, że w prawosławiu obrzęd ślubu składa się z dwóch części: zaręczyn i koronacji. Zaręczyny początkowo były ceremonią świecką, formą kontraktu, jaki zawierali ludzie. W tej części kapłan pyta przyszłych małżonków, czy chcą z dobrej woli i bez przymusu zawrzeć związek małżeński i czy nie przyrzekli małżeństwa innej osobie. Narzeczeni wymieniają się obrączkami, które są symbolem wierności, jaką sobie ślubują. Po obrzędzie zaręczyn narzeczeni wraz z kapłanem przechodzą do środka świątyni i stają przed analojem, na którym znajdują się: Ewangelia, krzyż, korony ślubne i wino (E. Przybył, *Prawosławie*, Znak, Kraków 2006, s. 200–201). W świetle powyższych informacji obrączka jako znak wierności, nierozzerwalności świadczy o uczuciach Hercena, ale jednocześnie

Zacharjina potajemnie uciekła z domu opiekunki, narzeczeni pobrali się w cerkwi we Włodzimierzu nad Kłazmą 9 maja 1838 roku.

Nastroje mistyczne spowodowane były nie tylko uczuciem do kuzynki, ale i przyjaźnią z architektem Aleksandrem Witbergiem (1787–1855), oskarżonym o malwersacje w czasie budowy według jego projektu świątyni Chrystusa Zbawiciela w Moskwie na Wzgórzach Worobiowych. W *Rzeczach minionych* wspomnienia o tym człowieku połączone zostały z przedstawieniem przemyśleń autora o architekturze¹⁹, jego zdaniem, najbardziej mistycznej dziedzinie sztuki (zob. Rz I, 334).

Hercen dał krótką charakterystykę architektury sakralnej, poczynając od starożytnego Egiptu. Świątynię Salomona określił mianem budowli-Biblii (Rz I, 334). Zwracał uwagę, że samo wznoszenie przybytku było pełne obrzędów mistycznych, średniowieczni budowniczowie uważali się za kapłanów i zrzeszali w tajne związki, które przerodziły się w masonerię. W jego opinii architektura utraciła ów mistyczny charakter w okresie renesansu. Bazylikę świętego Piotra pisarz uznał za początek „uwolnienia się rodzaju ludzkiego od habitu” (Rz I, 334). Jego zdaniem „w jej olbrzymich kształtach chrześcijaństwo rwie się do życia, kościół staje się pogański i Buonarrotti maluje na ścianie Kaplicy Sykstyńskiej Jezusa Chrystusa, jako barczystego atletę, Herkulesa w pełni rozkwitu sił” (Rz I, 335). Po wzniesieniu bazyliki świętego Piotra architektura sakralna według Hercena upadła i polegała jedynie na powtarzaniu „w różnych rozmiarach to starogreckich *perypterów*²⁰, to bazyliki św. Piotra” (Rz I, 335). Jego zda-

wskazuje na pewną nieznamość porządku, bowiem sakrament następuje po obrzędzie zaręczyn. Pisarz nie wspominał o koronacji.

¹⁹ W 1836 roku w Wiatce Hercen zapoznał się z dziełem jednego z najsłynniejszych nie tylko w Europie, ale i na świecie geodetów, architektów oraz inżynierów budownictwa wodnego Carla Friedricha von Wiebekinga, na temat architektury cywilnej zarówno teoretycznej, jak i praktycznej (*Theoretisch-practische bürgerliche Baukunde, durch Geschichte und Beschreibung der merkwürdigsten antiken Baudenkmahe und ihrer genauen Abbildungen bereichert*) (*Летопись жизни и творчества А. И. Герцена. 1812–1870*, t. I, сост. Г. Г. Елизаветина [и др.], ред. И. Г. Птушкина, Наука, Москва 1974, s. 109). O tej lekturze wspominał w liście do przyszłej żony z 12 grudnia 1836 roku (S XXI, 127–128). O zainteresowaniu architekturą świadczy również wypowiedź epistolarna z 10 stycznia następnego roku (S XXI, 135). 13 stycznia tegoż roku donosił Natalii, że ukończył artykuł o architekturze (S XXI, 288), niestety, do nas doszły jedynie fragmenty tego tekstu, który powstał pod wpływem rozmów z Witbergem.

²⁰ *Perypter* (gr. *peripteros*) – typ świątyni greckiej opartej na planie prostokąta, w której część stanowiąca pomieszczenie dla bóstwa otoczona jest ze wszystkich

niem „nowe kościoły tchnęły sztuczością, obłudą, anachronizmem” (Rz I, 335). Nakreślenie tego tła historii architektury sakralnej było potrzebne Hercenowi, by podkreślić wyjątkowość projektu Witberga, który uznał za „genialny, straszny i szalony” (Rz I, 337).

Przypomnijmy: Aleksander I po pokonaniu Napoleona ślubował, że wybuduje w stolicy ogromną katedrę ku czci Zbawiciela. W tym celu ogłoszono międzynarodowy konkurs na projekt świątyni. Cara zainteresował „kolosalny, pełen religijnej poezji” (Rz I, 333) pomysł nieznanego twórcy. Jego koncept zakładał troistość i niepodzielność, „jak główny dogmat chrześcijaństwa” (Rz I, 336). Dolna świątynia, wykuta w górze, powinna mieć kształt równoległoboku, grobu, ciała. W tej krypcie mieli spoczywać bohaterowie, którzy polegli w 1812 roku. Środkową cerkiew Witberg chciał zbudować na planie greckiego krzyża, świątyni „otwartych ramion, życia, cierpień i pracy” (Rz I, 337), a prowadzącą do niej kolumnadę ozdobić posągami postaci ze Starego Testamentu: „U wejścia stali prorocy. Stali oni zewnątrz świątyni, wskazując drogę, po której nie dane im było pójść. Wnętrze tej świątyni zawierało całą historię Ewangelii i historię dziejów apostołskich” (Rz I, 337). Ukoronowaniem zamysłu architekta miała się stać budowla w kształcie rotundy, świątynia „ducha, niezmaconego spokoju i wieczności” (Rz I, 337).

Car zapoznał się z całą koncepcją, zaprosił artystę na rozmowę, a następnie zatwierdził jego projekt. Aleksander Witberg został mianowany architektem świątyni i dyrektorem komisji budowlanej. Zdaniem Hercena przyjęcie tej funkcji przez młodego niedoświadczonego człowieka było błędem. Jego współpracownicy, jak pisał autor *Rzeczy minionych*, „czuli się urażeni współpracą z młokosem, który śmiało wyrażał swoje zdanie i oponował, jeśli się z nimi nie zgadzał” (Rz I, 339). Oskarżony o malwersacje architekt przez wiele lat usiłował udowodnić swoją niewinność. Został skazany na zesłanie. Hercen poznał go w Wiatce. Podziwiał hart ducha tego człowieka. Pod jego wpływem sięgnął do dzieł mistyków: Karola Eckartshausena, Saint-Martina, Paracelsusa, Emanuela Swedenborga²¹. Nazywał Witberga człowiekiem genialnym, który pragnął górę przekształcić w świątynię, chciał kamieniowi dać siłę tekstu ewangelicznego, ale nie został

stron rzędem kolumn (hasło „perypeter” w: *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, PWN, Warszawa 1980, s. 567).

²¹ W. i R. Śliwowski, *Aleksander Hercen...*, s. 72. W jednym z listów prosił o przysłanie *Arcana Coelestia* Swedenborga, nie wymieniał tytułu dzieła, prosił o „Сведенборговы духовидения” (S XXI, 112).

zrozumiany (S XXI, 135). Dziękując architektowi za przyjaźń, Hercen poetycko stwierdzał, że ten był dla niego Wergiliuszem prowadzącym zabląkanego Dantego (S XXI, 250–251).

Odbicie nastrojów mistycznych odnaleźć można we wczesnych utworach pisarza, a mianowicie w *Legendzie* (*Легенда*) i tekście *Myśl a objawienie* (*Мысль и откровение*). *Legenda* to wolny przekład opowieści hagiograficznej o św. Teodorze. Pierwotna wersja utworu powstała w roku 1835. Zadeedykował go swojej przyszłej żonie. Siedem epigrafów do rozdziałów zaczerpnął z Pisma Świętego, zarówno ze Starego, jak i Nowego Testamentu, dwa z innej literatury religijnej (św. Augustyn, *Żywot świętej Katarzyny*). Z kolei *Myśl a objawienie* to tytuł artykułu, który nie zachował się do naszych czasów. Pochodził z cyklu pt. *Spotkania* (*Встречи*). Jego pomysł powstał w czasie zesłania pisarza do Wiatki w roku 1836. Ta część znana jest także jako *Trzecie spotkanie* (*Третья встреча*) albo *Szwed* (*Швед*)²². Dokładna analiza tych utworów wymagałaby odrębnego studium.

Podsumowując, należy powiedzieć, że w dzieciństwie obojętność wobec religii wynikała ze sposobu wychowania, kształtowania osobowości Hercena. Postawa ojca, który wierzył „na wszelki wypadek” nie mogła być wzorem do naśladowania. W młodości przyszły pisarz był człowiekiem poszukującym, przeszedł przez etap mistycyzmu. Takie nastroje związane były z miłością do Natalii Zacharjinej oraz przyjaźnią z Aleksandrem Witbergiem. Jednak okres mistyczny nie trwał długo, po lekturach filozoficznych, refleksji nad różnymi aspektami ludzkiego życia coraz ostrzejsza stawała się krytyka religijnego spojrzenia na świat:

Pod wpływem Witberga zacząłem się wahać. Lecz realna moja natura wzięła jednak górę. Nie było mi sądzone wznosić się do trzeciego nieba, urodziłem się bowiem jako człowiek całkowicie ziemski. Pod dotknięciem moich rąk nie wirują stoliki, a od mego spojrzenia nie chwieją się pierścionki. Dzielne światło myśli bliższe mi jest niż księżycowa poświata fantazji (Rz I, 345).

Hercen odrzucił przekonanie o nieśmiertelności ludzkiej duszy. Sądził, że ten, kto nie wierzy w życie pozagrobowe, może lepiej ocenić doczesne. Wie bowiem, że nic lepszego go już nie spotka²³. Zawsze bliskie były mu ideały indywidualizmu, wolności, godności jednostki, otwierał się na wszystko, co ludzkie, ale bez perspektywy Transcenden-

²² И. Нович, *Молодой Герцен. Искания, идеи, образы, личность*, Советский писатель, Москва 1980, s. 188.

²³ A. Hercen, *Eseje filozoficzne. Rosja i stary świat*, przeł. W. Bieńkowska, tł. przejrzał oraz wstępem i przypisami opatrzył A. Walicki, PWN, Warszawa 1966, s. 580.

KILKA UWAG...

dencji. Dojrzałego Hercena cechował sceptycyzm oraz krytyczne podejście do religii. Co prawda wysoko cenił moralność chrześcijańską, ale był przekonany, że w praktyce uległa ona zniekształceniu.

REFERENCES

- Bazyłow, Ludwik. *Spoleczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Behr-Sigel, Elisabeth. *Miejsce serca. Wprowadzenie w duchowość prawosławną*. Transl. Kocot, Anna. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
- Berlin, Isaiah. "Hercen i jego wspomnienia." Berlin, Isaiah. *Pod prąd. Eseje z historii idei*. Transl. Bieroń, Tomasz. Poznań: Zysk i S-ka, 2002. 286–314.
- Evdokimov, Paul. *Prawosławie*. Transl. Klinger, Jerzy. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2003.
- Filokalia. Teksty o modlitwie serca*. Transl. and ed. ks. Naumowicz, Józef. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów, 1998.
- Gertsen, Aleksandr. *Sobraniye sochineniy v tridsati tomakh*. Vol. I–XXX. Moskwa: Nauka, 1954–1965 [Герцен, Александр. *Собрание сочинений в тридцати томах*. Т. I–XXX. Москва: Наука, 1954–1965].
- Hercen, Aleksander. *Eseje filozoficzne. Rosja i stary świat*. Transl. Bieńkowska, Wiera. Tł. przejrzał oraz wstępem i przypisami opatrzył Walicki, Andrzej. Warszawa: PWN, 1966.
- Hercen, Aleksander. *Rzeczy minione i rozmyślenia*. Vol. I. Transl. Słobodnikowie, Eleonora & Włodzimierz. Warszawa: Książka i Wiedza, 1951.
- Kościółek, Anna. "Człowiek powinien być szlachetny". Kilka uwag o pragmatycznej antropologii Aleksandra Hercena." *Slavia Orientalis* 2009, № 3. 279–292.
- Letopis' zhizni i tvorchestva A. I. Gertsena. 1812–1870*. Vol. I. Comp. Yelizavetina, Galina Georgiyevna, et al. Ed. Ptushkina, Inna Grigor'yevna. Moskwa: Nauka, 1974 [Летопись жизни и творчества А. И. Герцена. 1812–1870. Т. I. Сост. Елизаветина, Галина Георгиевна, и др. Ред. Птушкина, Инна Григорьевна. Москва: Наука, 1974].
- Łucewicz, Ludmiła. "Wasilij Zieńkowski o Aleksandrze Hercenie i jego filozofii." *Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria* 2013, no. 3. 149–164.
- Novich, Ioann. *Molodoy Gertsen. Iskaniya, idei, obrazy, lichnost'*. Moskwa: Sovetskii pisatel', 1980 [Нович, Иоанн. *Молодой Герцен. Искания, идеи, образы, личность*. Москва: Советский писатель, 1980].
- Przybył, Elżbieta. *Prawosławie*. Kraków: Znak, 2006.
- Słownik wyrazów obcych*. Ed. Tokarski, Jan. Warszawa: PWN, 1980.
- Śliwowski, Wiktoria & René. *Aleksander Hercen*. Warszawa: PIW, 1973.
- Śliwowska, Wiktoria. *Aleksander Hercen*. Warszawa: Iskry, 2017.
- Ware, Kallistos. "Moc Imienia. Modlitwa Jezusowa w duchowości prawosławnej." Behr-Sigel, Elisabeth. *Miejsce serca. Wprowadzenie w duchowość prawosławną*. Transl. Kocot, Anna. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.

ROMAN SZUBIN

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7603-5336>

ОТНОШЕНИЕ МИХАИЛА ПРИШВИНА К ИДЕОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ДНЕВНИКОВ)

THE ATTITUDE OF MIKHAIL PRISHVIN TO IDEOLOGY ON THE MATERIAL OF DIARIES

The article deals with the problem of writer Mikhail Prishvin's attitude to socialist ideology. The Diaries of Mikhail Prishvin from 1920 to 1954 are analyzed. The author proposes a periodization of creating the concept of the All-Man, which correlates with social phenomena. The dynamics of Prishvin's attitude to ideology from total rejection to an attempt to understand socialism is shown. Especially distinguished motives of collectivism and infantilism as the main features of a socialist man. The author draws attention to the fact that for Prishvin socialism and fascism (nazism) are very similar.

Keywords: Mikhail Prishvin, socialism, collectivism, infantilism, One-man, person.

1. Дневники Михаила Михайловича Пришвина (1873–1954), без всякого сомнения, можно назвать самой важной его книгой, а грандиозную попытку освоить социализм в категориях собственной художественной системы – одной из самых интересных, противоречивых тем. В данной статье, с учетом ограниченного объема, мы сосредоточимся на записях тридцатых и сороковых годов.

2.1. Связывая личную жизнь писателя с перипетиями русской истории (три революции, две мировые войны, гражданская война, смена исторических формаций, установление тоталитарной идеологии), можно прийти к интересным наблюдениям. Юношеская драма безответной любви была пережита Пришвиным в 29 лет; в 30 лет начинается долгий (формально на 37 лет) брак

с неграмотной крестьянкой, а в 67 лет женится второй раз на Валерии Лиорко. В 34 года выходит первая книга. В 40 лет писатель со страной вступил в Первую мировую войну, в 44 года – в революцию, в 56 лет – в год «великого перелома» (1929), в 68 лет – в Великую Отечественную. В свой 60-летний юбилей Пришвин посетил строительство Беломорско-Балтийского канала (1933), 70-летний юбилей отметил в эвакуации, в селе Усолье (1943). В 80 лет узнал о смерти Сталина.

Что можно сказать? Ко всем событиям писатель подходил, с большим запасом опыта, с некоторым опозданием и одновременно с радостью первооткрытия. Перед каждым событием в Пришвине обнажается то ребенок, то мудрец, мудрец и ребенок в одном лице. Творческая, гениальная, инфантильная личность, образ ребенка-инфанта были приоритетной ценностью в мировоззрении писателя. Учтем идею, что инфантилизм – характерная черта советского общества, в соответствии с формулой Георгия Гачева: «Патернализм сверху и инфантилизм во мне, в моей душе»¹.

2.2. Таким образом, осуществляя задачу вхождения в новую «эпоху соборности»², писатель проявлял неистребимый индивидуализм и часто шел вразрез с общепринятым направлением. Совершался своего рода ребяческий побег от людей, архетипической моделью которого может служить неудавшийся побег Михаила Пришвина в Азию в годы учебы в гимназии (1883 год). Кстати, это одно из немногих событий в жизни писателя, адекватных психологии ребенка и его возрасту. «Побег от людей» проявлялся всякий раз, когда речь шла об участии в группировках, партиях, организациях, кружках и т.д. Пришвинский персонализм, очевидно, является проявлением «русской тяги к иному», одной из форм инакости – «самости каждого 'я'», «чувства собственной исключительности»³.

Но с другой стороны, конечной целью творческих и жизненных усилий Пришвина утверждается стремление не освободить личность от общества, а слить ее с родовыми и коллективными формами бытия в поле «единого человека», «Всегочеловека»,

¹ Г. Гачев, «Я – советский человек...», «Независимая газета» 2 января 1994, <http://vivovoco.astronet.ru/VV/NG/GACHEV.HTM> (24.11.2017).

² М. Пришвин, *Дневники. 1932–1935*, Росток, Санкт-Петербург 2009, с. 577.

³ В. Айрапетян, *Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски*, Институт Святого Фомы, Москва 2011, с. 5, 302, 365–366.

построить идеальную общность «всех как одного человека». Идея же «собрания всего человека» звучала в унисон с советскими идеологемами (приоритет коллективного, готовность к жертве, ненависть к чужому).

2. 3. Мы назвали такую личность, которую пытается сконструировать Пришвин, гибридной личностью. В ней совмещаются крайности индивидуализма и коллективизма, неизжитая инфантильность и зрелость, жесткий устав отказа от личного и стремление быть как дети (для реализации социалистических и евангельских идей). Эти крайности не усредняются, не нивелируются и не синтезируются, а наполняют интеллектуальную жизнь писателя постоянным напряжением и противоречиями. Поэтому отношение к власти и стоящей за ней идеологии строится по принципу «притяжения и отталкивания»⁴. В такого рода личности почти одновременно проявляется «бегство в природу» как порыв к защите личного начала и тенденция к «приспособлению к требованию современности»⁵, то есть к режиму, обеспечивающему писательскую легитимность.

3.1. Социализм – фашизм. Первая идеология, которая приобрела лицо и название, это идеология фашизма, чужая идеология. Вглядываясь в чужое, Пришвин начинает вырабатывать отношение к своему. В первый раз слово «фашист» появляется в дневнике 1924 года, хоть в ироническом смысле, но в знаменательном контексте – «добрый фашист»⁶. В 1936 году появилась и была зачеркнута фраза «русский фашизм»⁷. В 1939 году Пришвин испытывает злорадный восторг от пакта между коммунистами и фашистами.

3.2. Отношение к фашизму двойственное. В публичной литературе Пришвин пишет рассказы против фашизма, в дневниках же позволяет себе сопоставлять его с социализмом. Идея родства фашизма и социализма прослеживается на протяжении тридцатых годов.

Обе идеологии целенаправленно и принудительно эксплуатируют коллективно-родовые инстинкты, ограничивают личность и гражданские свободы, подчиняют человека государству, служат усилению государственной диктатуры, способствуют ми-

⁴ А.Варламов, *Пришвин, Молодая гвардия*, Москва 2003, с. 29.

⁵ М. Пришвин, *Дневники. 1930–1931*, Росток, Санкт-Петербург 2006, с. 397.

⁶ М. Пришвин, *Дневники. 1923–1925*, Русская книга, Москва 1999, с. 189.

⁷ М. Пришвин, *Дневники. 1936–1937*, Росток, Санкт-Петербург 2010, с. 299.

литературы общества и паразитируют на бедственном экономическом положении.

С выходом на авансцену вслед за итальянским немецкого фашизма, а затем испанского, чешского, японского фашизма Пришвин стал говорить о национальном характере идеологии. Национальный фактор фашизма связан с реанимацией родового, архаичного сознания и усилением народности. В свою очередь, социализм видится русскому писателю наднациональным, общечеловеческим. Различие между национальным и наднациональным, впрочем, очень тонкое, неуловимое: «Внутри СССР скрытое устремление к роду, такое же, как у фашистов, *только песня другая*»⁸.

Посредством фашизма Пришвин осмысливает социализм, но сравнение большей частью работает на социализм, более гуманный в воображении писателя. В записях 20-х – начала 30-х годов отчетливо показано, что фашизм и коммунизм различаются как западная и русская («красная») концепции соборности. Различие фактически заключается в наличии машинного производства у первого и отсутствии его у второго:

Фашизм противоположен коммунизму: первый вызывает творческую личность из недр для работы вне классов и для всех классов [разрядка наша — Р.Ш.], второй напротив, устремляется к классу и творчество жизни возлагает не на собор внеклассовых личностей, а на коллектив машинно-принудительно организованных классовых единиц⁹.

Как видим, существенным оказывается этический признак: социализм лучше, «человечнее» фашизма, потому что социализм «вызывает творческую личность из недр для работы вне классов и для всех классов». Но что скрыто за этой формулировкой, помимо того, что в русской идеологии высшей ценностью объявлены классы, а в западной – нация? Кажется, что писатель непроизвольно проговаривается о том, что в русском социализме быстрее оформился культ надмирной личности вождя, земного бога, который находится вне классов, но их организует. Эта программная запись была сделана 20.04.1930 года, на Пасху: к 1929 году в СССР сложился культ личности Сталина, а до прихода к власти Гитлера оставалось еще 3 года.

⁸ М. Пришвин, *Дневники. 1938–1939*, Росток, Санкт-Петербург 2010, с. 230.

⁹ М. Пришвин, *Дневники. 1930–1931...*, с. 85.

В том же, 1930-м, году, Пришвин осмысливает ударную индустриализацию в военных терминах, в качестве «скрытого фашизма», и с горечью пишет, что Россия должна по необходимости пройти путь фашизма и неминуемо вступить в войну¹⁰. Эта мысль оказалась пророческой. Идея социализма как «скрытого фашизма» очень конструктивна и используется для двух целей одновременно: для пропаганды идеи единства и для критики издержек социализма.

3.3. Говоря же о противопоставлении фашизму, Пришвин использует не социалистические, а русские, архетипические формы. То есть фашизм смыкается с социализмом, но противостоит русскому. Если коммунизм содержится в русской ментальности в качестве зародыша, «питательного начала» (ср. биологическую версию коммунизма)¹¹, то фашизм проявляется как дурное отражение социализма, в котором писатель волен то узнавать, то не узнавать себя. Например, фашистами писатель именуется черносотенцев (националистов) и органы ОГПУ; фашистскими называются идеи строительства, преобразования, прогресса, производства, развития техники. Фашистское начало писатель видит в фигуре работника, деятеля, строителя, культуртрегера – в том, что наносит вред «органическому работнику жизни» и «новой» (социалистической) семье¹² и представляется чужеродным в русских сказках, для русского леса, «чащи Берендея». Исходя из позиции идеологической самости, неслучайным представляется, что фашизм связывается с чужим и сугубо национальным движением, а социализм – с общечеловеческим, в основу которого, тем не менее, вкладывается русское национальное самосознание.

3.4. Идея фашистско-коммунистического согласия достигает апогея в начале сентября 1939 года. В эти дни на страницах дневника широко обсуждается «пакт» между СССР и Германией. Договор между двумя воинственными идеологиями, известный сегодня как пакт Риббентропа–Молотова, потряс неготовую к этому советскую общественность и обнаружил много общего между ними. Он потряс и Пришвина, но писатель, неожиданно для себя, сделал из него иные выводы в записи от 11.10.1939:

¹⁰ Там же, с. 132.

¹¹ М. Пришвин, *Дневники. 1944–1945*, Новый Хронограф, Москва 2013, с. 328.

¹² М. Пришвин, *Дневники. 1932–1935...* с. 368.

ОТНОШЕНИЕ МИХАИЛА ПРИШВИНА...

Эти «лучшие» люди Европы протестуют, но я-то, я-то, считающий себя в смертельной оппозиции, почему я чувствую одно только удовольствие от союза с немцами?

Вероятно, что я этого и желал. Но как я мог желать и когда у меня началась эта симпатия к «Надо» (вместо «Хочу»).

Это началось еще во время оно (когда я стал писать) и кончилось, когда я отрекся от «разумников»¹³ [10, 443].

В этих словах, скорее всего, речь идет о глубинном недоверии либерально-демократическому дискурсу, который на протяжении нескольких десятилетий связывался с именем философа и критика Иванова-Разумника (1878–1946). Интересно, что Пришвин до конца сохранял с ним приятельские отношения, помогал репрессированному другу. Однако доктринально они принадлежали к противоборствующим лагерям. Ярый защитник индивидуалистических и демократических ценностей, Иванов-Разумник связывал прогресс человечества с движением к революции. Но русская революция окончилась тоталитарной системой – этого доктрина Разумника не предусматривала. Пришвин же, воспринимая революцию как катастрофу, сумел выработать систему выживания при тоталитаризме.

4.1. Коллективизация и индустриализация (1929–1934). Переходя к теме русского социализма, еще раз обратимся к революции. Недоверие к ней проистекало оттого, что революция усреднила человека, лишила его высокого призвания, таланта, гениальности, чувства преемственности с прошлым¹⁴. Одновременно революция обнажила крах веры в гуманизм, присущей демократически настроенной интеллигенции в предреволюционный период: «Гуманизм – это отстой жизни...»¹⁵.

С 1929 года намечается период своеобразной санации – исцеления от гуманизма за счет появления надличностных и соборных ценностей. В коллективизацию 1929–1930 годов Пришвин занимает нейтральную, отстраненную позицию, иронично фиксируя лицемерие происходящего. В кулаках и зажиточных крестьянах Пришвин видит опору крестьянской среды. В то же время необдуманные действия партии приводят к лицемерию,

¹³ М. Пришвин, *Дневники. 1938–1939...*, с. 443.

¹⁴ См. F. Apanowicz, *Народная жертва. Образ революции в повести М. Пришвина Мирская чаша*, «Studia Rossica XII» (*Literatura rosyjska na rozdrożach XX w.*), Warszawa 2003, с. 31–43.

¹⁵ М. Пришвин, *Дневники. 1930–1931...*, с. 25.

предельно выразившемуся в статье Сталина *Головокружение от успехов*, в которой вина за «головотяпство» перенесена на самих исполнителей, а насильственная коллективизация объявлена добровольной¹⁶.

4.2. Эти общественные процессы сдвигают с мертвой точки размышления Пришвина. В его дневниках начинают доминировать идеи коллективной ответственности, утверждается личность нового образца – представительная личность, исходящая из «всего человека», которую Вардан Айрапетян называет «мировым человеком»¹⁷. Он начинает писать о коллективизме, не заданном и навязанном «социалистическим принуждением», а данном, свободно и добровольно принятом, достигаемом жертвенным отказом от «всего личного» во имя «единства всего человека». Создается своеобразный вариант имперсональной антропологии, которая в прозе 30-х годов воплотилась в художественную концепцию «родственного внимания»¹⁸.

Однако при этом сохраняется раздвоение между внешней жизнью советского писателя и его личной жизнью в «эпоху соборности»:

Официально мы живем в эпоху соборности и от нас требуется, чтобы мы эту нашу достигнутую повседневность соборности относили к территориально далеким друзьям, томящимся в оковах буржуазного мира: это вот и есть социалистический реализм. [...] В сокровенности жизни все происходит иначе...¹⁹.

Во внешней жизни власть покупала Пришвина, одаривала его материальными благами: премиями, персональным автомобилем и четырехкомнатной квартирой в центре Москвы; в дневниках же усиливалась проповедь жертвенности, поиски формулы бессмертия и «собираения всего человека».

5.1. Период террора (1935–1940). В 1937 году складывается ключевая оппозиция «Хочу/Хочется» и «Надо». Она отображает все мыслительные построения Михаила Пришвина, антиномию личного и общего, двойственное отношение к идеологии социализма. В концепте «Хочу» воплощается весь творческий потенциал личности, самость, инфантильность и свобода лич-

¹⁶ М. Пришвин, *Дневники. 1930–1931...*, с. 43 и сл.

¹⁷ В. Айрапетян, *Толкуя слово...*, с. 348–349.

¹⁸ М. Пришвин, *Дневники. 1928–1929*, Русская книга, Москва 2004, с. 162–163.

¹⁹ М. Пришвин, *Дневники. 1932–1935...*, с. 577.

ности, ощущающей себя бессмертной по пришвинской формуле «Все умрут, а я-то как-нибудь проскочу»²⁰. В этой фразе нельзя не заметить фразу подпольного человека: «Я-то один, а они-то все», которая, с точки зрения Вардана Айрапетяна, является классической формулой собственной исключительности, инакости «Я сам», или самости²¹.

В «Надо» же заключается безличная общность, единство и целостность мира, иначе – чуждость, инакость чужого. Чуждость «Надо» подчеркивает и сам Пришвин, связывая «Надо» с «немецкой работой»²², и в годы войны заменяет «надо» немецким словом *die Pflicht* (долг): «Начинаю понимать немецкое *Pflicht* как *сладость повинования*»²³. Если «Я» у Пришвина бессмертно, то и «Надо», образуя целостность всего человечества, является коллективной формой бессмертия. Раскрыть условия этого бессмертия Пришвин, очевидно, и надеялся в идеях социализма.

5.2. Проблематику синтеза русского «Хочу» и немецкого «Надо» Пришвин наблюдает в исторической перспективе, сопоставляя две эпохи: «немецкие» реформы Петра Первого и пятилетки «социалистического принуждения». Именно в эти периоды происходит насильственное огосударствление русского народа, а у Пришвина предпринимается попытка «оправдания насилия» при помощи «Петровой дубинки, образующей охрану единства души человека»²⁴. С оговорками писатель признает тотальное подавление личного начала и пропаганду необходимости массовой жертвы во имя будущего «Всего человека».

В 1937 году Пришвин работает над повестью *Падун*, которая ляжет в основу романа *Осударева дорога* (1948). Это самые «идеологические» произведения, в которых писатель задолго до Александра Солженицына затронул тему лагерного труда и человеческих жертв. *Падун* был опубликован фрагментарно, а *Осударева дорога* увидела свет лишь после смерти писателя. В них отображена символическая связь времен: дорогу, проложенную Петром через леса и скалы для соединения Белого и Балтийского морей, продолжают при Советской власти. Только на этот раз

²⁰ М. Пришвин, *Дневники. 1942–1943*, Росспэн, Москва 2012, с. 568.

²¹ В. Айрапетян, *Толкуя слово...*, с. 151, 290.

²² М. Пришвин, *Дневники. 1936–1937...*, с. 413.

²³ М. Пришвин, *Дневники. 1940–1941*, Росспэн, Москва 2012, с. 425.

²⁴ М. Пришвин, *Дневники. 1950–1951*, Росток, Санкт-Петербург 2016, с. 113.

не дорогу строят, а Балтийско-Беломорский канал. Другой символический момент также подпирает сюжет, но и обнажает его этическую несостоятельность. Строительство осуществлялось ценою жизней десятков тысяч крепостных крестьян при Петре и «заключенных каналаармейцев» (от этого высокопарного названия осталось только сокращение – з/к, иначе «зек») под надзором НКВД.

5.3. Кроме того, образ Всегочеловека – персонифицированной всечеловеческой общности, все увереннее приобретает черты лидера советского государства. Уже после войны Пришвин позволяет себе положительно отзываться о Сталине, в нем сошлись крайности: безличное «Надо» и личное «Хочу». Он символизирует момент единства личного и общественного по формуле «Сталин весь не для себя»²⁵. По мнению писателя, собирая в себе отдельные человеческие воли и умы, Сталин представляет собой не абстрактного партийного левиафана, а «единую личность», «Всегочеловека», русского «Хозяина».

6. Война и поствоенный период (1941–1954). Неразрешимый этический конфликт между личностным «Хочу» и общественным «Надо» Пришвин старается перевести в духовную сферу, полагая, что духовное единство пересиливает расхождение в этических оценках. На данную связку накладывается новая оппозиция Сын–Отец.

6.1. Духовное становление личности Пришвин пытается проследить на примере развития героя-инфанта. Но ребенок составляет изначально противоречивый материал, у становящейся личности противоречиво переплетаются потребности самоопределения в обществе и самовыражения. Социальная легитимация и сильно выраженная самость, чувство собственной исключительности составляют основу конфликта в дневниковом и жизненном творчестве Пришвина. Если для Пришвина ребенок – это «Сын», то в евангельских контекстах «сын» не ребенок. Писатель осознавал антиномию личности и коллектива, но шел не на разрешение этой антиномии, а на углубление конфликта между ними.

В произведениях 40–50-х гг. главным героем оказывается мальчик десяти–четырнадцати лет (вариант: андрогинная пара, мальчик и девочка). Как правило, он проходит через ряд

²⁵ М. Пришвин, *Дневники. 1952–1954*, Ростов, Санкт-Петербург 2017, с. 20.

испытаний в лесу, в лагере, среди коммунистов, что может расцениваться как своеобразный обряд перехода (*rite de passage*) или инициация, и допускаясь в общество людей. Надо сказать (к чести Пришвина), что «испытаний» среди коммунистов и уголовников мальчик не выдерживает, и только в лесу, во время весеннего разлива рек, вдали от людей, среди зверей, выживает и постигает мудрость человечества. При этом настойчиво даёт о себе знать «минус-приём»: мир, в который на полных правах вступает ребенок, окрашен в определенные политические тона, поэтому ребенок взамен отца, о котором ничего конкретного не говорится, получает новых родителей, в лице представителей НКВД.

6.2. Что интересно, между детьми и родителями устанавливается зона конфликта. По глубокому убеждению писателя, идеология нарушила естественную среду, в которой осуществляется (должна осуществляться) связь поколений. Связь между прошлым и будущим нарушена в отношениях между отцом и сыном. В 1937 году Пришвин упоминает об одном доносе, отчасти напоминающем ситуацию Павлика Морозова, героизированного мальчика-пионера, предавшего отца-кулака: «В газете «Колхозные ребята» прославляется героем мальчишка 14 лет, донесший на своего отца в НКВД». Писателя возмущает донос и его прославление, он видит в этом случае характерную примету времени, хотя ограничивается лишь морализаторством и дает совет «отцам» быть «настороже» и так «воспитывать детей, чтобы они их не предавали»²⁶. Для автора *Кащеевой цепи* линия защиты «отцов» строится таким образом, чтобы дать «отцам» и «сынам» единственно возможную связь – «связь понимания»²⁷.

6.3. 7 апреля 1951 года Пришвин пишет небольшой текст, который можно рассматривать как своеобразный манифест «христианского коммунизма». Он состоит из небольшого тезиса и восьми «поправок», начинающихся с *Nota bene*. Однако оценка, данная действующей власти, беспощадна; автор приходит к мысли, что синтез между коммунизмом и христианством невозможен: коммунизм начинает там, где заканчивается христианство.

По мнению Пришвина, коммунизм строится на отвержении и подмене христианства. Если «путь христианства [...] есть путь

²⁶ М. Пришвин, *Дневники. 1936–1937...*, с. 732.

²⁷ М. Пришвин, *Дневники. 1950–1951...*, с. 357.

от 'хочется' (античный мир) к 'надо' (NB 6), если «Христов путь живой страдающей личности кончается этой могилой жизни, истраченной на друга», то коммунизм «содержит в себе новый путь отношения настоящего («хочется») к будущему ('надо')» (NB 3). Новизна заключается в том, что коммунизм «движется демонстрацией 'хочется' и укрыванием 'надо' (напр., заключенные в лагерях)» (NB 3). Главным грехом коммунизма является то, что вместо «долгой дороги жизни к нему» (Христу – Р.Ш.) объявляется безграничное самоволие и инфантилизм:

Опасность такого коммунизма состоит в том, что при забвении Христова камня рядовой человек предается в распоряжение естественной радости жизни ребенка с его естественным чувством бессмертия, отдается на волю своего «хочется» в противоречии с тем «надо», которое в христианстве давалось смертью²⁸.

В этих условиях мысль Пришвина в очередной раз раздваивается, а взаимоотношения с коммунизмом заходят в тупик. Как писатель, Пришвин держится «на демонстрации права ребенка в отношении радости жизни и естественного чувства бессмертия» (NB 2). Но и «коммунизм питается авансом прав детства, тая от общего глаза свою 'правду' ('надо', смерть и т. п.)» (NB 7). С другой стороны, духовный путь возмужания и зрелости, «история личной души» связаны с «дорогой (подчеркнуто автором – Р.Ш.) от бессмертного 'хочется' ребенка к смертному 'надо' отца» (NB 1). Коммунизм же, двигаясь к отвержению личного начала, имитирует выхолощенную, пустую духовность, заменяя жизнь образами смерти: «'Правда' коммунизма похожа на трухлявый пень, обрастающий цветами, закрывающими пень-правду, или саркофаг фараона» (NB 8).

7. Таким образом, в позднем творчестве Пришвина выделяется попытка подвести коммунизм и христианство под категории своей художественной системы. Следует признать, что в разграничении христианства и коммунизма, религии от псевдорелигии, мысль Пришвина тем не менее подвержена процессу *гибридизации*. Гибридизация выражается в смешении понятий, в совмещении крайностей и полярных идей, в непреодолимой антиномии личного и безличного. Для писателя важно, что духовный рост и зрелость человека связаны с преодолением ребя-

²⁸ Там же, с. 357.

ОТНОШЕНИЕ МИХАИЛА ПРИШВИНА...

ческого своеволия, «‘Хочется’ Сына». Однако не менее очевидно, что Пришвин не решается расстаться с образом ребенка, в котором воплощается инфантилизм социалистической идеологии, ее самоволие, а также ощущение преемственности поколений и связи времен, христианская идея бессмертия и блаженства.

REFERENCES

- Apanowicz, Franciszek. “Narodnaya zhertva. Obraz revolyutsii v povesti M. Prishvina ‘Mirskaya chasha.’” [Народная жертва. Образ революции в повести М. Пришвина ‘Мирская чаша’]. *Studia Rossica XII. Literatura roszyjska na rozdrazach XX w.*, Warszawa 2003. 31–43.
- Ayrapetyan, Vardan. *Tolkuya slovo. Opyt germenevtiki po-russki*. Moskva: Institut svyatogo Fomy, 2011 [Айрапетян, Вардан. *Толкуя слово. Опыт герменевтики по-русски*. Москва: Институт Святого Фомы, 2011].
- Gachev, Georgiy Dmitriyevich. “Ya – sovetskiy chelovek...’ *Niezavisimaya gazeta* 2.01.1994 [Гачев, Георгий Дмитриевич. “Я – советский человек...” *Независимая газета* 2.01.1994] <<http://vivovoco.astronet.ru/VV/NG/GACHEV.HTM>>.
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1923–1925*. Moskva: Russkaya kniga, 1999 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1923–1925*. Москва: Русская книга, 1999].
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1928–1929*. Moskva: Russkaya kniga, 2004 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1928–1929*. Москва: Русская книга, 2004].
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1930–1931*. Sankt-Peterburg: Rostok, 2006 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1930–1931*. Санкт-Петербург: Росток, 2006].
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1932–1935*. Sankt-Peterburg: Rostok, 2009 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1932–1935*. Санкт-Петербург: Росток, 2009].
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1936–1937*. Sankt-Peterburg: Rostok, 2010 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1936–1937*. Санкт-Петербург: Росток, 2010].
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1938–1939*. Sankt-Peterburg: Rostok, 2010 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1938–1939*. Санкт-Петербург: Росток, 2010].
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1940–1941*. Moskva: Rossp-en, 2012 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1940–1941*. Москва: Росспэн, 2012].
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1942–1943*. Moskva: Rossp-en, 2012 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1942–1943*. Москва: Росспэн, 2012].
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1944–1945*. Moskva: Novyy Khronograf, 2013 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1944–1945*. Москва: Новый Хронограф, 2013].

- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1950–1951*. Sankt-Peterburg: Rostok, 2016 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1950–1951*. Санкт-Петербург: Росток, 2016].
- Prishvin, Mikhail Mikhaylovich. *Dnevnik. 1952–1954*. Sankt-Peterburg: Rostok, 2017 [Пришвин, Михаил Михайлович. *Дневники. 1952–1954*. Санкт-Петербург: Росток, 2017].
- Varlamov, Aleksey Nikolayevich. *Prishvin*. Moskva: Molodaya gvardiya, 2003 [Варламов, Алексей Николаевич. *Пришвин*. Москва: Молодая гвардия, 2003].

PIOTR GŁUSZKOWSKI

Uniwersytet Warszawski

 <https://orcid.org/0000-0002-6820-7302>

ROSYJSKA REWOLUCJA W TWÓRCZOŚCI ARKADIJA AWERCZENKI I TEFFI

RUSSIAN REVOLUTION IN THE WORKS OF ARKADIY AVERCHENKO AND TEFFI

Nadezhda Teffi and Arkadiy Averchenko belonged to the most distinguished Russian satirical writers of the early 20th century. After the revolution in 1917 they were forced to emigrate. Both Teffi and Averchenko many times made comments on the revolution and criticised Bolshevik Russia and the Soviet Union. Their works in emigration are valuable materials for the historians interested in civil war and Russian literary life in the years 1917–1920.

Keywords: revolution, Teffi, Averchenko, bolsheviks, emigration

Od przeszło stu lat powstają prace dotyczące rewolucji rosyjskiej. Do dziś nie ma zgody naukowców w wielu kwestiach: czy doszło do jednej czy dwóch rewolucji? Jak długo trwała rewolucja/e? Czemu doszło do rewolucji właśnie w Rosji i czy rewolucja musiała zakończyć się wojną domową? Chciałbym pokazać, jak na te kwestie zapatrywali się Arkadij Awierczenko i Nadieżda Teffi.

W przededniu rewolucji należeli oni do grupy najbardziej znanych pisarzy w Rosji. Niestety mimo olbrzymiej popularności na początku XX wieku dziś mało kto w Polsce pamięta o ich twórczości. Studenci rusycystyki poznają rewolucję w Rosji z perspektywy innych wybitnych pisarzy: Borisa Pasternaka, Michaiła Bułhakowa, ewentualnie Izaaka Babla, którzy sławę zyskali dopiero w Związku Sowieckim. Myślę, że warto zwrócić uwagę, jak zareagowali na wydarzenia 1917 roku Teffi i Awierczenko, którzy w tym czasie cieszyli się popularnością porównywalną z „gwiazdami” rosyjskiej poezji: Anną Achmato-

wą, Nikołajem Gumilowem, Zinaidą Gippius czy Wilemirem Chlebnikowem.

Warto jeszcze podkreślić, że opisując obraz rewolucji w twórczości Teffi i Awierczenki, nie ograniczam się tylko do wydarzeń z lutego i października 1917 roku. Podobnie jak większość polskich (Mariusz Wołos, Marek Kornat) i amerykańskich współczesnych historyków (Richard Pipes, Martin Malia, Orlando Figes)¹ uważam, że rewolucja trwała do zakończenia wojny domowej, a wydarzenia z października 1917 roku należy traktować jako przewrót bolszewicki.

Książkami Teffi (Nadzieży Buczyńskiej, z domu Łochwickiej) zaczytywali się wszyscy — od liberałów przez socjalistów aż po dwór carski². Na początku XX wieku jej imieniem nazwano nawet perfumy i cukierki. Jej popularność dobrze ilustruje jeszcze jeden fakt. Na trzechsetlecie sprawowania władzy przez dynastię Romanowów postanowiono przygotować zbiór utworów upamiętniających tę rocznicę. Kiedy spytano Mikołaja II, kogo chciałby widzieć w zbiorze, odpowiedział bez wahania — „Teffi, tylko Teffi”³.

Teffi była bardzo popularna wśród decydentów carskiej Rosji, mimo że przez długie lata wyśmiewała błędy rządów Romanowów. Nie wszystkie jej artykuły trafiały do druku, gdyż czasem musiała kapitulować przed cenzurą. Przez pewien czas współpracowała nawet z bolszewicką gazetą „Nowaja Żyzń”, którą od 9. numeru redagował Władimir Lenin (gazeta wychodziła jedynie w trzecim kwartale 1905 roku). Teffi wierzyła w zmiany, jakie miała przynieść rewolucja 1905–1907 roku. Nigdy jednak nie zdecydowała się na wstąpienie do partii bolszewików, mienszewików lub eserów, choć wielokrotnie pomagała przedstawicielom wszystkich tych ugrupowań: na przykład na prośbę Maksima Gorkiego zgodziła się, aby na adres pisma „Birżewyje Wiedomosti” przychodziły listy do bolszewików. Już na emigracji wspominała Lenina z zebrań redakcji gazety. Według niej wyglądał zwyczajnie i „nic nie wskazywało, że zostanie dyktatorem.

¹ A. Kulecka, *Zamach stanu czy rewolucja społeczna. Październik 1917 w historiografii przelomu XX–XXI wieku. Wybrane publikacje*, „Klio” 2016, t. 8, s. 77–101.

² Э. Нитраур, С. Князев, *Предисловие*, w: Н. А. Тэффи, *Собрание сочинений в 3. томах*, сост. и подгот. текста Б. А. Аверин, С. Князев, О. Л. Фетисенко, т. 1: *Проза. Стихи. Пьесы. Воспоминания. Статьи*, пред. Э. Нитраур, С. Князев, коммент. С. Князев, О. Л. Фетисенко, Издательство Русского Христианского гуманитарного института, Санкт-Петербург 1999, s. 15.

³ С. С. Никоненко, *Несравненная Тэффи*, w: Н. А. Тэффи, *Моя летопись*, сост., вступ. ст., примеч. С. С. Никоненко, Вагриус, Москва 2004, s. 9.

Nic nie wskazywało, że jego dusza płonie”⁴. Podkreślała, że w odróżnieniu od Anatolija Łunaczarskiego i Piotra Rumiancewa nie przybierał żadnych sztucznych póz, jednak kiedy zaczynał przemawiać na zebraniach, to wszystkie „bolszewickie gwiazdy” blakły w jego cieniu⁵. Pisarka była przekonana, że w partii bolszewickiej nie ma charyzmatycznego lidera z prawdziwego zdarzenia i nikogo, kto może samodzielnie rządzić całym krajem. Przejęcie władzy to co innego niż jej utrzymanie. Podobnie jak Awierczenko również nie miała wątpliwości, że bolszewikami dowodzą dwie osoby: Lenin i Lew Trocki. Żaden z nich nie sprawiał jednak na niej wrażenia przywódcy gotowego dźwignąć trud modernizacji Rosji.

Teffi rewolucję lutową przyjęła z nadzieją, licząc na szybkie reformy i zmiany w Rosji. W felietonach publikowanych w 1917 roku wyśmiewała przedstawiciela nowej władzy Aleksandra Kiereńskiego, jednego z liderów eserów Jekaterinę Brieszko-Brieszkowską, a także Lenina, który powrócił z emigracji. Jej stanowisko było charakterystyczne dla znacznej części inteligencji, krytykującej nie tylko Rząd Tymczasowy, ale również partie dążące do obalenia władzy. Ubolewała nad przemocą i barbarzyństwem, jakie niosła ze sobą rewolucja i wojna domowa. Po przewrocie październikowym nie miała wątpliwości, że w ludziach obudziły się zwierzęce instynkty.

Zarówno w bolszewickiej Rosji, jak i na emigracji Teffi starała się kreować swój obraz damy z wyższych sfer, która nie dostrzega koszmarów, jakie przyniosła ze sobą rewolucja, w ogóle nie zna się na polityce, nie angażuje się w nią i tylko przez przypadek znalazła się w Paryżu⁶. Nic bardziej mylnego — pisarka świetnie się orientowała w realiach rewolucyjnej Rosji i przynajmniej od 1905 roku w mistrzowski sposób uprawiała satyrę polityczną. Do lipca 1917 roku łudziła się, że rewolucja poprawi życie w Rosji. Rozczarowanie przyszło wraz z rozstrzelaniem delegacji robotników i przejściem władzy przez Kiereńskiego. Według Lidii Spiridonowej felietony Teffi z drugiej połowy 1917 roku są w większości prorocze i przepowiadają dojście do władzy bolszewików, a w konsekwencji tragedię Rosji⁷.

⁴ Н. А. Тэффи, *Новая жизнь*, w: те же, *Проза. Стихи...*, s. 260.

⁵ Tamże, s. 260.

⁶ Л. А. Спиридонова, *Противление злу смехом*, w: *Творчество Н. А. Тэффи и русский литературный процесс первой половины XX века*, Red. О. Н. Михайлов, Д. Д. Николаев, Е. М. Трубилова, *Наследие*, Москва 1999, s. 13.

⁷ Tamże.

Profesor Jelena Boczkariowa również potwierdza tezę, że w czasie rewolucji artykuły Teffi nie ograniczały się tylko do satyry i nie miały na celu jedynie wyśmiania wad i przywar, a tym bardziej rozbawienia czytelnika. To była funkcja drugorzędna. Autorka „podnosiła się do poziomu uogólnień i głębokiej analizy bieżących wydarzeń, by wyjaśnić źródła dysonansu oczekiwań i rzeczywistości”⁸.

Teffi trafnie zauważała we wspomnieniach, że większość osób z jej otoczenia oszukiwała się, że dojście do władzy bolszewików jest tymczasowe i niewiele zmieni. Rosyjska inteligencja pozostała bierna i mimo że mogła, a nawet powinna domyślić się, co może przynieść ze sobą przewrót październikowy, to jednak nie zdecydowała się na żaden opór. Zdecydowana większość rosyjskich elit przyjęła taktykę „przeczekania”:

Żyliśmy jak w bajce o źmiju Gorynczu, któremu co roku trzeba było oddawać dwanaście niewiast i dzielnych młodzieńców. Jak mogli żyć ludzie z tej bajki na świecie, kiedy wiedzieli, że Goryncz zeżre ich dzieci? A wtedy w Moskwie myślano, że z pewnością i wasale Goryncza biegali do teatrów i kupowali sobie stroje. [...] My tak samo. Kupowaliśmy sobie ostatnie szmatki, słuchaliśmy ostatni raz ostatniej operetki i ostatnich wyszukanie erotycznych wierszy, słabych i dobrych — wszystko jedno — byleby nie wiedzieć, nie rozumieć, nie myśleć o tym, co nas ciągnie pod lód⁹.

Teffi jako jedna z pierwszych na emigracji pokazywała, że większość Rosjan nie walczyła z bolszewikami; bierność inteligencji przyczyniła się do sukcesu Lenina. Sama twierdziła, iż po przewrocie październikowym nie miała żadnych wątpliwości, że zaczął się terror, który doprowadzi do tragedii Rosji:

Mówią, że to nazywa się terrorem. Nie wiem, być może w jakimś innym narodzie byłby to rzeczywisty terror. Ale nas niczym nie da się zaskoczyć ani zstraszyć. Przywykliśmy do wszystkiego, przez wszystko przeszliśmy. Był kiedyś moment w naszej historii: Tatarzy położyli na Rosjan deski, sami na deski usiedli i ucztowali. I zostało nam od dziecka niezapomniane uczucie: leżeć pod deskami i słuchać, jak ucztują ci, którzy nas gnębią¹⁰.

Warto podkreślić, że Teffi opisywała rewolucyjną Rosję i wojnę domową, jeszcze przebywając w Rosji, jako naoczny świadek wszyst-

⁸ E. В. Бочкарева, *Комическое в художественном мире Н.А. Тэффи*. Диссертация на соискание ученой степени к. филол. н., Ульяновск 2009, s. 83–84. Tłum. tego i pozostałych cytatów — P. G.

⁹ Н. А. Тэффи, *Воспоминания*, w: *тејже, Моя летопись...*, s. 21.

¹⁰ Тэффи, *Петроградское житие*, w: *тејже, Проза. Стихи...*, s. 234.

kich tych wydarzeń¹¹. Nie zmieniła poglądów na emigracji, dalej krytykując bolszewików i tęskniąc za Rosją swej młodości, carską Rosją, którą dawniej często krytykowała i wyśmiewała, ale z pewnością kochała. Nie miała złudzeń i świetnie wiedziała, że jeśli chce pozostać wierna swoim poglądom, to już nigdy nie wróci do Rosji¹².

Z punktu widzenia historyka jej najciekawszym utworem są wspomnienia. Opisywała w nich Rosję 1918–1919 roku w czasie swej odysei z Petersburga przez Białoruś, Kijów, Odessę i Krym do Konstantynopola i Paryża. Są to wstrząsające wspomnienia uważnego obserwatora, który pogodził się już z koniecznością emigracji i próbuje zrozumieć, jak doszło do uśmiercenia Rosji. Pisarka niemal na każdej stronie opisywała bierność mas i energię, z jaką działali rewolucjonisci. Pokazała, że przewrót zakończył się sukcesem bolszewików tylko dlatego, że społeczeństwo nie zaprotestowało przeciwko terrorowi wprowadzanemu przez pojedyncze żadne władzy osoby. Opamiętanie elit przyszło zbyt późno, kiedy już przeciętni Rosjanie nie rozróżniali dobra od zła, pogodzili się z terrorem i bali się śmierci z rąk oprawców czujących się po przewrocie październikowym. Świetnym przykładem jest prowincjonalne miasteczko, do którego Teffi i Awierczenko wraz z grupą aktorów trafili w czasie ucieczki na południe Rosji. Miasteczko zostało sterroryzowane zaledwie przez kilka osób, które z lubością rozstrzeliwały „opozycję”, własnoręcznie mordowały politycznych wrogów i delektowały się władzą otrzymaną w chaosie rewolucji. Teffi szczególnie dokładnie opisała chłopkę mianowaną na komisarza i sprawującą krwawe rządy. Wszyscy się jej panicznie bali, mimo że jeszcze kilka miesięcy temu była to tylko niepozorna, zastraszona i schorowana osoba bez żadnych perspektyw na przyszłość:

Wszystko rozumiem — pisała Teffi patrząc jej w oczy. — Beznadziejnie nudne było twoje życie, „Bestio”. [...] I nagle taką wspaniałą ucztę przygotował dla ciebie los! Napiałś się cierpkiego, ludzkiego wina tyle, ile zdołałaś. Dobrze! Prawda? [...] A ci twoi towarzysze w skórzanych kurtkach z rewolwerami — zwykli mordercy i grabieżcy, czerń przestępcza. Ty im lekceważąco rzuciłaś prezenty — futra, pierścienie, pieniądze. Oni, być może, słuchają ciebie właśnie za bezinteresowność, za ideowość. Ale ja wiem, że ty za wszystkie skarby świata nie odstąpisz im swojej „czarnej roboty”. Tę zostawiłaś dla siebie. Nie wiem, jak mogę patrzeć na ciebie i nie wyć jak zwierzę, bez słów — nie ze strachu, ale z koszmarnego wstydu za ciebie, za człowieka¹³.

¹¹ Tamże, s. 232–250.

¹² Po II wojnie światowej Teffi odmówiła powrotu do ZSRR. Z jej punktu widzenia Związek Sowiecki nie był jej prawdziwą ojczyzną i naturalną kontynuacją Rosji.

¹³ Н. А. Тэффи, *Воспоминания...*, s. 42. Zob. więcej: П. Глушковски, *Образ большевиков в воспоминаниях Тэффи*, w: *Pisarki rosyjskiej zagranicą — w literatu-*

Teffi do końca życia powracała do tematu rewolucji, bolszewików i sowieckiej rzeczywistości, czego przykładem są nie tylko wspomnienia, ale również liczne artykuły wydawane w paryskich „Russkich Nowostiach”¹⁴.

Arkadij Awierczenko (1880–1925) szczyt popularności osiągnął w drugim dziesięcioleciu XX wieku, kiedy został redaktorem satyrycznego czasopisma „Satirikon” (1908–1913) i „Nowyj Satirikon” (1913–1918). Przez czytelników był ceniony nie tylko za ironiczny humor, ale również za zmysł obserwacji. Przez wiele lat w swych felietonach zręcznie pokazywał życie Rosji, a przede wszystkim Petersburga, opisując zwykłych mieszkańców i wyśmiewając przywary swych rodaków. Pod jego redakcją oba satyryczne czasopisma świetnie prosperowały i po dziś dzień są skarbnicą wiedzy o przedrewolucyjnej Rosji. Do 1917 roku utwory Awierczenki nie były zaangażowane politycznie, a sam pisarz był zadowolony z ustroju, w którym żył. Z dużą obawą śledził początek rewolucji, jednak nie zdecydował się na wprowadzenie większych zmian w swym czasopiśmie. Tak jak wyśmiewał całe swoje otoczenie w czasach carskich, tak samo starał się wykonywać swoją pracę w okresie dwuwładzy. Sytuacja zmieniła się diametralnie po przewrocie bolszewickim. W krótkiej autobiografii Awierczenko napisał, że nie zważając na zawirowania polityczne, starał się konsekwentnie piętnować wady i wyśmiewać ludzkie przywary. Okazało się to jednak niemożliwe, gdyż o ile

świętej pamięci car z przyjemnością czytał „Satirikon” — Lenin i Trocki mieli inny gust [...]. Jeszcze w czasie Rządu Tymczasowego obaj się na mnie obrazili, kiedy nazwałem ich łotrami i niemieckimi prowokatorami — i jednym uderzeniem swojej robotniczej pięści zamknęli mój „Satirikon”¹⁵.

Ich złość wywołało lutowe wydanie „Nowego Satirikonu”, a dokładniej okładka, na której zamieszczono rysunek Lenina i Trockiego stojących na placu pokrytym trupami i podpis: „U nas w Piotrogradzie każdy może karmić ptaszki, zupełnie jak na placu św. Marka w Wenecji”¹⁶.

rze, kulturze i korespondencji, red. B. Kozak, I.A. NDiaye, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2016, s. 301–312.

¹⁴ Н. А. Тэффи, *Соломоновъ суд*, w: *Творчество Н. А. Тэффи...*, s. 246–247.

¹⁵ А. Т. Аверченко, *Автобиография*, w: tegoż, *Русское лихолетье глазами „короля смеха”*. Публицистика. Интервью. Рецензии. Письма. Документы 1917–1925, сост., под. текстов, предисл., примеч. А. Е. Хлебина, В. Д. Миленко, Посев, Москва 2011, s. 49.

¹⁶ Тегоз, *Безглазое, безротное лицо*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 88–89.

Awierczenko nie miał złudzeń co do bolszewików. W utworze *Walka z bakcylami* stwierdzał: „bolszewizm to choroba, którą należy ‘przechorować’”¹⁷. Dalej stwierdzał z ogromnym żalem, że Rosjanom nie podano w odpowiednim momencie szczepionki na komunizm. Marzyło mu się, że do miasta zainfekowanego skłonnościami do komunizmu zostanie zrzucona grupa bolszewików. Pisarz był przekonany, że po kilku dniach ich rządów każde miasto zatęskniłoby za starymi porządkami, przegnało intruzów i już nigdy nie zaprosiłoby „towarzyszy”¹⁸.

W swych emigracyjnych utworach wielokrotnie zastanawiał się nad źródłami komunizmu. Na to pytanie nie dawał jasnej odpowiedzi. Często podkreśla rolę przypadku i chaos. Awierczenko był przekonany, że Rosja jest naturalnie wroga bolszewikom. Do rewolucji doszło w wyniku serii przypadków i nieszczęśliwych zbiegów okoliczności¹⁹. Podkreślał, że do upadku caratu wydatnie przysłużyli się Niemcy, którzy w czasie I wojny światowej finansowali partię bolszewików. Dobrym przykładem tych poglądów są karykatury z czasopiśma „Baraban” (również redagowanego przez Awierczenkę), na których Lenin i Trocki nadstawiają ręce, aby złapać jak najwięcej złota sypanego przez Wilhelma II. Pod karykaturą widniał podpis: „Jedyna tajna umowa nieopublikowana przez bolszewików”²⁰.

Pisarz miał żal do państw Ententy, że nie udzieliły pomocy carskiej Rosji i nie zaangażowały się w walkę z bolszewikami po zwycięstwie nad blokiem państw centralnych. Bardzo dużo uwagi poświęcił bolszewickim próbom wyrwania się z międzynarodowej izolacji. Według pisarza były one nieudolne, ponieważ sowieccy dyplomaci nie mieli pojęcia o swoim zawodzie — bez doświadczenia i ogłady, źle ubrani, nieogoleni i przede wszystkim zachowujący się jak bandyci²¹.

Najbardziej krytykował Anglię, która jako pierwsza zaczęła rozmowy z „sowdepią” i 16 marca 1921 roku podpisała umowę handlową z bolszewicką Rosją. Premier Anglii David Lloyd George pokazany został jako naiwny, łatwowierny, oderwany od życia polityk, które-

¹⁷ Tegoż, *Борьба с бактериями*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 73.

¹⁸ Tamże, s. 72–26.

¹⁹ А. Т. Аверченко, *Прыжок матроса Ковальчука*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 61–63.

²⁰ Tegoż, *Безглазое, безротное лицо...*, s. 89.

²¹ Tegoż, *Речь, произнесенная английским премьер-министром Ллойд-Джорджем на Лондонском совещании с советскими представителями*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 274–275; tegoż, *Международная конференция*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 282.

go bez wysiłku oszukują sowieccy pseudodyplomaci²². Jednocześnie Awierczenko sugerował, że Lloyd George nie jest zainteresowany bezpieczeństwem, prawami człowieka, pokojem i stabilizacją w Europie, a zależy mu jedynie na rosyjskich surowcach, więc gotów jest podpisać umowę nawet z diabłem czy Leonidem Krasinem.

Awierczenko miał pretensje niemalże do wszystkich krajów za nieudzielenie pomocy w czasie wojny domowej:

A ja kicham na wasze zagraniczne współczucie — pisał o zachowaniu Rosjanina na przyjęciu w międzynarodowym towarzystwie — [...] Ty, niemiecka mordo, kogo mi z Zimmerwaldu przysłałeś? Czy tak się walczy? A ty, żabojadzie, [...] sam wzięłeś i oddałeś bolszewikom Krym i Odessę. Czy to jest przyjaźń? [...] A czy ciebie mogę zapomnieć, jak przysłałeś mi swoich nosatych chińskich diabłów, by zhańbili nasz Kreml, naszą drogą Rosję doprowadzili do zguby. A Węgier... jeszcze lepszy — do handlu łapkami na myszy i tańcowania węgierki się nadaje, a nie do rewolucji [...]”²³.

Awierczenko twierdził, że nie sposób wyjaśnić przyczyn sukcesu bolszewizmu, ponieważ bolszewicy nie rozmawiają ze zwykłymi rosyjskimi ludźmi: „Jeśli bolszewik spotykał się ze zwykłym rosyjskim człowiekiem, to cała rozmowa kończyła się tym, że albo bolszewik podcinał gardło zwykłemu rosyjskiemu człowiekowi, albo zwykły rosyjski człowiek ładował kulę w bebechy bolszewika...”²⁴.

Bolszewicy według Awierczenki nie byli zainteresowani rozmową. Zdecydowanie łatwiejsze było zabicie interlokutora niż próba wytłumaczenia mu, o co chodzi w bolszewizmie, i przekonania go do nowej władzy. Pisarz mylił się, twierdząc, że władza uzyskana w wyniku rewolucji i utrzymana dzięki terrorowi uniemożliwi bolszewikom zdobycie masowego poparcia.

Redaktor „Satirikonu” szczerze wierzył, że Rosja bolszewicka jest efemerydą. Porównywał ją do alkoholika, który może egzystować jedynie w pijackiej malignie i stanie permanentnego upojenia. W momencie jednak, kiedy alkohol zostanie mu odebrany, a ciało wymyte, odziane w czyste ubranie — taki człowiek po kilku dniach umiera²⁵. Awierczenko wierzył, że tak samo będzie z bolszewikami, którzy po zakończeniu rewolucji nie będą wiedzieć, co mają zrobić ze zdobytą władzą²⁶.

²² Tegoż, *Международная конференция...*, s. 282.

²³ Tegoż, *Русский в Европах*, w: tegoż, *Собрание сочинений в 13-и томах*. Сост., подгот. текста и коммент. С. С. Никоненко, Дмитрий Сечин, Москва 2014, t. 12, s. 106.

²⁴ Tegoż, *Лицом к лицу*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 65.

²⁵ Tegoż, *Большевизм в образах*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 77.

²⁶ Tamże, s. 76–77.

Kilkakrotnie podkreślał, że bolszewicy mieli dwóch przywódców: Lenina i Trockiego. Pisarz nie dostrzegł pomiędzy nimi istotnej różnicy i obu ostro krytykował. Widać to dobrze na przykładzie okładek „Satirikonu” i innych redagowanych przez niego czasopism, a także artykułów dotyczących dokonań obu bolszewików. Według Awierczeni byli przerażeni własnym sukcesem i nie wiedzieli, jak się zachowywać po udanym przewrocie, jak rządzić państwem, jakie wprowadzać zmiany, czym ma się charakteryzować rewolucja, co przynieść ze sobą itd.²⁷ Pisarz bardzo często wspominał o skłonnościach Trockiego do rozrzutnego życia i próbach stylizowania się na przedstawiciela dynastii Romanowów, a nawet o bizantyjskim przepychu, do którego dążył razem z małżonką²⁸. Dobrym przykładem takiego stosunku pisarza do przywódcy rewolucji jest opera *Życie za Trockiego*, która według Awierczeni będzie grana w Pierwszym Sowieckim teatrze (byłym Maryjskim)²⁹.

Awierczenko dużo miejsca poświęcał głodowi w czasie rewolucji. Wielokrotnie pokazywał, że warunki życia mocno się pogorszyły po przejęciu władzy przez bolszewików — ludzie głodują, są zmuszeni do wyjadania resztek zapasów, a nawet śmieci, robaków i szcurów (na przykład Amfiteatrow). Charakterystyczna jest ukazana przez pisarza rozmowa matki z synkiem, informującej dziecko, że przed rewolucją produkowano biały chleb i każdy mógł się nim najeść do syta:

- Jak to możliwe, że chleb był biały? — zdziwiłem się. — Wymalowali go wapnem?
- Nie, Mitia, po prostu biały, niemalowany.
- A jakiego koloru były opilki i piasek, które są w chlebie?
- Widzisz synku... Tam nie było ani opilków, ani piasku.
- To w takim razie może to nie był chleb. Nie mylisz się, stara? Milczy. Tylko gładzi mnie po głowie i płacze³⁰.

Innym tego rodzaju przykładem jest fragment utworu, w którym pisarz rysuje ironiczny obraz socjalistycznego raj:

- Podoba się Panu to ciastko?
- Bardzo, a z czego jest zrobione?

²⁷ A. T. Аверченко, *Короли у себя дома*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 92–94; tegoż, *Дружки*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 100–101.

²⁸ Tegoż, *Мадам Троцкая*, w: tegoż, *Собрание сочинений...*, t. 12, s. 226–229.

²⁹ Tegoż, *Жизнь за Троцкого*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 118.

³⁰ Tegoż, *Записки годовалого ребенка*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 67.

— A, proszę sobie wyobrazić, że mój mąż to fryzjer i kiedy goli klientów, to często znajduje w ich brodach okruszki. Zbiera je w pudełeczko, przynosi do domu, a potem ja z tego...³¹.

Na początku XX wieku utwory Teffi i Awierczenki zasłużyły podbiły serca rosyjskich czytelników. Niestety ich twórczość jest bardzo słabo znana w Polsce. W Rosji ich utwory są w ostatnim ćwierćwieczu chętnie wznawiane, jednak dogłębne analizy ich twórczości wciąż należą do rzadkości. Szeroko rozumiana rewolucja była jednym z głównych tematów ich twórczości od 1917 roku. Oboje nie potrafili się pogodzić z przewrotem październikowym i krytykowali bolszewików, uważając rewolucję za tragedię dziejową. Teffi szczególnie często pokazywała bierność mas, pęd jednostek do władzy i barbarzyństwo, które obudziła w ludziach rewolucja. Awierczenko nacisk kładł na terror narzucony przez bolszewików całemu narodowi i często podkreślał, że komunizm jest obcy Rosjanom i łatwo mogą się od niego uwolnić. Oboje zgadzali się, że bolszewicy nie byli przygotowani do sprawowania władzy, którą zawdzięczają determinacji i przypadkowi. Wojna domowa była nieunikniona, gdyż znaczna część Rosjan nie mogła się pogodzić z przejściem rządów przez bolszewików. Sukces w walce z białymi komuniści zawdzięczają głównie marazmowi i ospałości ogółu społeczeństwa. Teffi i Awierczenko nie zdecydowali się na powrót do Rosji, mimo że bolszewikom zależało na ściągnięciu ich z emigracji i tym samym ociepleniu swego wizerunku na Zachodzie.

REFERENCES

- Averchenko, Arkadiy Timofeevich. *Russkoye likholyetiye glazami "korolya smekha."* Publicistika. Interv'yu. Recenzii. Pis'ma. Dokumenty 1917–1925 godov. Sost., podg. tekstov., predisl, primech. Khlebina, Anna Evgenyevna. Milenko, Viktoriya Dmitriyevna. Moskva: Posev, 2011 [Аверченко, Аркадий Тимофеевич. *Русское лихолетье глазами "короля смеха"*. Публицистика. Интервью. Рецензии. Письма. Документы 1917–1925. Сост., под. текстов, предисл., примеч. Хлебина, Анна Евгеньевна. Миленко, Виктория Дмитриевна. Москва: Посев, 2011].
- Averchenko, Arkadiy Timofeevich. *Sobranie sochineniy v 13. tomakh.* Sost., podgot. teksta i komment. Nikonenko, Stanislav Stepanovich. Moskva: Dmitriy Sechin, 2014 [Аверченко, Аркадий Тимофеевич. *Собрание сочинений в 13. томах.* Сост., подгот. текста и коммент. Никоненко, Станислав Степанович. Москва: Дмитрий Сечин, 2014].
- Bochkarova, Elena Vladimirovna. "Komicheskoye v khudozhestvennom mire N.A. Teffi. Dissertaciya na soiskanye uchonoy stepeni k. fil. n." U'yanovsk, 2009 [Бочкарева, Елена Владимировна. „Комическое в художественном мире Н.А. Тэффи. Диссертация на соискание ученой степени к. филол. н.” Ульяновск, 2009].

³¹ Tegoż, *Мелочи совдепской жизни*, w: tegoż, *Русское лихолетье...*, s. 169.

ROSYJSKA REWOLUCJA...

- Gluszkowski, Piotr. "Obraz bol'shevikov v vospominaniyakh Teffi" ["Образ большевиков в воспоминаниях Тэффи"]. *Pisarki rosyjskiej zagranicy — w literaturze, kulturze i korespondencji*. Eds. Kozak, Barbara. NDiaye, Iwona Anna. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2016. 301–312.
- Kulecka, Alicja. "Zamach stanu czy rewolucja społeczna. Październik 1917 w historiografii przełomu XX–XXI wieku. Wybrane publikacje." *Klio* 2016, no. 8. 77–102.
- Nikonenko, Stanislav Stepanovich. "Nesravnennaya Teffi." Teffi, Nadezhda Aleksandrovna. *Moya letopis'*. Sost., vstup. st., primech. Nikonenko, Stanislav Stepanovich. Moskva: Vagrius, 2004 [Никоненко, Станислав Степанович. "Несравненная Тэффи." Тэффи, Надежда Александровна. *Моя летопись*. Сост., vstup. ст., примеч. Никоненко, Станислав Степанович. Москва: Вагриус, 2004]. 5–14.
- Neatrou, Elizabeth. Knyazev, Sergey. "Predislovye." Teffi, Nadezhda Aleksandrovna. *Sobraniye sochineniy: v 3 tomakh*. Sost. i podgot. teksta Averin, Boris Valentinovich. Knyazev, Sergey. Fetisenko, Ol'ga Leonidovna. T. 1: *Proza. Stikhi. P'esy. Vospominaniya. Stat'i*. Pred. Neatrou, Elizabeth. Knyazev, Sergey. Komment. Knyazev, Sergey. Fetisenko, Ol'ga Leonidovna. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Russkogo khristyanskogo humanitarnogo instituta, 1999 [Нитраур, Элизабет. Князев, Сергей. "Предисловие." Тэффи, Надежда Александровна. *Собрание сочинений: в 3 томах*. Сост. и подгот. текста Аверин, Борис Валентинович. Князев, Сергей. Фетисенко, Ольга Леонидовна. Т. 1: *Проза. Стихи. Пьесы. Воспоминания. Статьи*. Пред. Нитраур, Элизабет. Князев, Сергей. Комментар. Князев, Сергей. Фетисенко, Ольга Леонидовна. Санкт-Петербург: Издательство Русского христианского гуманитарного института, 1999.] 4–18.
- Spiridonova, Lidya Alekseevna. "Protivlenye zlu smekhom." *Tvorchestvo N.A. Teffi i russkiy literaturnyy protses pervoy poloviny XX veka*. Eds. Mikhaylov, Oleg Nikolaevich. Nikolaev, Dmitriy Dmitriyevich. Trubilova, Elena Maksimovna. Moskva: Naslediye, 1999 [Спиридонова, Лидия Алексеевна. "Противление злу смехом." *Творчество Н.А. Тэффи и русский литературный процесс первой половины XX века*. Ред. Михайлов, Олег Николаевич. Николаев, Дмитрий Дмитриевич. Трубилова, Елена Максимовна. Москва: Наследие, 1999]. 12–19.
- Teffi, Nadezhda Aleksandrovna. *Sobraniye sochineniy: v 3 tomakh*. Sost. i podgot. teksta Averin, Boris Valentinovich. Knyazev, Sergey. Fetisenko, Ol'ga Leonidovna. T. 1: *Proza. Stikhi. P'esy. Vospominaniya. Stat'i*. Pred. Neatrou, Elizabeth. Knyazev, Sergey. Komment. Knyazev, Sergey. Fetisenko, Ol'ga Leonidovna. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Russkogo khristyanskogo humanitarnogo instituta, 1999 [Тэффи, Надежда Александровна. *Собрание сочинений: в 3 томах*. Сост. и подгот. текста Аверин, Борис Валентинович. Князев, Сергей. Фетисенко, Ольга Леонидовна. Т. 1: *Проза. Стихи. Пьесы. Воспоминания. Статьи*. Пред. Нитраур, Элизабет. Князев, Сергей. Комментар. Князев, Сергей. Фетисенко, Ольга Леонидовна. Санкт-Петербург: Издательство Русского христианского гуманитарного института, 1999.]
- Teffi, Nadezhda Aleksandrovna. *Moya letopis'*. Sost., vstup. st., primech. Nikonenko, Stanislav Stepanovich. Moskva: Vagrius, 2004 [Тэффи, Надежда Александровна. *Моя летопись*. Сост., vstup. ст., примеч. Никоненко, Станислав Степанович. Москва: Вагриус, 2004].
- Teffi, Nadezhda Aleksandrovna. "Solomonovyy sud." *Tvorchestvo N.A. Teffi i russkiy literaturnyy protses pervoy poloviny XX veka*. Eds. Mikhaylov, Oleg Nikolaevich. Nikolaev, Dmitriy Dmitriyevich. Trubilova, Elena Maksimovna. Moskva: Naslediye, 1999 [Тэффи, Надежда Александровна. „Соломоновъ суд.“ *Творчество Н.А. Тэффи и русский литературный процесс первой половины XX века*. Ред. Михайлов, Олег Николаевич. Николаев, Дмитрий Дмитриевич. Трубилова, Елена Максимовна. Москва: Наследие, 1999].

ELENA BORISOVA-YURKOVSKAYA

Uniwersytet Warszawski

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1297-6812>

ВЕСЕННИЙ САЛОН ПОЭТОВ: РЕВОЛЮЦИЯ В КАТЕГОРИЯХ *MAGNUM OPUS*

SPRING SALON OF POETS:

THE REVOLUTION IN THE CONTEXT OF *MAGNUM OPUS*

The article is concerned with the poems of Russian symbolist poets, published in post-revolutionary collection *Spring Salon of Poets* (1918), as well as the poems not included in this collection, but written directly after the February Revolution. Much attention is given to the main features of these poems: alchemical symbolism and imagery. Poets, who formerly had preached and predicted the mystical revolution, now participated in it in a mysterious way, they were now the participants of the revolution who were committing the *magnum opus*, in other words, they conjured the reality by word.

Keywords: Silver Age of Russian poetry, symbolism, Russian revolution, alchemy, *magnum opus*

Сборник поэзии *Весенний салон поэтов*, вышедший в издательстве Михаила Цетлина «Зерна» в марте 1918 года, заметно выделяется на фоне других альманахов и сборников, опубликованных в годы начавшейся революционно-военной смуты. Ему выпало сыграть особую роль в литературном процессе. Это уникальное издание собрало под одной обложкой рекордное количество имен знаменитых поэтов разных направлений. Сборник задумывался как большой смотр наличных поэтических сил, как выставка — по аналогии с художественным весенним салоном — всех поэтических достижений. Издатель и поэт Михаил Цетлин (литературный псевдоним — Амари) намеревался наладить регулярный выход альманаха. В предисловии он формулирует

эстетическую позицию сборника: «‘Весенний салон поэтов’ — первый выпуск задуманной серии сборников, цель которых — отражать движение русской поэзии. Сборники будут помещать и новые стихи, и уже появившиеся в печати»¹. Однако этому первому изданию было суждено остаться единственным в своем роде. Продолжить столь значительное начинание в условиях военного времени не удалось. В сущности, с ним закончилось поэтическое время, время великого расцвета русской поэзии, так называемого Серебряного века. Дальше — рассеяние, эмиграция, для кого-то смерть, для кого-то потеря голоса или вынужденное молчание. В каком-то смысле, это застывший кристалл вершин русской поэзии. Изданный в 1918 году *Весенний салон поэтов* должен был так или иначе отразить первое творческое осмысление революции. Однако первые революционные стихи в его состав не вошли. Почему же сборник, увидевший свет уже после двух революций, являет собой взгляд назад, какими были первые отклики на революцию? Ответить на эти вопросы нам поможет смена исследовательской оптики: название сборника *Весенний салон поэтов* позаимствуем для описания и анализа творческого процесса, который происходил весной 1917 года, то есть сразу после февральской революции.

Характерно, что именно символисты в первые же дни переворота были наиболее творчески активны. Они публиковали в газетах первые стихи, приветствующие революцию. Выступление символистов единым фронтом против старого порядка, конечно, не было случайным совпадением. Оппозиционная политическая составляющая жизнетворческой программы символистов — известная страница в истории русской культуры. Многие писатели и поэты на протяжении десятилетий выступали против царя, с ликованием приняли первую русскую революцию 1905 года, некоторые из них (например, Дмитрий Мережковский, Зинаида Гиппиус или Константин Бальмонт) вынуждены были на время покинуть страну вследствие политических преследований. И вот теперь, весной 1917 года, они публикуют стихи, в которых можно обнаружить следы общей специфической творческой модели поэтического преображения действительности: старая Россия должна умереть, чтобы в пламени очистительного огня родилась новая. Федор Сологуб пишет *Преображение* (5 марта), Тя-

¹ *Весенний салон поэтов*, Книгоиздательство «Зерна», Москва 1918, с. 7.

желый и разящий молот... (15 марта), Самый ясный праздник года... (18 апреля); Валерий Брюсов публикует весной стихотворения *Освобожденная Россия* (1 марта), *На улицах* (3 марта), *В мартовские дни* (3 марта), *В столп огненный* (4 марта), *Сонет к смерти* (22 марта), *Молитесь* (апрель); Юргис Балтрушайтис откликнулся на революцию стихотворениями *1-е марта* и *Привет Родине* (12 марта); Гиппиус печатает *Юный март* (8 марта); Вячеслав Иванов пишет стихотворения *Тихая жатва*, *Поэт на сходке* (март), *Вперед, народ свободный...*, *В смутную годину...* (28 мая). Особую роль в деле утверждения революции выпало сыграть поэзии Бальмонта. На протяжении всего марта 1917 года Бальмонт печатает целый ряд восторженных стихотворений: *Весенний клич*, *Москва, 2 марта 1917 года* (2 марта), *Единение* (7 марта), *Благовестие* (25 марта), *Слава народу*, *Слава солдатам* (март 1917), *Удел Крылатых* (2 апреля). Его революционный гимн *Слава народу* (2 марта) был положен Александром Гречаниновым на музыку и 13 марта исполнялся оркестром на торжественном открытии Большого театра. В эти месяцы Бальмонт ездит по городам, читает лекции рабочим, он захвачен идеей соучастия поэта в деле революции.

Весной 1917 года символисты — как старшие, так и младшие — в едином порыве принимают революцию, славят свободу, ждут преображения, чают воскрешения России из мертвых. Исторические события в символистской лирике окрашиваются в религиозно-мистические тона. Это время эйфории, пока не началась разруха, не закрались сомнения в правильности пути и мудрости партийных руководителей, пока не пришли большевики. Восторг у наиболее тонко чувствующих исчезнет уже летом 1917. Гиппиус напишет в июне в дневнике: «А что, если слишком долго стыла Россия в рабстве? Что, если застыла, и теперь, оттаяв, не оживает, — а разлагается?»² В июле Волошин в письме подруге напишет: «Воистину наступили времена, когда живые могут завидовать тем, кто уже умер. [...] Предвижу еще худшее...»³. И эти опасения вскоре оправдаются. Возможно, именно поэтому славящие революцию стихи казалось неуместным помещать в сборник 1918 года, несмотря на то, что это входило в известное

² З.Н. Гиппиус, *Синяя книга* // ее же, *Собрание сочинений в 15. томах*, т. 8. *Дневники: 1893–1919*, Русская книга, Москва 2003, с. 263.

³ М.А. Волошин, *Письмо к А.В. Гольштейн от 17 июля 1917*, «Звезда» 1998, № 4, с. 169.

противоречие с заявленной целью — «отражать движение русской поэзии».

Однако, если мы присмотримся внимательнее к стихотворениям символистов, помещенным в сборнике (то есть написанным, за редкими исключениями до 1917 года), а также сравним с теми, которые выходили из-под пера поэтов весной 1917, то заметим одну характерную тенденцию. В лирике символистов этого периода звучит тема великого делания поэта, такого *magnum opus* алхимика, внутренний огонь которого плавит грубую материю реальности. Поэзия этого времени наполнена алхимической символикой и образностью. Символисты подошли к февральской революции с готовым духовным и поэтическим инструментарием. Поэты, проповедовавшие и преддрекавшие мистическую революцию, теперь соучаствуют ей творческим мистериальным действием, они соработники революции, мастера, совершающие *magnum opus* — заклятие действительности словом. Мы полагаем, что издатель совершенно осознанно именно по этому критерию отбирал стихотворения для сборника. Издатель альманаха Михаил Цетлин — друг Максимилиана Волошина, мага и чудодеея, масона и теософа, близкий ему по духу. Все пять духовидческих и визионерских стихотворений Волошина, помещенных в сборнике *Весенний салон поэтов*, развивают тему священного предназначения поэта. Лирический герой Волошина, то беседующий с Богом Иов, то воплощенный стих, то свидетель деяний ангелов и демонов, наблюдая за судьбами мира из мистической глубины его, заявляет о себе: «Все во мне, и я во всех» (*В эти дни*). Мистическими прозрениями замысла Бога о мире наполнены выбранные для альманаха стихотворения Балтрушайтиса. Густой гностико-алхимической метафорикой отличаются лирические произведения Бальмонта. Лирический герой «короля поэтов» наблюдает и живописует огненное рождение мира, а в стихотворении *Око* являет себя читателю демиургом: «Я Око всеобъемное», «Мой взор уходит в Вечность», «В один объём содвинутся все светлы, / Всё будет Око, зрящее себя». В стихотворениях Брюсова поэт — заклинатель мира, «Ученик Орфея», певец народа и его истории. Лирика Белого, представленная в сборнике, — антропософский практикум преодоления времен и миров. С высот посвященного в мистерии поэт вглядывается в будущее России — «Неодолимой Купины»: «Твоя судьба — видна, ясна» (*Родине*). Художественное осмысление мировой истории Вячес-

лавом Ивановым окрашено в пророческо-апокалиптические тона: «срок недолог, / Дни вселенной сочтены» (*Последние времена*).

Понимание роли поэта в провидении судеб мира и в вопросе влияния на исторический процесс тяготеет у Цетлина к волошинскому. Согласно оккультно-гностическим представлениям, поэт не только пророк, но соратник, сотворец Бога. В стихотворении *Вам суждено из своего стакана...*, посвященном Волошину, Цетлин рисует портрет друга в образе алхимика:

Вы в мире жрец. Курится Ваш триклиний,
И через дымы, что встают, виюсь,
Весь мир окутан в влажный блеск павлиний.

И в завитках декоративных линий
В глубоких слов мерцающую вязь
Растворены земная боль и грязь!

Павлин — символ цветовой гаммы алхимических превращений, чувственных удовольствий, соединения духовного и телесного в искусстве. На рисунке 1 (на следующей странице) павлин в кукурбите помещен над триклинием (три застольными ложами, составленными буквой П).

Маг плавит вещество силой своего духа. Аскетизм мага, его умение контролировать себя и ограничивать желания подчиняют материю. Сам Волошин поэтически определил свою миссию как «Искусство подчинять / Духовной силе косную природу» (*Кулак* из поэмы *Путьями Каина*⁴). Эти строчки не что иное как вариация средневекового алхимического императива. В той же поэме *Путьями Каина* Волошин говорит о двух видах огня: «Есть два огня: ручной огонь жилища [...] / И есть огонь [...] вождей, алхимиков, пророков» (*Огонь*). Этот второй (внутренний, духовный) огонь плавит реальность. Обратим внимание на характерную риторику письма Волошина, направленного Борису Савинкову (также масону), после его назначения на пост управляющего Военным министерством Временного правительства:

Из всех людей, выдвинутых революцией, я вижу в вас единственного «**литейщика**», потому что только в Вас глубокая **религиозная вера** соединяется с таким же глубоким **критическим знанием человека**. [...]

⁴ В *Весеннем салоне поэтов* из поэмы *Путьями Каина* напечатан цикл XIV. *Левиафан*.

Рис. 1. Solomon Trismosin, *Splendor Solis*, XVI век

Я сам живу в пустыне... Мое дело — понимание и **претворение в слово**. Но если те именно силы, что есть во мне, могут понадобиться для Вашего **сплава**, то я с радостью даю Вам право располагать мною⁵.

Масоны видели главную цель своей деятельности в работе по улучшению несовершенного мира. В *Заметках 1917* года Воло-

⁵ Цит. по: А.В. Лавров, *Жизнь и поэзия Максимилиана Волошина* // того же, *Русские символисты: этюды и разыскания*, Прогресс-Плеяда, Москва 2007, с. 333. Жирный шрифт в этой и следующих цитатах — мой, Е. Б.-Ю.

шин формулирует эту цель следующим образом: «Задачу человека в мире можно определить так: человек погружен во вселенную мудрости, в которой все связано архитектурой причинности. Его задача оставить после себя вселенную любви»⁶. Особый интерес к инструментарию оккультных учений у Волошина связан с тем, что алхимическое делание практично, нацелено на получение конкретного результата. Не случайно, именно из алхимии, религиозно-философского мировоззрения с выраженной опорой на практику, масоны заимствуют центральный образ мастера. Как алхимик, так позднее и масон, знают, что силы, заключенной в человеке, достаточно для изменения мира. Стихотворение Волошина *Подмастерье* (24 июня 1917) можно назвать манифестом поэтического *magnum opus*:

Мне было сказано: [...]
 Ты будешь **подмастерьем**
 Словесного, святого **ремесла**,
 Ты будешь **кузнецом**
 Упорных слов,
 Вкус, запах, цвет и меру **выплавляя**
 Их скрытой сущности, —
 Ты будешь
Ковалом и горнилом,
 Чеканщиком монет, гранильщиком камней.
 [...]
 Когда поймешь, что Человек рожден,
 Чтоб **выплавить** из мира
 Необходимости и Разума —
 Вселенную Свободы и Любви, —
 Тогда лишь
 Ты станешь **Мастером**.

Герметический язык символов алхимии оказался близок представлениям символистов о священном иератическом языке поэта-жреца. Поэты заимствуют образность средневековых оккультных учений, подражают действиям алхимиков-мастеров. Безусловно, русские модернисты XX века не обладали средневековым сознанием, в рамках которого алхимия как специфическое мировоззрение и религиозная практика жизни только и могла существовать, была полнокровна и состоятельна. Мы можем в данном случае говорить о фрагментарном усвоении

⁶ М. А. Волошин, *Заметки 1917 года*, http://az.lib.ru/w/woloshin_m_a/text_0320.shtml (25.01.2018).

ряда символов, образов, моделей и идей, которые у каждого отдельного автора получают особое художественное осмысление. Однако в лирике революционного периода отчетливо прослеживается общая тенденция видеть поэтическое творчество как религиозное делание, практическое воздействие на мир магическим словом.

Александр Руб в работе *Алхимия и мистика* обозначает магистральную линию отношения человека и мира в гностических учениях так:

В большинстве гностических мифов человек получает автономную творческую задачу: чтобы исцелить больной организм мира, он должен провести искры божественного света, духовное золото, через семь планетарных сфер птолемеевского космоса и вернуть их обратно в небесный дом. Прохождение через эти сферы означает физическую смерть и разложение материи, что является необходимым условием трансформации⁷.

Стихи символистов после февральской революции и далее на протяжении 1918 года буквально наполнены алхимическими образами: «великий подвиг бытия», «нас ждет великая работа» (Сологуб, *Тяжелый и разящий молот...*), «на медленном огне / Раскалены, сверкают желания на дне» (Брюсов, *В мартовские дни*), «в душе гудит певучий пламень» (Волошин, *Ветер с неба ключья вытер...*) и др. Внутреннее делание в отношении событий русской истории заключается в отстранении от внешнего мира и нагревании несовершенного металла в глубинах своего духа с тем, чтобы выплавить из него золото. Брюсов в стихотворении в *Мартовские дни* пишет, что он приветствует победу, но не может «безвольно сливаться с этим днем»; его тонкий поэтический слух улавливает несовершенство звука происходящего: «в золотое слово влита, я знаю, медь». Брюсов использует алхимическую иерархию металлов, чтобы показать степень несовершенства получившегося сплава: он нуждается в дальнейшем нагревании. Старая Россия больна, она должна умереть, чтобы воскреснуть, а провести ее через мистерию смерти к новому рождению должен маг. Центральным мотивом революционной лирики будет мотив смерти и воскрешения России. У Брюсова (*На улицах*): «То мир, осужденный и старый, / Исчез, словно облако дыма, / И новый в сияньи возник!». У Балтрушайтиса (*1-е марта*):

⁷ А. Roob, *Alchemy and Mysticism*, Taschen, Köln 2014, с. 19.

Пепел проклятья на старом:
 Горькая быль — на погосте,
 Темное время — в гробу!
 Славьте новь жизни!

У Волошина (*Преосуществление*):

Так семя, дабы прорасти,
 Должно истлеть...
 Истлей, Россия,
 И царством духа расцвети!

Мотив смерти и воскрешения России будет дополняться мотивом жертвы поэта во имя будущего светлого мира. В стихотворении Бальмонта *Лишь с ней* 1917 года (из цикла *В России*; цикл опубликован в сборнике *Весенний салон поэтов*) есть характерные строки: «Кто хочет жертвы? Ее несу я. / Кто хочет крови? Мою пролей». Огненная мистерия разворачивается в стихотворении Андрея Белого *Родине* (август 1917):

Рыдай, буревая стихия,
 В столбах громового огня!
 Россия, Россия, Россия,—
 Безумствуй, сжигая меня!

и в *Готовности* Волошина:

Надо до алмазного закала
 Прокалить всю толщу бытия.
 Если ж дров в плавильной печи мало:
 Господи! Вот плоть моя.

Оккультно-гностический идейный и образный ряд лирики символистов — частный случай более общей культурной панорамы интеллектуальной жизни России. Представители творческой элиты вступают в масонские ложи и различные тайные общества, посещают лекции доктора Штейнера (как, например, Белый, Волошин, Эллис и многие другие). Ознакомиться с герметическими текстами и концепциями можно было и не выезжая за пределы России. Тайное знание в начале XX века становится широко доступным и чрезвычайно популярным. С 1909 по 1916 год выходит журнал «Изида» с подзаголовком «Журнал оккультных (тайных) наук». Он сыграл наибольшую роль в рас-

пространении астрологических и оккультных знаний в предреволюционной России.

Характер образности символистской лирики наталкивает нас на мысль о «насмотренности» символистов. Поэты были хорошо знакомы не только (а, может, часто и не столько) с текстами, сколько с богатой художественной традицией алхимиков. В 1912 году в «Изиде» выходит знаменитая книга Альберта Пуассона *Теории и символы алхимиков. Великое делание*, сопровождаемая многочисленными иллюстрациями. Одной из самых популярных книг по алхимии было исследование Николая Морозова *В поисках философского камня* (1909). Замечательна книга Морозова была известна, прежде всего, тем, что содержала 147 иллюстраций. Если сравнить их с лучшими современными антологиями, посвященными изобразительному искусству алхимии, можно сделать вывод, что в работе Морозова представлены все основные алхимические сюжеты. Алхимическая гравюра оказала заметное влияние на европейское изобразительное искусство XX века, с большим интересом ее изучали сюрреалисты (например, Андре Бретон); не прошла она и мимо представителей русского поэтического Олимпа. Достоверно известно, что Бальмонт был знаком с работой Морозова и лично еще до революции общался с автором во время своего турне по Уралу. Цикл сонетов *Он и она*, вышедших в 1917 году, то есть как раз во время революционных событий, по нашему мнению, отлично иллюстрируется знаменитой гравюрой *Большой герметический Андрогин* (на следующей странице). В сущности, весь цикл сонетов есть не что иное как поэтическое разворачивание мистических смыслов этого суперсимвола. А если мы сравним этот венок сонетов с рецептом философского камня Михаэля Майера, сопровождаемый соответствующей гравюрой под номером 21 («Заклучи мужчину и женщину в круг, затем в квадрат, после в треугольник, вновь опиши окружность, и ты получишь Философский камень»⁸), то, может быть, приблизимся к подлинному замыслу создания цик-

⁸ М. Майер, *Убегающая Аталанта*, <http://www.thelema.ru/library/mihael-mayer-ubegayushyaya-atalanta> (29.01.2018). *Убегающая Аталанта* М. Майера (*Atalanta Fugiens*, 1617) легла в основу учения розенкрейцеров в XVII веке. Интересна книга также и тем, что алхимическое знание передается посредством синтеза искусств: гравюры сопровождаются поэтическими опусами и нотами. Сложно установить, насколько хорошо был известен данный труд русским поэтам, но, несомненно, определенная рецепция его в России имела место.

ла: не философский ли камень добывал Бальмонт, упорно работая со строгой формой венка сонетов.

Рис. 2. Большой герметический Андрогин, гравюра XV века

Символизм не мыслился ведущими представителями направления ни как теоретическое философское течение, ни как художественная школа. Это были вторичные, дополнительные продукты на пути практического изменения личности, построения нового «я». Арсенал средств весьма широк: университетские науки, христианские догматы, оккультные учения, восточные верования, алхимическое делание, опыт мастеров мировой культуры, философско-теоретические и жизненно-практические наработки Владимира Соловьева. Но в основе мирозерцания символиста — осознание себя избранным, предназначенным для путешествия за вечными истинами, вера в способность словом заклинать реальность. Посвятительская мифологема становится одной из важнейших онтологических структур символизма. Истинный поэт — теург, маг, жрец, мастер, пророк, умерший и возродившийся в новом качестве, через смерть и страдание приобщившийся к божественным тайнам, — теперь с высоты своего мистического статуса производит изменения в материальном мире с помощью духовных практик. Христианская парадигма не предоставляет возможность для теургии такого рода, но при этом она не отбрасывается символистами, а входит в состав более сложного религиозного мировоззрения. Поэты предпринимают индивидуальные и коллективные попытки создания расширенного религиозного миропонимания; у каждого из них оно приобретает различные формы, эволюционирует с течением времени. Алхимия, в отличие от христианского делания, позволяет добиваться практических результатов, поэтому становится значимым элементом религиозного синтеза. Видный исследователь средневековых алхимических систем Вадим Рабинович указывает на то, что алхимическое мифотворчество не чуждо христианскому сознанию, оно уже есть продукт синтеза:

Алхимия — это магия, принявшая, однако, в средневековые времена форму теургии, то есть прямого воздействия на верховного бога. Именно в монотеистической алхимической магии языческие сны и христианская явь живут нераздельно⁹.

Символизм наиболее универсальный, а потому ведущий язык для герметического мистицизма. Это единственный язык, кото-

⁹ В.Л. Рабинович, *Алхимия как феномен средневековой культуры*, Наука, Москва 1979, с. 163.

рый адаптирован для выражения сразу нескольких слоев реальности и не требует использования дополнительных средств выразительности. Символ динамичен, разворачиваясь в культурном пространстве, он продуцирует бесконечность смыслов. Алхимическое мифотворчество опирается на словесно-заклинательный характер символов: символ одновременно миф, вещь, идея, образ, эмблема, знак. В алхимии любое действие мастера равно священнодействию, а личность мастера не противостоит вещи, так как золото одновременно вещь и принцип (совершенства). Пресуществление железа в золото, с одной стороны, рукотворно, рецептурно и предполагает реальную операциональную работу, с другой стороны, символично и священно, то есть связано с произнесением слов, с молитвой. Мир — изделие, согласно представлению алхимиков. Исцеление больного мира достигается, таким образом, внутренней работой — особым опытом поиска внутри себя первоначального абсолютного единства. Обладатель философского камня открывает для себя «внутреннее зрение, снимающее покровы с божественных тайн и открывающее новое — высокое и небесное — боговдохновенное знание»¹⁰.

Волошин в *Заметках 1917 года* пишет:

Мы живем в эпоху, когда всё сдвинуто в мире, нет устоев, нет чувства тяжести, мы не знаем, где верх и низ. Европа сорвана войной, Россия сорвана революцией. Наступило время, когда надо, с закрытыми глазами, как слепому, внутри себя нащупать те тяготения, те точки опоры, которые ускользнули в мире внешнем¹¹.

В этом действии «киммерийского мага» Волошина заключено основание алхимического мифа: великий мастер закрывает глаза и внутренним оком прозревает скрытое от непосвященных. *Ars magna*, великое искусство, находит основание в умении посвященного в божественные тайны поэта плавить словом несовершенный мир.

REFERENCES

- Gippius, Zinaida Nikolayevna. "Sin'yaya kniga." Gippius, Zinaida Nikolayevna. *Sobraniye sochineniy v 15. tomakh*. T. 8. *Dnevnik: 1893–1919*. Moskva: Russkaya kniga, 2003. 152–335 [Гиппиус, Зинаида Николаевна. "Синяя книга." Гиппиус, Зинаида Николаевна.

¹⁰ Там же, с. 317.

¹¹ М. А. Волошин, *Заметки 1917 года...*

ВЕСЕННИЙ САЛОН ПОЭТОВ...

- Собрание сочинений в 15 томах. Т. 8. Дневники: 1893–1919.* Москва: Русская книга, 2003. 152–335].
- Lavrov, Aleksandr Vasil'yevich. "Zhizn' i poeziya Maksimilyana Voloshina." Lavrov, Aleksandr Vasil'yevich. *Russkiye simvolisty: etyudy i razyskaniya*. Moskva: Progress-Pleyada, 2007. 233–283. [Лавров, Александр Васильевич. „Жизнь и поэзия Максимилиана Волошина.” Лавров, Александр Васильевич. *Русские символисты: этюды и разыскания*. Москва: Прогресс-Плеяда, 2007. 233–283].
- Maier, Michael. "Ubegayushchaya Atalanta" [Майер, Михаэль. "Убегающая Аталанта"] <<http://www.thelema.ru/library/mihael-mayer-ubegayushyaya-atalanta>>.
- Rabinovich, Vadim L'vovich. *Alkhimiya kak fenomen srednevekovoy kul'tury*. Moskva: Nauka, 1979 [Рабинович, Вадим Львович. *Алхимия как феномен средневековой культуры*. Москва: Наука, 1979].
- Roob, Alexander. *Alchemy and Mysticism*. Köln: Taschen, 2014.
- Vesenn'iy salon poetov*. Moskva: Knigoizdatel'stvo "Zerna", 1918 [*Весенний салон поэтов*. Москва: Книгоиздательство "Зерна", 1918].
- Voloshin, Maksimilyan Aleksandrovich. "Pis'mo k A.V. Gol'shteyn ot 17 iyuliya 1917." *Zvezda* 1998, no. 4. 168–169 [Волошин, Максимилиан Александрович. "Письмо к А.В. Гольштейн от 17 июля 1917." *Звезда* 1998, № 4. 168–169].
- Voloshin, Maksimilyan Aleksandrovich. "Zametki 1917 goda." [Волошин Максимилиан Александрович. "Заметки 1917 года."] <http://az.lib.ru/w/woloshin_m_a/text_0320.shtml>.

BEATA PAWLETKO

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1430-1547>

DOŚWIADCZENIE GŁODU: PIOTROGRÓD-LENINGRAD

FAMINE EXPERIENCE: PETROGRAD-LENINGRAD

Reading reminiscences and notes of besieged citizens of Leningrad many times one can come across information concerning famine set in the Russian city during the civil war. It turns out that those two boundary experiences imply many frightening similarities, such as the same mechanism of behavior towards escalating famine. The article attempts to analyze *Reminiscences* by Dmitry Likhachov from this perspective. The author pays attention to the similarities in describing famine in Petrograd and Leningrad, but also differences. After all, the famine in post-revolutionary Russia is present in Likhachov's witness in the context of reminiscences from his childhood. Whereas, the siege of Leningrad is seen by grown-up man – husband, father, but also son, who in an interesting way records traumatic changes of the body and psychology of besieged man.

Keywords: Leningrad, Piotrograd, Likhachov, famine, reminiscences, witness

Czytając wspomnienia, zapiski oblężonych leningradczyków, niejednokrotnie można natknąć się na informacje dotyczące głodu, jaki zapanował w mieście podczas wojny domowej. Objął on wówczas wiele guberni rosyjskich, doświadczając szczególnie mieszkańców miast. Julia Chmielewska podkreśla, że chociaż Rosja była przyzwyczajona do okresowych klęsk głodu (jako przykład podaje chociażby tę z lat 1891–1892, gdy dochodziło do masowych zgonów wywołanych dystrofią), to jednak głód w porewolucyjnej Rosji był zjawiskiem bez precedensu, jeśli chodzi o rozmiary, a także obszar, jaki objął. Mowa wszak o terytorium od Uralu do Morza Czarnego, a więc tereny zamieszkiwane wówczas przez ponad 30 milionów ludzi. Stereotypowo wspomina się w tym kontekście o głodzie na Powołżu, wiemy jednak, że kataklizm dotknął również mieszkańców Ukrainy, Krymu, Kauka-

zu, południowego Uralu i Przyuralu¹. Charakteryzując trudną sytuację w porewolucyjnej Rosji, Richard Pipes zauważa, że miała tam miejsce największa w dotychczasowej historii Europy klęska głodu, pogłębiona na dodatek suszą. I gdyby nie pomoc Amerykańskiej Administracji Pomocy (American Relief Administration), to liczba ofiar śmierci głodowej (około 5,2 miliona ludzi) byłaby jeszcze większa². O działalności ARA w porewolucyjnej Rosji wspomina również Chmielewskaja, zwracając uwagę, że na początku organizacja ta stawiała sobie za cel pomoc głodującym dzieciom, szybko jednak okazało się, że jedzenia brakuje wszystkim, również chłopom. Oprócz żywności ARA dostarczała do Rosji również szczepionki, które pomogły skutecznie walczyć nie tylko z epidemią tyfusu, ale także z cholera i ospą. Dokonując charakterystyki tej organizacji w oparciu o różne materiały archiwalne, badaczka koncentruje się jednak przede wszystkim na specyfice klęski głodu lat 20.:

Первый советский голодомор, как я называю голод 1921–1922 годов, был официально признан советской властью, охотно принявшей иностранную помощь и допустившей в страну много зарубежных организаций. Также большевики не препятствовали „голодной миграции”, то есть бегству людей из охваченных бедствием мест. Второй советский голодомор 1932–1933 годов всячески замалчивался, а районы его распространения были оцеплены заградотрядами. [...] информацию о голоде скрывали всеми возможными способами³.

¹ Zob. Ю. Хмелевская, *Обезумевшие родители отбирали еду у детей*, бесед. А. Мозжухин, 15.11.2017, [https://m.lenta.ru/articles/2017/11/15/golod_1921/\(11.01.2018\)](https://m.lenta.ru/articles/2017/11/15/golod_1921/(11.01.2018)).

² R. Pipes, *Komunizm*, przeł. J. J. Górski, Świat Książki, Warszawa 2008, s. 62–63. Podobną liczbę ofiar podaje również Julia Chmielewskaja z Południowo-Uralskiego Uniwersytetu Państwowego w Czelabińsku: „[...] мы до сих пор не знаем точного числа его жертв. По приблизительным оценкам, голод 1921–1922 годов и сопутствующие ему болезни погубили более пяти миллионов человек”. Więcej zob. Ю. Хмелевская, *Обезумевшие родители отбирали еду у детей...*

³ Ю. Хмелевская, *Обезумевшие родители отбирали еду у детей...* O niezależności działań ARA, na czele której stał późniejszy amerykański prezydent Herbert Hoover, pisze również Tomasz Stempowski. Koncentruje się on na ważnym elemencie strategii informacyjnej prowadzonej przez ARA, tj. na fotografiach dokumentujących skalę klęski głodu, które w krótkim czasie nagłośniły akcję pomocy i były zdumiewającym świadectwem, uwieczniały bowiem nie tylko ciężkie warunki życia, ale również ofiary głodu (i to zarówno ciała pojedynczych zmarłych, jak i stopy trupów). Więcej zob. T. Stempowski, *Bezlitosne fotografie: głód w Rosji w latach 1921–1923*, 12.11.2017, <http://fototekst.pl/bezlitosne-fotografie-glod-w-rosji-w-latach-1921-1923/> (14.01.2018). Ponadto działalność organizacji ARA

Jeśli chodzi o Piotrogród, to głód pojawił się wcześniej na przełomie 1917 i 1918 roku, przybierając na sile w kolejnych latach wskutek nieumiejętnego zarządzania i masowych strajków⁴. Nic dziwnego, że w odniesieniu do ówczesnej sytuacji bytowej miasta nad Newą oraz demograficznej zapaści przez analogię używa się określenia „blokada” czy też „pierwsza blokada”⁵. Codziennosc w porewolucyjnym Piotrogradzie, podobnie jak codzienność oblężonego Leningradu stały się obiektem zainteresowania historyków właściwie dopiero w ostatnich latach. Życie codzienne Piotrogradu poddano analizie m.in. w książce *Петроград на переломе эпох. Город и его жители в годы революции и Гражданской войны*⁶. Czytając o nim, odbiorca — zaznajomiony z realiami oblężonego Leningradu — ze zdumieniem odkrywa, jak wiele zatrważających podobieństw kryją w sobie te dwa doświadczenia graniczne. Przede wszystkim uwagę zwraca ten sam mechanizm zachowań wobec narastającego głodu, tj. włączanie do jadłospisu rzeczy na pozór niejadalnych (np. fusów z kawy czy herbaty, owsa, roślin pastewnych, wytlóków⁷), tworzenie stołówek i jadłodaj-

można postrzegać w kategoriach ewenementu. Dostrzegalne jest to szczególnie w kontekście krótkotrwałej rosyjskiej inicjatywy pod nazwą Pomgoł. To skrótowiec od słów „Помощь голодающим”, za którym kryje się społeczny Komitet Pomocy Głodującym, powstały w 1921 roku. W pracach krótko istniejącego komitetu zaangażowali się znani działacze partyjni, pisarze i ludzie kultury (wśród nich: Maksim Gorki, Władimir Korolenko, Boris Zajcew i Konstantin Stanisławski), lekarze i uczeni, jednak ich starania, by pomóc głodującym, bardzo szybko przerwano, co gorsza, członków komitetu aresztowano i oskarżono o działalność kontrrewolucyjną, cudem uniknęli wyroków śmierci. W konsekwencji jednak wielu z nich musiało opuścić Rosję (np. Gorki) albo zostało zesłanych do łagrów.

⁴ L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, Ossolineum, Wrocław 2005, s. 398.

⁵ А. Волинец, *Первая блокада Петрограда*, 7.05.2014, <https://rusplt.ru/policy/blokada-pitera-9693.html> (11.11.2017).

⁶ С. В. Яров, Е. М. Балашов, В. И. Мусаев, А. И. Рупасов, А. Н. Чистиков, *Петроград на переломе эпох. Город и его жители в годы революции и Гражданской войны*, Центрполиграф, Москва 2013. Warto podkreślić, że w tym samym roku (2013) ukazały się dwie monografie o oblężeniu Leningradu jednego ze współautorów opracowania *Петроград на переломе эпох*, tj. Siergieja Jarowa (*Блокадная этика: представления о морали в 1941–1942 гг* (wydanie trzecie) oraz *Повседневная жизнь блокадного Ленинграда*).

⁷ Wytloki pozostają symbolem „sztuki kulinarnej” zarówno w Piotrogradzie, jak i w oblężonym Leningradzie. Por. fragmenty *Wspomnień* Lichaczowa: „A co to są wytloki — wystarczy zajść do jakiegoś sklepu z paszą, gdzie sprzedaje się karmę dla bydła. Wytloki ratowały leningradczyków w obydwu okresach głodu”. D. Lichaczow, *Wspomnienia*, przeł. B. Żyłko, Wydawnictwo „Sedno”, Warszawa 2016, s. 416. Dalej cytuję według tego wydania, w nawiasie po cytacie podaję numer strony — B. P.

ni, system kartkowy, „symboliczne” racje żywnościowe (szczególnie dla osób niepracujących, pozostających na jakimś utrzymaniu), zakładanie w mieście i w dzielnicach podmiejskich warzywników, wymiana różnych towarów na żywność, kradzieże, grabieże, szabrownictwo. Podobieństwa dotyczą również przestrzeni miasta — ciemnej (oszczędność energii elektrycznej, gazu, nafty) i wyludnionej, w której króluje martwa cisza. Z miejskiego krajobrazu znikają w tamtym czasie drewniane domy, które decyzją władz przeznaczone zostały na opał. Ogołocenie przestrzeni, nagromadzenie sztucznie powstałych ruin i wyrw pozostaje nie bez wpływu na jej odbiór (podobnie będzie to wyglądać na początku lat 40.)⁸. Wadim Musajew, autor rozdziału *Городская повседневность (Состояние города. Повседневная жизнь горожан)*, przytacza w tym kontekście relacje cudzoziemców, którzy odwiedzając Piotrogród (na przykład po uprzedniej wizycie w Moskwie), dostrzegają, że opustoszałe i ciemne ulice oraz place przypominają zaświaty, wymarłe miejsce. Szczególnie dotyczy to osób, które pamiętają jeszcze przedrewolucyjny Petersburg, jak na przykład amerykańska anarchistka Emma Goldman:

Санкт-Петербург всегда оставался в моей памяти яркой картиной, полной жизни и загадочности. Я нашла Петроград 1920 года совершенно другим. Он был почти в руинах, словно ураган пронесся через город. Дома походили на старые поломанные гробницы на заброшенном кладбище. Улицы были грязные и пустынные, вся жизнь ушла с них. Люди проходили мимо, похожие на живых покойников⁹.

Ograniczenia w dostawie prądu i brak żywności, opału oraz wody powodują, że życie mieszkańców Piotrogradu przynosi zdziwienie obyczajów, prymitywizację zachowań, odczłowieczenie. Ludzie chodzą brudni, ubrani w łachmany i dziurawe buty (często powodem jest wymiana odzieży na produkty żywnościowe, ale również niechęć do wyróżniania się w tłumie). W mieszkaniach centralne miejsce zajmują burżujki — jeden z trzech (oprócz kaganków i sanek dziecięcych) symboli blokady Leningradu. I podobnie jak dwadzieścia lat później

⁸ Wspominając tamte czasy, Wiktor Szklowski stwierdza, że przestrzeń miejska wraz ze zniszczonymi i ocalałymi budynkami przypomina wyglądem ryciny Piranesiego. Zob. В. И. Мусаев, *Городская повседневность*, w: С. В. Яров..., *Петроград на переломе эпох...*, s. 99. Por. uwagi na temat przestrzeni obłożonego Leningradu zawarte w mojej monografii *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*, „Śląsk”–SIW, Katowice 2016, s. 162–187.

⁹ E. Goldman, *My disillusionment in Russia*, Doubleday, Page & Company, New York 1923, s. 12. Za: В. И. Мусаев, *Городская повседневность...*, s. 96.

za „polana” posłużą książki, meble, parkiet, drzwi. Ilustracją znaczenia burżujki dla mieszkańców porewolucyjnego miasta jest utwór Jewgienija Zamiatina *Jaskinia*. Piecyk w tym symptomatycznie zatytułowanym opowiadaniu określony został mianem „boga jaskini”:

Krótkonogi, rdzaworudy, przysadzisty, chciwy bóg jaskini — piecyk żelazny [...] huczał potężnie. W pomroce jaśniał — wspaniałym cudem ognia. Ludzie [...] w milczeniu, z pokorą i wdzięcznością wyciągali do niego ręce. Na całą godzinę do jaskini wkraczała wiosna. Na całą godzinę zrzucić można było z siebie skóry zwierzęce i różne lachmany, a pod złodowaciałą korą mózgową zaczynały się wtedy wykluwać zielone pędy — pojawiały się myśli¹⁰.

„Jaskinia”, czyli typowe piotrogrodzkie mieszkanie, to przestrzeń, której atrybutami są lodowate narośle na ścianach, oblodzone schody, ciemne sklepienia, kołyszące się cienie, kamienna siekierka, młynek do kawy, w którym mieli się wysuszone obierki ziemniaków. To miejsce, „gdzie człowiek zredukowany do zwierzęcia skupiony jest na walce o byt [...], nie ma wyboru między dobrem a złem, jest wyłącznie wybór między złem mniejszym i większym”¹¹.

Poza prozą i eseistyką Zamiatina temat traumatycznej, „głodnej”, porewolucyjnej codzienności Piotrogradu pojawia się również w dzienniku pisarki Zinaidy Gippius, literaturoznawcy i autora literatury dziecięcej Kornieja Czukowskiego czy we wspomnieniach malarza, grafika, przedstawiciela rosyjskiej awangardy Jurija Annienkova. W niniejszym szkicu chciałabym poświęcić uwagę wspomnieniom filologa Dmitrija Lichaczowa. Badacz ten pozostawił po sobie niezwykle świadectwo, w którym jedną z głównych ról odegrał właśnie głód. Autor *Poetyki literatury staroruskiej* opisuje doświadczenie głodu nie tylko z perspektywy życia w Piotrogradzie i Leningradzie, ale wspomina również o głodzie w kontekście łagrów — Lichaczow trafił na Sołowki w 1928 roku (a więc mając zaledwie 22 lata).

Zapiski Lichaczowa, podobnie jak opowiadania Zamiatina, potwierdzają, że jedynym antidotum na głód i wynikające z niego upodlenie jest próba ocalenia w sobie człowieczeństwa, nieuleganie prymitywnym instynktom, praca fizyczna i umysłowa, ale przede wszystkim praca nad sobą, tj. podjęcie wysiłku, by za wszelką cenę zachować godność. I to wszystko w codzienności, pozbawionej nie-

¹⁰ J. Zamiatin, *Jaskinia*, przeł. Z. Podgórzec, w: tegoż, *Jaskinia*, przeł. M. Putrament, Z. Podgórzec i in., Wydawnictwo „Łuk”, Białystok 1993, s. 201.

¹¹ Z. Podgórzec, *Posłowie*, w: J. Zamiatin, *Jaskinia...*, s. 429.

zbędnych dla ciała i duszy elementów, tj. jedzenia i opału¹². Charakteryzując życie w porewolucyjnym Piotrogradzie, filozof Fiodor Stiepun odnotowuje, że w tamtym czasie pojawiały się w mieście liczne kółka filozoficzne czy historyczne, powstawało, ale też pozostało po poprzedniej, carskiej epoce, wiele instytucji, które stanowiły enklawy życia kulturalnego, chociaż:

Когда оглядываешься назад, [...] трудно поверить, что полуголодные люди могли собираться несколько раз в неделю в плохо освещенных и неотапливаемых помещениях, чтобы по три-четыре часа кряду обсуждать философские проблемы и слушать стихи. [...] Главной темой бесед был духовный, а не материальный развал: говорили о кризисе культуры, о смыслах истории и жизни¹³.

Jedną z takich inicjatyw był Instytut Historii Sztuk, założony przez hrabiego Walentina Zubowa w 1912 roku. To w jego pałacu, będącym siedzibą Instytutu, znaleźli przystań m.in. głodujący studenci, pisarze, ludzie kultury czy przedstawiciele duchowieństwa. We wspomnieniach Zubowa odnajdujemy nie tylko informacje o głodzie i wymianie towarowej, ale również o niezwykłej atmosferze panującej w Instytucie:

nie marzęm tak jak większość mieszkańców stolicy i — co najważniejsze — byłem otoczony uczniami i współpracownikami, którzy tworzyli jedną wielką rodzinę. Instytut był dla nich w tych dniach boleści i głodu duchowym centrum, a także azylem socjalnym. Pomagaliśmy sobie nawzajem przetrwać trudy czasu. Przez osiem lat stanowił oazę na umysłowej pustyni, której beznadziei nie da się opisać. Setki ludzi, którym poza naszymi murami groziło fizyczne i moralne wyniszczenie, znajdowały tu strawę duchową i problemy zmuszające do zapomnienia o codziennych troskach, osaczających zewsząd aż do mdłości. Tu natomiast, pogrążeni w sprawach naukowych i artystycznych, odrywali się od zgrozy panującej na zewnątrz, zapominali o krwi, która się przelewała. Jak silnie ludzie odczuwali to szczęście, świadczy fakt, że wielu studentów mieszkających w odległości godziny marszu od Instytutu przychodziło po dwa razy dziennie, co w pozbawionym transportu mieście oznaczało dla nich ponad cztery godziny drogi¹⁴.

Nawiązując do działalności tej i innych instytucji naukowych i kulturalnych, które mimo dramatycznych warunków bytowych i głodu

¹² Por. A. Gildner, *Proza Jewgienija Zamiatina*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1993, s. 82.

¹³ Cyt. za: В. Зубок, *Дмитрий Лихачев: жизнь и век (главы из книги)*, „Звезда” 2016, nr 11, <http://magazines.russ.ru/zvezda/2016/11/dmitrij-lihachev-zhizn-i-vek.html> (12.12.2017).

¹⁴ W. Zubow, *Lata przez mękę Rosja 1917–1925*, przeł. D. Ulicka, Wydawnictwo „Sedno”, Warszawa 2015, s. 132.

staraly się w porewolucyjnej, wojennej rzeczywistości funkcjonować normalnie, warto odnieść się do zapisków Lichaczowa, który najpełniej zaobserwował wpływ głodu na ludzki organizm podczas oblężenia. Badacz zwraca uwagę, że w sytuacji, gdy ciało odmawiało już człowiekowi posłuszeństwa, mózg pracował nadal: „ludzie pisali dzienniki, dzieła filozoficzne, prace naukowe, szczerze, z głębi duszy myśleli, przejawiali niezwykłą twardość, nie ustępując naciskowi, nie poddając się marności i próżności” (s. 437), [...] dystrofia nie odbijała się na pracy mózgu” (s. 449). Praca nad sobą, wysiłek intelektualny, uczenie się z dziećmi wierszy na pamięć stają się we wspomnieniach Lichaczowa jedyną ucieczką od głodu, zimna, natrętnych myśli o jedzeniu.

Głód w porewolucyjnej Rosji pojawia się w świadectwie Lichaczowa przy okazji reminiscencji z okresu dzieciństwa. Po rewolucji październikowej, którą, jak sam przyznaje, słabo pamięta (miał wówczas 11 lat), w życiu jego rodziny zachodzą zmiany dotyczące chociażby wakacyjnych wyjazdów na daczę. Po zamknięciu granicy fińskorosyjskiej niemożliwe stają się pobyty w ukochanej miejscowości Kuokkali, „gdzie ukształtowały się petersburskie obyczaje letniskowe” (s. 114). Dlatego rodzina Lichaczowów spędza czas letni w innych miejscowościach, m.in. w Olginie. Niestety, życie letniskowe po 1917 roku nie jest już zupełnie beztrudne, następuje bowiem czas głodu. Jak pisze przyszedł badacz:

Z rana wyruszałem do Konnej Łachty w poszukiwaniu mleka, które mógłbym kupić lub wymienić. Miejscowi chłopcy zazwyczaj chłodno odmawiali lub zgadzali się na ograniczoną wymianę; zachowywali się z poczuciem wyższości. Suszyłem na zimę liście czarnej porzeczki i malin na herbatę [...] (s. 114).

We wspomnieniach pojawia się i migawka z „głodnego” Piotrogradu. Przypominając sobie, dlaczego doszło do przenosin ze szkoły Maja do szkoły Lentowskiej, znajdującej się w pobliżu mieszkania służbowego, Lichaczow wyjaśnia:

jeżdżenie do szkoły w przepelnionych tramwajach stało się niemożliwe, chodzenie pieszo — jeszcze trudniejsze, gdyż w ówczesnym Petersburgu były okropne problemy z żywnością. Jedliśmy makuchy (prasowane wytłoczyny), chleb z owsa z paździerzami, czasem udawało się zdobyć trochę zmarzniętych kartofli, po mleko chodziliśmy pieszo na Łachtę, gdzie otrzymywaliśmy je w zamian za rzeczy (s. 117).

Najczęściej jednak głód porewolucyjny kojarzony jest z tragedią oblężenia. Nawet wtedy, kiedy Lichaczow opisuje swojego ukocha-

DOŚWIADCZENIE GŁODU...

nego nauczyciela, Leonida Georga, którego spotkał w tramwaju już po ukończeniu szkoły, komentarz wychowawcy dotyczący własnego wyglądu — „Nie przytyłem, lecz spuchłem!” (s. 127) — odbieramy poprzez pryzmat blokady Leningradu i wiedzy o przemianach ludzkiego ciała następujących w rezultacie choroby głodowej. Po doświadczeniach głodu przełomu lat 10. i 20. mieszkańcy miasta nad Newą nauczyli się, jak walczyć z klęską głodową. Wiele praktycznych porad, wykorzystywanych w trakcie blokady Leningradu, pochodziło z porewolucyjnego Piotrogradu. Dotyczyły one np. robienia kaganków czy gromadzenia zapasów:

Przed naszym powrotem z Wyricy do Leningradu wprowadzono już system kartkowy. Sklepy stopniowo pustoszały. Żywności, sprzedawanej na kartki, było coraz mniej: znikaly konserwy, żywność drożała. Ale chleba w pierwszym okresie na kartki wydawano wiele. Nie zjadaliśmy go w całości, gdyż dzieci jadły mało chleba. Zina nawet nie chciała wykupywać całego przysługującego nam chleba, ale ja nalegałem: stawało się jasne, że będzie głód. Bałagan się powiększał. Dlatego suszyliśmy chleb na słońcu na parapetach. Do jesieni nasuszyliśmy dużą poszewkę czarnych sucharów. Powiesiliśmy ją na ścianie, chroniąc przed myszami. Później zimą myszy wymarły z głodu. Mroźnym rankiem w ciszy, kiedy już leżeliśmy w łózkach, słyszeliśmy, jak umierająca mysz konwulsyjnie skakała gdzieś pod oknem i potem zdychała: ani jednej okruszyny nie mogła znaleźć w naszym pokoju. [...] robiliśmy wszystko, żeby zebrać niewielkie zapasy na zimę (s. 399).

Dlatego z taką bezwzględnością podchodzono często do nestorów rodu, którzy podczas blokady prosili swoich bliskich o chleb, chociaż byli to ludzie, którzy przeżyli już jedną klęskę głodu i, nauczeni doświadczeniem, powinni byli zaopatrzyć się w zapasy żywności. W takim kontekście Lichaczow wspomina wujka Wasię, nader religijnego człowieka, który po rewolucji pracuje w Banku Państwowym, a właściwie przyłącza się do trwającego kilka miesięcy strajku urzędników bankowych. W tym czasie nie chodzi do pracy, co oznacza, że rodzina w obliczu klęski głodu musi wyprzedawać różne rzeczy, aby przeżyć. Ciąg dalszy tej historii dopisuje właśnie blokada. To wtedy, jak wielu innych bliskich i dalszych krewnych, wujek umiera. Ważne są jednak okoliczności i komentarz Lichaczowa:

W domu w ogóle nie dawano mu jeść. Zjawił się u nas na początku blokady, poprosił o kawałek chleba i przyniósł drogie lalki dla dzieci. Lalki można było wtedy kupić, ale chleba nie. Przyszedł do wujka Szury, padł w przedpokoju na kolana, błagając o kromkę chleba. Ale skąpy Szura nic nie dał. To niejedyny przypadek, kiedy podczas blokady rodzina odmawiała jedzenia swemu nestorowi, zrzucając mu, że zawczasu nie przygotował zapasów, nie poszedł do pracy i zgubił

kartki żywnościowe lub skierowanie do stołówki. W jakiej zbiorowej mogile zakopano wujka Wasię — nie wiem (s. 27).

Lichaczow widzi wujka poprzez pryzmat spójności całego jego życia, indywidualizmu, wierności swoim zasadom niezależnie od okoliczności. Takie spojrzenie obce jest rodzinie wujka Wasi, ale tak naprawdę było obce wielu wygłodniałym, niebędącym sobą ludziom. Ze świadectw pochodzących z okresu oblężenia wiemy, że relacje międzyludzkie i rodzinne ulegają w tym czasie nie tylko rozluźnieniu, ale często także zupełnemu zniszczeniu. Wujek, z którym Lichaczow rozmawiał w młodości na ważne tematy, a nawet się spierał, pojawia się we wspomnieniach dwukrotnie, tak jakby badacz wywiązywał się z deklaracji złożonej we wstępie: „[...] czy warto pisać wspomnienia? Warto — żeby utrwalić zdarzenia, atmosferę dawnych lat, ale najważniejsze, żeby pozostał ślad po ludziach, których być może nikt nigdy więcej nie wspomni, o których kłamią dokumenty” (s. 9, rozstrzelenie moje — B. P.).

Skala głodu podczas pierwszej zimy w oblężeniu zaskoczyła nawet tych spośród leningradczyków, którzy — jak Lichaczowowie — zrobili zapasy¹⁵. Nic dziwnego, że w miesiącach zimowych rozdrażnieni, wygłodzeni ludzie zamęczali siebie nawzajem pytaniem o to, dlaczego nie kupili więcej jedzenia. To pytanie zadawał sobie również Lichaczow, chociaż w lipcu 1941 roku, już po rozpoczęciu działań wojennych, jak mantrę powtarzał słowa: „Będzie głód, będzie głód” (s. 399). Doświadczenie głodu w oblężonym Leningradzie, choć pod wieloma względami podobne do tego w porewolucyjnym Piotrogradzie, pozostaje dla Lichaczowa jednak zupełnie innym przeżyciem. Tamto widziane było z perspektywy beztroskiego dzieciństwa, to przeżywane jest przez dorosłego, dojrzałego człowieka, głowę rodziny, męża, ojca, ale i syna. Wstrząsające wrażenie wywołuje szczególnie opis traumatycznej relacji z ojcem, stopniowe oddalanie się od siebie mężczyzn, zintensyfikowane — w związku z zaostrzającą się na skutek dystrofii patologiczną chciwością Lichaczowa seniora — gesty wrogości, podejrzliwości, wzajemne oskarżenia i pretensje, wiele mówiące o niszczącej sile głodu, a także wymuszony przez okoliczności prymitywny

¹⁵ Warto w tym miejscu wymienić te zapasy. W liście do Walentyny Gałaktionowny Morozowej-Keller Lichaczow pisze: „Udało nam się kupić z dziesięć kilogramów ziemniaków, dwanaście kilogramów kaszy i makaronów, jeden kilogram masła i nasuszyć dwa wielkie worki sucharów” (s. 463). Oprócz tego autor wspomina o jedenastu stugramowych buteleczkach tranu oraz dziesięciu tabliczkach witamin z glukozą.

DOŚWIADCZENIE GŁODU...

w formie pochówek w mogile zbiorowej i stłumiona chorobą głodową żaloba. Na drugim biegunie uczuć pozostaje natomiast miłość do żony Ziny i bezgraniczna wobec niej wdzięczność za stanie w kolejkach, wyprawy po wodę nad Nową, palenie w piecu, troskę o najbliższych. Czytając retrospektywne zapiski, można przypuszczać, że o ile relacja z ojcem została wystawiona na dramatyczną próbę, o tyle uczucie do żony i dzieci w trakcie obłączenia jeszcze bardziej się nasiliło, chociaż niszczycielski żywioł głodu nie pozostał bez wpływu na psychikę członków rodziny Lichaczowów. Co ciekawe, badacz rejestruje przemiany w zachowaniu ojca, swoim i dzieci:

Jura [Jurij Lichaczow — młodszy brat Dmitrija — B. P.] z Ninoczką (swoją drugą żoną) wyjechał drogą śmierci w samochodzie, który był wyposażony jak mieszkanie. Przed wyjazdem Jura obiecał przysłać jedzenie. Ojciec czekał na to jedzenie ze straszną niecierpliwością: wciąż myślał o tym, że Jura przyśle wędzoną kielbasę. Cały czas mówił o jedzeniu, wspominał obiady na wołańskich statkach i kiedy jadł zupę (a raczej to, co nazywaliśmy zupą), to bardzo sapał. Mnie, ogarniętego już rozdrażnieniem spowodowanym dystrofią, złościło to sapanie (nie rozumiałem tego, że winne jest serce) i ta wędzona kielbasa, na którą tak czekał... (s. 433).

W lutym zaopatrzenie nieco się poprawiło [...]. Dziewczynki wychodziły na dziesięciominutowe spacerki kuchennym wejściem, a nie frontowym, gdzie leżeli martwi. Zachowywały się bohatersko. Stały się ponad wiek dorosłe, nieruchliwe, śmiertelnie poważne (s. 466).

I właściwie jedynymi osobami z jego otoczenia, które pozostają sobą, są kobiety, tj. matka, ale przede wszystkim żona. To w odniesieniu do niej pojawiają się najczęściej krótkie komentarze podkreślające zbawienną dla rodziny Lichaczowów rolę Ziny: „całą naszą rodzinę ratowała Zina” (s. 427), „całe gospodarstwo domowe spoczywało na Zinie” (s. 463), „[...] to co najważniejsze robiła Zina” (s. 467).

* * *

Wspomnienia Lichaczowa charakteryzuje prostota stylu, opowieści są nierzadko bardzo lapidarne, jakby zapisane mimochodem, chociaż tematyka, „ciężar” przekazywanych informacji poraża. W niewyszukanych, lakonicznych zdaniach nie znajdziemy żadnej pozy czy maski, brak tu megalomanii, patosu, skargi, prób wyolbrzymiania własnego cierpienia, oskarżycielskich nut. Niemal w każdej sytuacji

badacz stara się dostrzec jasne strony życia, dobro innych ludzi, ich pasje, piękno otaczającej przyrody czy architektury. To na nich skupia uwagę, o nich pisze wyczerpująco, z czułością, ale i z tęsknotą. Z kolei o przejawach zła w Piotrogradzie, na Sołowkach i w obłożonym Leningradzie wypowiada się krótko, ale sprawiedliwie, bezkompromisowo, bez tuszowania wynaturzeń, patologii, przemocy, ludzkich słabości. Przede wszystkim jednak wspomnienia skoncentrowane są na imperatywie pamięci o ludziach i miejscach, o odchodzącym świecie, o historiach, które przerwały swój bieg (s. 116). Jako ilustracja może tu posłużyć próba nakreślenia wyjątkowej atmosfery przedrewolucyjnego Petersburga. Lichaczowowi udaje się oddać *genius loci* ówczesnej rosyjskiej stolicy. Powstaje niezwykła, różnorodna dźwiękowo-zapachowo-wizualna mapa miasta. Uwaga skupiona jest na architektonicznych detalach, realiach, obyczajach, ciekawostkach, anegdotach, ale również przemianach, kreślonych spokojną, nostalgiczną, melancholijną nierzadko kreską. I tu przykładem może być opis zmieniającego się zapachu ulicznego powietrza:

Inny stał się zapach ulicznego powietrza, nawet jego kontakt ze skórą twarzy. Dziesiątki tysięcy koni owiewających swoim ciepłem przechodniów czyniły powietrze miasta mniej oficjalnym. Nie przejęczyłem się: właśnie mniej oficjalnym, mniej obojętnym wobec człowieka (s. 59).

Dla Lichaczowa niezmiernie ważne staje się odtworzenie polifonii petersburskiej kultury, jej demokratycznego charakteru, który z czasem będzie musiał ustąpić miejsca monologicznej kulturze dyktatury proletariatu (s. 168).

Uczeń autora *Poetyki literatury staroruskiej*, współczesny prozaik Jewgienij Wodołazkin, zauważa, że wyjątkowość spojrzenia badacza, jego delikatność, wyrozumiałość, łagodność, dobroć w odniesieniu do innych ludzi, ma bezpośredni związek ze szczęśliwym, beztroskim dzieciństwem. W tekście *Одеяло Лихачева* Wodołazkin nawiązuje do rozdziału *Wspomnień* zatytułowanego *Przekątna dziecięcej kołdry*. Dowiadujemy się z niego, że bliscy przed wyprawą na Sołowki wyposażyli młodego Lichaczowa w niewielki materacyk oraz dziecięcą puchową kołderkę, która ogrzewała go w obozie nie tyle fizycznie, ile siłą pamięci o domu, rodzinie, uniwersytecie i Petersburgu. Zdaniem Wodołazkina, pamięć o szczęśliwym dzieciństwie, wdzięczność za nie, a także miłość, którą Lichaczow otrzymał od rodziców, nie tylko pomaga mu przetrwać wiele traumatycznych chwil,

lecz także sprawia, że jego wspomnienia w znacznym stopniu oscylują wokół poszukiwania w człowieku dobra¹⁶, co szczególnie wyraźnie widać w części poświęconej blokadzie Leningradu. Autor *Poezji ogrodów* konstatuje, że głód to autentyczne życie, to weryfikacja ludzkich postaw, zachowań, słabości: „W czasie głodu ludzie dali się poznać, obnażyli się, uwolnili od wszelkiego blichtru: jedni okazali się wspańiałymi, bezprzykładnymi bohaterami, inni — łajdakami, zabójcami, kanibalami. Środka nie było. Wszystko było prawdziwe” (s. 437).

Słowem kluczem w odniesieniu do *Wspomnień* pozostaje zatem pamięć, będąca niezmiernie istotnym komponentem ludzkiej tożsamości. To dlatego, jak zauważa Władisław Zubok, autor książki *Дмитрий Лихачев: жизнь и век*: „Для Лихачева поговорка: ‘Не вспоминай прошлогодний снег — что было, то прошло’ — не имела смысла. Прежняя Россия, уверял он себя, не исчезла бесследно и навеки”¹⁷. Potwierdzenie tych słów przynosi pierwsze zdanie rozdziału *Wspomnień*, poświęconego blokadzie Leningradu: „Wierzę, że nic nie znika, wszystko pozostaje również poza polem naszej świadomości” (s. 392). I chociaż, o czym świadczą retrospektywne notatki badacza, przeszłości często nie da się ocalić materialnie, można ją spróbować ocalić od zapomnienia, przechować w pamięci, przelać na papier, również po to, by w przyszłości móc ją od-tworzyć, skorzystać z bezcennych wskazówek, porad, które, jak pokazuje zapis doświadczenia głodu w Piotrogradzie i Leningradzie, niejednokrotnie mogą ocalić komuś życie.

REFERENCES

- Bazyłow, Ludwik. *Wieczorkiewicz, Paweł. Historia Rosji*. Wrocław: Ossolineum, 2005.
- Gildner, Anna. *Proza Jewgienija Zamiatina*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1993.
- Goldman, Emma. *My disillusionment in Russia*. New York: Doubleday, Page & Company, 1923.
- Khmelevskaya, Yuliya. “Obezumevshiy roditeli otbirali yedu u detey.” *Besed. Moz-zhukhin, Andrey*. 15.11.2017 [Хмелевская, Юлия. “Обезумевшие родители отбирали еду у детей.” *Бесед. Мозжухин, Андрей*. 15.11.2017] <https://m.lenta.ru/articles/2017/11/15/golod_1921/>.
- Lichaczow, Dmitrij. *Wspomnienia*. Transl. Żyłko, Bogusław. Warszawa: Wydawnictwo “Sedno”, 2016.

¹⁶ Е. Водолазкин, *Одеяло Лихачева*, http://evgenyvodolazkin.ru/461_evgenij-vodolazkin-odeyalo-lixacheva/ (30.11.2017).

¹⁷ В. Зубок, *Дмитрий Лихачев...*

- Musayev, Vadim Ibragimovich. "Gorodskaya povsednevnost'." Yarov, Sergey Viktorovich. Balashov, Yevgeniy Mikhaylovich. Musayev, Vadim Ibragimovich. Rupasov, Aleksandr Ivanovich. Chistikov, Aleksandr Nikolayevich. *Petrograd na perelome epokh. Gorod i yego zhiteli v gody revolyutsii i Grazhdanskoj vojny*. Moskva: Tsentrpoligraf, 2013. 95–194 [Мусаев, Вадим Ибрагимович. "Городская повседневность." Яров, Сергей Викторович. Балашов, Евгений Михайлович. Мусаев, Вадим Ибрагимович. Рупасов, Александр Иванович. Чистиков, Александр Николаевич. *Петроград на переломе эпох. Город и его жители в годы революции и Гражданской войны*. Москва: Центрполиграф, 2013. 95–194].
- Pawletko, Beata. *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*. Katowice: "Śląsk"–SIW, 2016.
- Pipes, Richard. *Komunizm*. Transl. Górski, Jan Jerzy. Warszawa: Świat Książki, 2008.
- Stempowski, Tadeusz. "Bezlitosne fotografie: głód w Rosji w latach 1921–1923." 12.11.2017, <<http://fototekst.pl/bezlitosne-fotografie-glod-w-rosji-w-latach-1921-1923/>>.
- Vodolazkin, Evgeniy Germanovich. "Odeyalo Likhacheva." [Водолазкин, Евгений Германович. "Одеяло Лихачева"] <http://evgenyvodolazkin.ru/461_evgenij-vodolazkin-odeyalo-lixacheva/>.
- Volynets, Aleksey Nikolayevich. "Pervaya blokada Petrograda." 7.05.2014 [Волынец, Алексей Николаевич. "Первая блокада Петрограда." 7.05.2014] <<https://ru-splt.ru/policy/blokada-pitera-9693.html>>.
- Yarov, Sergey Viktorovich. Balashov, Yevgeniy Mikhaylovich. Musayev, Vadim Ibragimovich. Rupasov, Aleksandr Ivanovich. Chistikov, Aleksandr Nikolayevich. *Petrograd na perelome epokh. Gorod i yego zhiteli v gody revolyutsii i Grazhdanskoj vojny*. Moskva: Tsentrpoligraf, 2013 [Яров, Сергей Викторович. Балашов, Евгений Михайлович. Мусаев, Вадим Ибрагимович. Рупасов, Александр Иванович. Чистиков, Александр Николаевич. *Петроград на переломе эпох. Город и его жители в годы революции и Гражданской войны*. Москва: Центрполиграф, 2013].
- Zamiatin, Jewgienij. *Jaskinia*. Transl. Putrament, Maria & Podgórzec, Zbigniew, et al. Białystok: Wydawnictwo "Łuk", 1993.
- Zubok, Vladislav Martinovich. "Dmitriy Likhachev: zhizn' i vek (glavy iz knigi)." *Zvezda* 2016, no. 11 [Зубок, Владислав Мартинович. "Дмитрий Лихачев: жизнь и век (главы из книги)." *Звезда* 2016, № 11] <<http://magazines.russ.ru/zvezda/2016/11/dmitrij-lichachev-zhizn-i-vek.html>>.
- Zubow, Walentin. *Lata przez mękę Rosja 1917–1925*. Transl. Ulicka, Danuta. Warszawa: Wydawnictwo "Sedno", 2015.

BOŻENA ŻEJMO

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2850-6308>

ПОСТЧЕРНОБЫЛЬСКОЕ ИСКУССТВО КАК РАБОТА ГОРЯ

POST-CHERNOBYL ART AS A WORK OF THE MOURNING

The objective of the paper is to give an overview of and to analyse the Post-Chernobyl Art, which not only is perceived as an artistic comment on the Chernobyl tragedy but, most of all, as a way of working through the social trauma. The Post-Chernobyl Art is a remarkable panorama of the post-apocalyptic culture (both high and low) oriented toward a reflection on what happened; it is also a story about victims of the tragedy and a warning to the future generations.

Keywords: Chernobyl, catastrophe, art, apokalipsa, trauma

26 апреля 2020 года исполнилось 34 года с того момента, как старинное славянское слово «чернобыль» перестало ассоциироваться лишь с названием сорной травы и древним городком в украинском Полесье. Теперь оно невольно отождествляется с образом аварии (и её последствий) на самой известной в мире атомной станции и началом новой эры в истории человечества. Постчернобыльской эпохе, как и любой другой, свойственны новые идеи, мышление, антропология. Как сказал украинский художник Алексей Бреус: «Чернобыль — это не только чудовище, порожденное сном разума, это еще и грандиозное произведение искусства, включающее в себе разнообразие форм, сюжетов, идей»¹. Постчернобыльское искусство — необыкновенная

¹ А. Бреус, *Чернобыль — это не только «чудовище, порожденное сном разума», это еще и грандиозное произведение искусства!*, бесед. А. Лобановская, <http://pripyat.com/literature-and-art/khudozhnik-aleksei-breus-chernobyl-eto-ne-tolko-chudovishche-porozhdennoe-snom-ra> (02.02.2018).

панорама посткатастрофической культуры, предлагающая опыт рефлексии, осмысления и осознания случившегося. Это рассказ о горе по жертвам, о культурных механизмах памяти и скорби, а также предостережение будущим поколениям. «Работа горя» — замечает Александр Эткинд — «возвращает мертвых к жизни», «репрезентация прошлого делает его настоящим»².

Постчернобыльское искусство как практика переработки травмы вызывает вопрос о (не)возможности изображения травматических событий:

Чернобыль — травма многоуровневая: личная, общественная, природная, и даже планетарного масштаба [...]. Поэтому необходима не только сильная философская закалка, чтобы её осмыслить, но и помощь от нефилософских взглядов на мир, например от искусства. Думая о Чернобыле, пытаюсь осмыслить Чернобыль, мы подходим к границам возможностей человеческой мысли. Не только чувства перестают работать, но и мысли подходят к своему пределу³.

Французский мыслитель Эммануэль Левинас, говоря о воссоздании травматических ситуаций, «предложил, чтобы их рассматривать как ‘репрезентации в кавычках’»⁴. Украинская исследовательница Тамара Гундорова, ссылаясь на концепцию «непредставимого»⁵ Жана Франсуа Лиотара, считает, что «говорить об атомной вспышке как о реальности невозможно: ведь речь идет о полном разрушении мира, единицы и само-

² А. Эткинд, *Кривое горе. Память о непогребенных*, Новое Литературное Обозрение, Москва 2016, с. 11.

³ М. Мардер, *Философская антропология, современные медиа и философия растений*, бесед. А. Доронина, В. Башков, А. Бреус, Высшая школа экономики 20.07.2018, <https://www.hse.ru/ma/philosophical/news/221806466.html> (02.09.2018). Французский философ Поль Вирилио о чернобыльской катастрофе говорит: «[...] мы имеем дело с тремя катастрофами в одной, с некой катастрофой-триптихом: катастрофой субстанции [...], катастрофой знания [...] и, наконец, катастрофой сознания [...]». П. Вирилио, С. Алексиевич [беседа], *Радиоактивный огонь. Почему опыт Чернобыля ставит под сомнение нашу картину мира*, «Lettre International» 2003, № 1 (60), с. 11–15, <http://alexievich.info/wp-content/uploads/articlesDialog.pdf> (02.04.2018).

⁴ По: Т. Hunderowa, *Gatunek czarnobylski: wyparcie realnego i nuklearna sublimacja*, przeł. P. Tomanek // *Po Czarnobylu. Miejsce katastrofy w dyskursie współczesnej humanistyki*, red. I. Boruszkowska, K. Glinianowicz, A. Grzemska, P. Krupa, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017, с. 57. Если не обозначено иначе, все переводы мои — Б. Ж.

⁵ Ср. Ж.-Ф. Лиотар, *Ответ на вопрос: что такое постмодерн?*, пер. А. Гараджи // *Ad Marginem* '93, Ad Marginem, Москва 1994, с. 317.

го языка»⁶. Так как «Чернобыль стал местом невыразимого в культуре, подобно Освенциму, Хиросиме, Холокосту», ученая вводит понятие «безъязыкости»⁷. Добавляет, однако, что фигуративное мышление ориентируется на то, чтобы всё-таки изобразить невыразимое, невысказываемое, «восстановить объект»⁸. Следуя этой позиции, мы попытаемся доказать, насколько т. н. высокая культура — прежде всего живопись с её языком символов и метафор — способна играть роль свидетеля катастрофы и проработать её в культурной памяти⁹.

ДЕКОРАТИВНОЕ ИСКУССТВО — ГОБЕЛЕН ЧЕРНОБЫЛЬ

Александр Кищенко (1933–1997), белорусский живописец, художник-монументалист, автор многих росписей и панно, является также одним из основателей школы белорусского современного гобелена. Вершиной его творчества стали две взаимосвязанные работы: *Чернобыль* (1991, размер 10x4м) и, внесенный в Книгу рекордов Гиннеса, самый большой гобелен мира *Гобелен века* (1996, размер 19x14м). Первое произведение, подаренное самым Кищенко, находится в здании Организации Объединённых Наций в Нью-Йорке. На торжественной церемо-

⁶ Т. Hundorowa, *Gatunek czarnobylski...*, с. 58.

⁷ Т. Гундорова, *Пост-Чернобыль: катастрофизм и нуклеарная сублимация*, «Русская антропологическая школа. Труды» 2012, вып. 11, с. 114–115.

⁸ Т. Hundorowa, *Gatunek czarnobylski...*, с. 59. Ср. также высказывания украинской писательницы Оксаны Забужко о ее двадцатипятилетнем опыте молчания по поводу Чернобыля. О. Zabużko, *Planeta Piolun — Dowżenko — Tarkowski — von Trier albo dyskurs nowej grozy*, przeł. K. Kotyńska // *Po Czarnobyli...*, с. 38–39.

⁹ Вне моего исследования остается роль поп-культуры в общественной памяти. Как констатирует Томаш Маевски, массовая культура: «имеет своеобразный характер. [...] она не является против-памятью, против-повествованием по отношению к какой-то существующей, мощной форме репрезентации. Это скорее всего тип символической пустоты, в которой существует апокалиптический язык, который может быть проработан на много способов». *Humanistyka trzydzieści lat po Czarnobyli. Dyskusja panelowa*; uczestnicy: Т. Hundorowa, I. Iwasiów, Т. Majewski; prowadzenie: А. Grzemska // *Po Czarnobyli...*, с. 376. Ср. также интересное замечание Бартоша Шурика об Апокалипсисе в массовой культуре: «Целью большинства апокалиптических произведений не является никакое поучение. Все они должны быть привлекательны для потребителя, поскольку в самом мотиве угрозы заложено что-то естественно восхитительное, так же, как и в силе мощной разрушительной стихии заключается эстетическая красота». В. Szurik, *A-pop-kalipsa*, „Znak” 2013, nr 692, с. 122.

нии передачи гобелена художник о своём полотне-предостережении сказал, что это — «глаза Беларуси и её боль. [...] в XX веке атом превратился в Дракона, которого надо остановить»¹⁰.

Ил. 1. Александр Кищенко, *Чернобыль* (гобелен, фрагмент)
(<https://www.passblue.com/wp-content/uploads/2019/09/ChernobylA.jpg>)

Согласно «законам декоративного искусства, художник не изображает ужасов чернобыльской трагедии, а лишь ассоциативно — цветовыми контрастами, противоборством круглых и острых плоскостей — вызывает чувство беспокойства, опасности», предостерегает перед пагубными последствиями техногенной катастрофы¹¹. Искусствовед Лариса Финкельштейн, декодируя символику гобелена, пишет:

¹⁰ И. Абросимский, *Жил-был художник... (Творческий путь Александра Кищенко)*, «Подъём» 2013, № 8, с. 130.

¹¹ Л. Финкельштейн, *Гобелен «Чернобыль» — дар Беларуси ООН*, <https://www.un.org/ru/events/chernobyl/gobelen.shtml> (24.09.2018).

ПОСТЧЕРНОБЫЛЬСКОЕ ИСКУССТВО...

В больших и малых кругах, словно в клеймах икон, возникают фрагменты «жития» Земли белорусской от древности до наших дней. Трехчастность композиции восходит к иконе складену. В прошлом — истоки национальной культуры: [...] девочка со свечой — знаком вечной жизни души. В настоящем — катастрофа, о которой прокричал петух. Неукротимый огонь вырвался из круга и рук человека. Языки его — змеи — словно волосы богини мщения Эриннии, Георгий Победоносец с древней иконы убивает змея копьём, а белорусский мальчик молит небо о милосердии к нерожденным жизням, которых не принесет сожженный аист. Словно с герба XVI века сошла Минская дева Мария, покровительница города, чтобы вновь охранить его от беды¹².

Будущее, надежду на жизнь, символизируют: «жертвенная и вечная как языческое солнышко рядом» Мадонна с младенцем, а также «чаша со щедрыми дарами земли». Вся композиция опирается на напряжение и, одновременно, равновесие между трагедией и надеждой — толкует смысл гобелена белорусский искусствовед. Серафимы-архангелы — вещают не благо, а горе;

кресты, словно надгробия; нестерпима боль земли [...]. Но крест — и модель мира; и окна в него — осколки космоса, и птицы — живая жизнь. В статику вертикальных, словно окаменевших от ужаса фигур, врывается диагональ летящих мадонн, рождая иллюзию объема¹³.

Противостояние сил жизни и смерти отражается также в цветовой гамме гобелена: «черные плоскости смерти, желтые всплохи тревоги умиряются, едва различимыми искрами красного» (символ животворной крови) и «доминантой белого как символа «рождения новой жизни». Таким образом, констатирует Лариса Финкельштейн, «в монументальной текстильной картине [...], мастерски вытканной, предстал своеобразный портрет Беларуси, с ее богатой историей, современной трагедией и великой надеждой»¹⁴.

Гобелен века, на котором переплетаются библейские сюжеты (Ноев Ковчег), фигуры выдающихся писателей (Эрнест Хемингуэй) и политиков (Владимир Ленин, Уинстон Черчилль, Михаил Горбачев, Александр Лукашенко), можно воспринимать как своеобразное продолжение темы *Чернобыля*. Как констатировал Кищенко:

[...] я решил показать мятующийся уходящий XX век. *Гобелен века* — это как бы завершение многих, ранее поднятых [мною — Б. Ж.] тем. Что в нём

¹² Здесь и дальше анализ символики гобелена по: там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же

конкретно? В центре — тайная вечеря. Христос и Антихрист. Христос защищает свою правду и веру. На мече Антихриста слова: «Побеждает сильный». Христос останавливает меч, как бы говоря: «Побеждает вера в добро». В этом главный смысл картины¹⁵.

ИНСТАЛЛЯЦИЯ *ВАННА-КОЛЫБЕЛЬ*

Автором художественной работы, где на фоне чернобыльской трагедии ставится вопрос украинской идентичности, является украинско-канадский художник Тарас Полатайко. Инсталляция *Колыбель* (1995) — это ванна, которая подобно детской колыбели подвешена к потолку на якорных цепях, а сверху закрыта металлическим листом с небольшим окошком¹⁶. Этот «маленький глазок, как в дверях» — объясняет в своей лекции критик и менеджер культурных проектов Катерина Ботанова —

[...] единственное место, куда вы можете посмотреть, чтобы увидеть, что внутри. Но сверху бьет луч света, который, отражаясь от металлической поверхности, ослепляет смотрящего, и вы ничего не видите. Такой очень нежный, очень художественный, очень болезненный проект, с помощью которого Тарас рассказывает нам о том, кто мы есть, кем мы можем быть и что с этим всем делать¹⁷.

Ил. 2. Тарас Полатайко, *Колыбель* (инсталляция)
(www.100artists.com.ua/paint/2500.html)

¹⁵ По: И. Абросимский, *Жил-был художник...*, с. 131.

¹⁶ Впервые показана в канадской галерее Мендель, в Украине никогда не выставлялась.

¹⁷ К. Ботанова, *С чем работает современное искусство? Украинский контекст*, 15.03.2013, http://eurocafe.by/lecture/2013/08/21/s_chem_rabotaet_sovremennoe_iskusstvo_ukrainskii_kontekst (15.08.2018).

Внутри ванны находятся пять литров крови художника, которую он собрал после своей поездки в Чернобыль в начале 1990-х годов. О своём творческом замысле Полатайко говорил:

Была идея поехать в Чернобыль, пожить там месяц, подышать воздухом, не для того, чтобы умереть, а получить дозу вредных элементов. Затем в Канаде полностью сделать рециркуляцию крови. Кровь сдавал год. Заполнил ней ванну¹⁸.

Это не только символический жест возвращения на родину, но также «попадания в ту самую болезненную точку родины, самую опасную, самую кровоточащую, самую страшную»¹⁹.

Если рассматривать конструкцию Полатайко сквозь призму славянской культуры и традиции, колыбель — это «первая земная обитель человека, объект и локус магических оберегов, направленных на защиту жизни и здоровья ребенка; в своем символическом значении соотносится с материнской утробой»²⁰. Всех этих качеств жизнедеятельности лишена чернобыльская колыбель, заполненная отравленной кровью. Настроение губительности и разрушения подчеркивается и другими признаками ванны-колыбели. Во-первых — ее неподвижность. Если качание в колыбели стимулирует рост и развитие ребенка, то находящаяся в застывшем положении чернобыльская колыбель делает невозможным всякое изменение, подъем, процветание, стремление к лучшему. Неслучайно Полатайко подобрал также в качестве материала металл, в то время как колыбели традиционно делались из разных пород деревьев, прежде всего быстрорастущих (верба, орех), «чтобы ребенок хорошо рос», или долговечных (как боярышник), «чтобы он долго жил»²¹. Быстрому росту дерева, его прочности и стойкости противопоставлен обработанный металл с химической реакционной способностью корродировать. Образуется пара полярных противоположностей, одна из самых главных мифологических оппозиций: верх (то, что

¹⁸ А. Балакир, *Художник Тарас Полатайко сдал 5 литров крови для установки*, 16.07.2012, https://gazeta.ua/ru/articles/culture/_hudozhnik-taras-polatajko-sdal-5-litrov-krovi-dlya-installyacii/445931 (23.08.2018).

¹⁹ К. Ботанова, *С чем работает современное искусство? Украинский контекст...*

²⁰ С. М. Толстая, *Колыбель // Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, под ред. Н. И. Толстого, т. 2, Институт славяноведения РАН — Международные отношения, Москва 1999, с. 559.

²¹ Там же.

космическое, природное, изначальное, вечное) — низ (созданное человеком, временное). Соответственно, дерево относится к вертикальному порядку, металл — к горизонтальному. Таким образом чернобыльская ванна-колыбель указывает на опасное перемещение между мирами, неизбежно приводящее к гибели.

Эффект апокалипсиса реализуется также в символике цвета крови — красный может ассоциироваться не только со смертью и страданием, но также со стыдом и бесчестием²². По словам Марка Твена «человек — это единственное существо, которое краснеет или по крайней мере должно краснеть»²³. Следуя остроумному замечанию американского писателя, можно предположить, что своей инсталляцией Полатайко пытается опозорить, дискредитировать советскую власть, которая должна «покраснеть» от стыда за Чернобыль.

ТРАГЕДИЯ НА ХОЛСТЕ

Значимое место в постчернобыльском искусстве принадлежит живописи. Катастрофа нашла художественное воплощение в произведениях представителей разных поколений и стилевых направлений: от традиционно реалистического (Михаил Савицкий, Виктор Шматов, Владимир Гордеенко), до эмоционально-ассоциативного с использованием современного пластического языка (Алексей Марочкин, Николай Селещук, Владимир Кожух).

Особого внимания заслуживает творчество белорусского живописца Михаила Савицкого (1922–2010). Над темой Чернобыля художник начал работать почти сразу после взрыва и продолжал её на протяжении десятилетия. Его картины — «свидетельство умения мыслить образами философского, масштабного характера»²⁴ — отличаются психологизмом и эмоциональностью, а также ярко выраженной моральной позицией их автора:

Душевное состояние человека в его работах 1990-х годов не подается как движение, в развитии, а подчеркивается его застылость, закрытость. [...] Каждая из композиций держится на одной трагической ноте безысход-

²² См. Д. Фоли, *Энциклопедия знаков и символов*, перев. А. Помогайбо, Вече, Москва 1997, с. 427–430.

²³ По: там же, с. 430.

²⁴ В. И. Жук, *Живопись Беларуси на рубеже веков: потери и обретения*, Белорусская наука, Минск 2013, с. 18.

ности [...], безнадежной покорности [...] перед бедой. [...] беззащитности [...] в сложившихся обстоятельствах [...]. Для него [Савицкого — Б.Ж.] не характерно цветковое воплощение жизни, декоративность и многословность живописного высказывания. Главная особенность его картин — их внутренняя напряженность, где прячется гуманистическая повесть о духовной силе человека в самих экстремальных обстоятельствах²⁵.

Свой цикл художник назвал *Чёрная быль*, подчёркивая заглавием правду изображенных событий. Серия состоит из 11 картин: *Эвакуация, Зрячий, Плач о земле, Крест надежды, Покинутые, Доля, Реквием, Чернобыльская мадонна, Запретная зона, Ностальгия, Аллегория Чернобыля*. *Плач о земле* вписывается в существующую с глубокой древности плачевую традицию. Плачи и причитания (жанр обрядового фольклора) исполнялись плакальщицами, специально приглашаемыми для оплакивания умершего родственника или выражения горя по поводу разных стихийных бедствий. На картине Савицкого плакальщицы скорбят о родной белорусской земле в момент постигшего её трагического испытания. Чувство боли и глубокого страдания подчеркивается мрачной траурной атрибутикой: чёрная краска, поглощающая весь изображенный мир. Инерционное движение изображенных фигур и отсутствие ярких красок свидетельствуют о смерти всяких форм жизни. Сплошная темнота соответствует состоянию убитых горем: образ молящихся, стоящих на коленях, взирающих в небо людей вполне отвечает эмоциональному настрою похоронных причитаний. Черное пятно на фоне образует дыру в небе, бездну, пустоту. В космогонических представлениях пустота понимается как Чистое Ничто (Мировая Бездна, Мировая Тьма) — нежизнеспособное, пассивное, абсолютный хаос и беспорядок, неразличимый мрак (безвидность), абсолютное незнание²⁶. В мифологии славян (и не только) пустота как отсутствие блага всегда выступает в оппозиции к полноте (наполненности), воплощающей собой жизнь²⁷. Само слово происходит от

²⁵ Там же, с. 16, 18.

²⁶ См. В. Н. Топоров, *Мифология. Статьи для мифологических энциклопедий*, предисл. Вяч. Вс. Иванова, ред.-сост. А. Григорян, т. 1, Языки славянских культур, Москва 2011, с. 313 [Космос]; Его же, *Мифология. Статьи...*, т. 2, Москва 2014, с. 422 [Хаос]; Д. А. Гаврилов, *НордХейм. Курс сравнительной мифологии древних германцев и славян*, Социально-политическая МЫСЛЬ, Москва 2006, с. 23.

²⁷ См. А. А. Плотникова, *Полный-Пустой // Славянские древности...*, т. 4, Москва 2009, с. 145–146.

праслав. *пусть* (пустой) — «не заполненный [...] в соответствии со своим назначением»²⁸. Пустое место в небе на картине Савицкого генерирует смысловую цепочку: если небо — это место Бога, то после Чернобыля Его там больше нет.

Чернобыль — трагический пример, укор и урок миру; человек своей гордыней разрушает вселенскую гармонию и жестоко расплачивается за это. Эта мысль расширяет тему Чернобыля, обретая космический масштаб. Мотив конца света особенно активен в украинской постчернобыльской живописи, воплощаясь в сложной образной системе символов. Критик Мария Хрущак отмечает, что после Чернобыля украинское искусство «с головой ушло в мистику, оставшись при этом искусством живописным и изобразительным»²⁹. В 1994 году Юрий Никитин, последовательно адаптирующий традицию украинского барокко к современности, создал отчаявшуюся *Чернобыльскую Богоматерь*. «Безумный страх перед будущим и возможными „деформациями“ форм живого»³⁰ породил такие визионерские проекты, как *Сакральный пейзаж Питера Брейгеля* Георгия Сенченко или *Современная Помпея* и *Чернобыльские призраки* Сергея Давидовича (р. 1942).

Чернобыльские призраки, последняя из названных картин, изображает скелет человека-дерева с протянутыми в сторону неба руками-ветвями. Весьма показателен факт, что чернобыльский человек-дерево лишен внутренних органов, вместо которых зияет пустота. Все части его тела иссохшие, худые, костлявые. Акт очевидной смерти сопровождается криком отчаяния, на что указывает отверстие в верхней части дерева, напоминающее широко раскрытый человеческий рот. Могущество этого всеобъемлющего болезненного крика усиливает многократный повтор образа таких же умирающих и кричащих от боли деревьев.

Образ может вызывать различные ассоциации, в зависимости от того, на каком семантическом плане фокусируем свое внимание. Некоторые аналогии появляются уже на визуальном уровне, который в свою очередь ведет к более глубокому идейному смыслу. На нескольких иллюстрациях Уильяма Блейка

²⁸ *Большой толковый словарь русского языка*, ред. С. А. Кузнецов, «Норинт», Санкт-Петербург 2006, с. 1047 [Пустой].

²⁹ По: К. Дорошенко, *Конец света. Искусство Чернобыля*, 21.12.2012, <https://artguide.com/posts/277-koniets-svieta-iskusstvo-chiernobyliia-307> (23.05.2018).

³⁰ Там же.

Ил. 3. Сергей Давидович, *Чернобыльские призраки*
(<https://ecoidea.by/ru/article/1363>)

к песням *Божественной комедии* Данте, описывающим круги Ада (I, II, VII), повторяется лес мрачных, зловещих деревьев. В круге VII (2-й пояс) страдают насильники, в том числе самоубийцы. Не таким же наказанным насильником (не только над самим собой, но и над всем человечеством) является изображенный на картине Давидовича человек-дерево, если посмотреть на трагедию Чернобыля как на результат варварской человеческой деятельности, насилующей природу? Человек сам себя погубил. Лес страдающих, испытывающих адские муки людей-деревьев, отсутствие теплых, ярких красок, тяжелые, буревые тучи (на картине Давидовича) — весь набор этих признаков указывает на место греховных заблуждений, где карается злоба, орудующая всякой силой (насилием).

Возможна и другая гомотипия. Изображенная Давидовичем фигура кричащего от ужаса и боли скелета явно отсылает к картине *Крик* норвежского художника- экспрессиониста Эдварда Мунка. Сходные точки заметны уже с первого взгляда. Эффект раздающегося повсюду крика передается особым повтором: широко раскрытый рот — волнообразные контуры головы — закруглённые линии пейзажа. Деформации подвергается человек и вся природа, сужается перспектива, мир погружается в хаос. Негативные эмоции человека-призрака подчиняют себе окружающий мир, приобретая вселенский размах. Крик агонизирующего человека переплетается с раздающимся отовсюду криком природы. В литературе высказываются разные версии обстоятельств создания *Крика*. Одна из них относится к кровавым закатам — следствие извержения вулкана Кракатау в 1883 году — поразившим воображение художника необыкновенным зрелищем. В своём дневнике художник писал:

Я шёл по тропинке [...] солнце садилось — неожиданно небо стало кроваво-красным, я приостановился, чувствуя изнеможение, и опёрся о забор — я смотрел на кровь и языки пламени над синевато-чёрным фьордом и городом [...] я стоял, дрожа от волнения, ощущая бесконечный крик, пронзающий природу³¹.

Оба художника затрагивают вопрос о роли и месте человека в природном универсуме. Однако, если Мунк предвещал своим *Криком* различные катастрофы XX века, Давидович изобразил катастрофу уже сбывшуюся.

Наконец обратимся к прочтению картины Давидовича как мифопоэтической системы. Все изображенное пространство заполняет лес, которому нет предела, что создает впечатление отсутствия какого-нибудь другого мира. Сам образ темного, густого леса в славянской мифологии и фольклоре — это опасный локус, «наделенный признаками удаленности, непроходимости, необъятности, сближаемый с «тем светом»; место чуждое всему человеческому³². С представлением иномирности и удаленности леса связаны фигуры демонические: черти, мары, злые духи, призраки. Лес — это также «нехватка духовного видения и света, человечество потерянное во тьме, в гордыни, не направлен-

³¹ А. Чудова, *Эдвард Мунк*, Издательство АСТ, Москва 2018, с. 38.

³² См. Т. А. Агапкина, *Лес // Славянские древности...*, т. 3, Москва 2004, с. 97.

ное Богом»³³. На картине *Чернобыльские призраки* среди стволов не мелькает даже малейшего света, что можно толковать как окончательную потерю какой-либо надежды на обретение места защиты от смерти³⁴, возвращение «к доисторическому мраку неизвестности», неосвоенное пространство, открывающее «доступ в мир Хаоса и Смерти»³⁵. Семантическое поле леса не исчерпывается признаками враждебности и опасности, лес наделен и противоположной символикой — это женское начало: Мать Земля, плодovitость, материнство³⁶. Лес (как и пещера) — первое жилище человека, «его первый дом»³⁷. В этом контексте лес Давидовича представляется как разрушение того, что первичное, святое, что заложенное в самом Начале Жизни; это разрыв жизненного цикла. Так как Начало маркирует главным образом дальнейшее существование во времени, развитие, возрастание³⁸, то чернобыльская трагедия — скачок в мир призраков, в небытие, в космический Конец. Образ апокалиптического разрушения подтверждается и одновременно усиливается еще одной мифологической константой: отождествлением человека и дерева. Жизнь (также смерть) обоих существ взаимообусловлена, они становятся единством. Поскольку «дерево корнями уходит в землю, а его ветви устремлены к небу, оно, как и сам человек, является отражением сущности двух миров»³⁹. Давидович символически обыгрывает антропоморфность дерева: ветви дерева — руки, корни — стопы. Решающим является тут факт, что во многих древних культурах дерево рассматривается и «как ось мира, вокруг которой группируется космос»⁴⁰. Засохшее чернобыльское дерево-человек символизирует нарушение космической гармонии.

Апокалиптическая символика использована Давидовичем непосредственно и в картине *Зрячий*, на что указывает надпись

³³ Дж. Купер, *Энциклопедия символов*, Золотой Век, Москва 1995, с. 178.

³⁴ Ср. Г. Бидерманн, *Энциклопедия символов*, пер. В. Вальков и др., Республика, Москва 1996, с. 147.

³⁵ С. Д. Домников, *Мать-земля и Царь-город. Россия как традиционное общество*, Алетея, Москва 2002, с. 68, 76.

³⁶ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Oficyna wydawnicza RYTM, Warszawa 2001, с. 186.

³⁷ Там же.

³⁸ См. М. М. Валенцова, Е. С. Узенёва, *Начало-Конец // Славянские древности...*, т. 3, с. 374.

³⁹ Г. Бидерманн, *Энциклопедия символов...*, с. 69.

⁴⁰ Там же.

в верхней части — фрагмент из пророчества Снятия пятой печати Откровения Иоанна Богослова: «И сказано им чтобы они успокоились»⁴¹.

Ил. 4. Сергей Давидович, *Зрячий*
(<https://ecoidea.by/ru/article/1363>)

Протоиерей Александр Мень комментирует пророчество следующим образом:

Вопль крови — это древний образ. Уже в Книге Бытия, когда Авель был убит Каином, Господь говорит — Кровь вопиет к небу. Значит, в мире есть какой-то таинственный закон, который греки называют законом дикэ, индийцы — законом кармы, а мы называем законом воздаяния. Зло не может остаться неотмщенным, оно обязательно — в том или этом мире — каким-

⁴¹ Ср. «И даны были каждому из них одежды белые, и сказано им, чтобы они успокоились еще на малое время, пока и сотрудники их и братья их, которые будут убиты, как и они, дополнят число» [Откр 6:11].

то образом должно уравновеситься [...] Страшный суд нужен, он нужен человеку [...], иначе нет праведности Божьей, нет справедливости, иначе невозможно жить. Человек требует этого в глубине своей души, в которой погрязло нечто, и оно не может быть просто снято, а должно быть изжито⁴².

Другой богослов, Александр Лопухин, объясняет:

В ответ на вопль мучеников им дана была каждому белая одежда, как знак их чистоты и невинности. Дарование ее мученикам имеет значение их оправданности, близости к Богу и надежды на полное блаженство, на воскресение из мертвых. Кроме дарования белых одежд, Господь утешает непреложностью Своего суда по Своему Божьему Предопределению [...]. Время этого суда и воздаяния совпадет с тем временем, когда число мучеников достигнет известного, определенного Богом предела. Кровь мучеников будет отомщена [...]⁴³.

Отсылка к Библии отражается также в названии картины *Зрячий*. Когда Иисус объясняет притчу о сеятеле и семенах, произносит следующие слова: «Ваши же блаженны очи, что видят, и уши ваши, что слышат» (Мф 13:16). Разыгрывая мотив зрения, Давидович аллегорично намекает на слепоту тех, которые долго закрывали глаза на чернобыльскую трагедию, и одновременно противопоставляет им зрячих героев-чернобыльцев, смело смотрящих смерти в глаза. Последние отражены в фигуре мужчины, держащего в руках прибор для измерения радиации.

Память чернобыльцев-мучеников увековечена и в первой техногенной иконе «*Чернобыльский Спас*» — *память о трагедии, почтение к подвигу, призыв к покаянию*, написанной православным деятелем Юрием Андреевым с благословения митрополита Киевского Владимира. В верхней части иконы расположились фигуры Богородицы, Христа и Архистратига Михаила, ведущего живых и мертвых людей Чернобыля. Внизу иконы, на переднем плане, изображена Чернобыльская сосна, которая может ассоциироваться с крестом и, одновременно, трезубцем на гербе Украины. С образом сосны обычно связаны представления о вечной жизни, бессмертии. Это дерево используется во время похоронного обряда, так как «считается, что ветки сосны поддерживают и укрепляют душу покойного»⁴⁴. На её фоне — чет-

⁴² А. В. Мень, *Читая Апокалипсис*, Фонд им. Александра Меня, Москва 2000, с. 70, 73.

⁴³ *Толкования на Откр. 6:11*, <http://bible.optina.ru/new:otkr:06:11> (26.07.2018).

⁴⁴ В. Н. Топоров, *Мифология. Статьи...*, т. 2, с. 349 [Сосна].

вертый блок атомной электростанции и город Припять⁴⁵. Слева изображены души погибших чернобыльцев, справа — ликвидаторы последствий аварии: пожарный, работник станции, летчик и медсестра. Изображенное падение звезды Полынь особенно сильно связано с определенной топонимикой. Во-первых, Чернобыльская катастрофа случилась в месте не только с богатейшей религиозной традицией — здесь в одном небольшом селе умещались две православные церкви, четыре синагоги, костел и доминиканский монастырь — но и с богатой традицией ожиданий Конца. Еще во второй половине XVIII века тут обосновались старообрядцы «чернобыльского согласия», бежавшие от гонений Екатерины II. Возглавлял их Илларион Петров, проповедующий скорое воцарение Антихриста и наступление апокалипсиса⁴⁶. Во-вторых, «чернобыль» — украинское название «полыни», а последняя в виде аллегорического символа горечи красной нитью проходит через все Священное Писание; она встречается во Второзаконии («да не будет между вами корня, произрастающего яд и полынь», Втор 29:18), в Притчах Соломоновых («но последствия от нее горьки, как полынь, остры, как меч обоюдоострый», Притч 5:4), книге Иеремии («Я накормлю их, этот народ, полынью, и напою их водою с желчью», Иер 9:15), в Плаче Иеремии («Он пресытил меня горечью, напоил меня полынью», Плач 3:15) и, самое главное, в откровении Иоанна Богослова, Апокалипсисе, ключевом тексте любой христианской эсхатологии: «Третий ангел вострубил, и упала с неба большая звезда, горящая подобно светильнику, и пала на третью часть рек и на источники вод. Имя сей звезде „полынь“; и третья часть вод сделалась полынью, и многие из людей умерли от вод, потому что они стали горьки» (Откр 8:10–11).

Трагедийный и катастрофический типы чернобыльской живописи объединены апелляцией к возвышенному, а «основанный на возвышенном язык владеет» силой, которая способна вызывать глубокие внутренние эмоции как у самих живописцев, так и у зрителей⁴⁷. «Трагедийный дискурс», как констатирует Тамара

⁴⁵ Если учесть факт, что Припять — это типичный атеистический городок, в котором не была построена ни одна церковь («город без Бога»), то согласно проповедям, Господь должен был наказать это грешное место.

⁴⁶ Чернобыльская катастрофа — боль Украины, https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions_ru/chern/index_ch.php?page=ch_history1 (22.06.2018).

⁴⁷ Т. Гундорова, *Пост-Чернобыль...*, с. 111.

Гундорова, «обращен к героям и жертвам, но главное» — он направлен к приподнятому, трансцендентному «смыслу бытия»⁴⁸.

ЛИЧНЫЙ АПОКАЛИПСИС

Ил. 5. Кристина Катракис, *Омен* (проект *Зона*)

(<https://artguide.com/posts/277-koniets-svieta-iskusstvo-chiernobyliia-307>)

В серии живописных работ, совмещающих академическую живописную школу с увлеченностью сюрреализмом, Кристина Катракис (1980 г.р.) раскрывает интимную историю личного Апокалипсиса — потеря ребенка, родившегося с «чернобыльским» сердцем. Смерть ребёнка воспринимается художницей как прямое последствие облучения — дача, на которой она отдыхала в детстве, оказалась в 30-километровой зоне реактора. Используя сюрреалистический язык, Катракис пытается достичь глубин своего подсознания, проработать личную травму. Есть и другая цель — альтруистическая:

Тема Чернобыля и онкобольных детей мне очень близка. Моя серия работ *Зона* выиграла премию ООН. Возможно потому, что она припала людям к сердцу. Ежедневно много детей умирает в Украине и многие рожда-

⁴⁸ Там же.

ются больными из-за этого «монстра», который еще спит. И если мы будем закрывать глаза, то ничего не изменится. Если мы сплотимся, то можем сделать так, чтобы такой трагедии никогда больше не повторилось и вылечить тех детей, которые сейчас страдают от последствий⁴⁹.

Артистка принимает также участие в строительстве клиник для детей: «Сейчас я сотрудничаю с Международным фондом детского сердца. Каждые два месяца известные хирурги приезжают из Америки и оперируют украинских детей с синдромом ‘чернобыльского сердца’ в Харькове»⁵⁰.

ТРАЛЬФРЕАЛИЗМ — ПРЕОДОЛЕНИЕ АПОКАЛИПСИСА

В 1990 году в Украине образовалась арт-группа «Стронций-90», объединяющая художников, освещающих чернобыльскую тему в духе т. н. тральфреализма. Несуществующее ни в каком из языков слово «тральф» — это:

[...] фонема — звукоподражание излучению Вселенной в диапазоне, который может услышать человеческое ухо. По крайней мере, так утверждал писатель-фантаст Курт Воннегут, который «обнаружил» во Вселенной планету Тральфмадор. А еще «тральф» — это аббревиатура: «Трансформация Реальности Артом, Любовью, Фантазией»⁵¹.

Эстетическое и этическое мировоззрение представителей направления цельно суммирует представитель первых тральфреалистов — Алексей Бреус:

[...] предпочитаю не выпячивать чернобыльский негатив, не материализовать его «весомо, грубо, зримо» на холсте. Но он может присутствовать в виртуальной части картины, т. е. в ее идеологии. При таком творческом подходе художник вовсе не забывает о пагубных последствиях Чернобыля и других жизненных невзгодах, но становится как бы фильтром, который не пропускает их к зрителю. [...] Главной эстетической, нравственной и ду-

⁴⁹ *Американка, по фото которой создали Монумент Независимости в Киеве: «Я должна достойно это нести»*, Сегодня 17.09.2013, <https://www.segodnya.ua/lifestyle/psychology/Amerikanka-po-foto-kotoroy-sozdali-Monument-Nezavisimosti-v-Kieve-YA-dolzha-dostoyno-eto-nesi--460867.html> (02.10.2018).

⁵⁰ Там же.

⁵¹ *Звезда тральфреализма: живые цветы и живые картины*, 17.09.2008, http://gloss.ua/event/Zvezda_tralfrealizma_zhivye_cvety_i_zhivye_kartiny (17.12.2018).

ПОСТЧЕРНОБЫЛЬСКОЕ ИСКУССТВО...

ховной ценностью тральфреализм безоговорочно признает Гармонию как благотворное созвучие других ценностей [...] Добро, Красота, Любовь, Творчество, Человек. [...] Говоря об экологии мы имеем в виду не только борьбу с загрязнением природы, но и противостояние загрязнению совести, морали, нравственности, в конце концов, душ человеческих. Именно в этой плоскости лежат причины Чернобыля, главная из которых — это дисбаланс между нравственным или духовным уровнем развития общества и теми высокими технологиями, которыми оно пытается овладеть. Без устранения этого дисбаланса человечество обречено на новые катастрофы⁵².

Чернобыльская действительность создала не только катастрофический⁵³ образ нового мира и нового человека. После Чернобыля предстала сила интуиции больших и маленьких существ — утверждают тральфреалисты. Люди более четко осознали свою принадлежность к природе:

Если та трагедия может привести к каким-нибудь положительным выводам, то это будет воля жизни, которая подсказывает, как понять, выжить и приручить мир превращенный в карикатуру. Как победить апокалиптический опыт, как поверить в то, что весь мир (вселенная) наделен мощью восстановления жизни⁵⁴.

Новейшее молодое поколение художников — тем, кому во время чернобыльской катастрофы было мало лет — представляет собой новый тип свидетеля, новый катастрофизм, который, замещая реальное фантазмами, превращает Чернобыль в зрелище⁵⁵.

Подытоживая, можем констатировать, что постчернобыльское искусство не является буквальным восстановлением прошлого, скорее всего, это — попытка зафиксировать место и значение травматического опыта в образах и смыслах, «обозначить следы утраты»⁵⁶. Участвуя в публичной нарративизации проблемы памяти и травмы, живописец берет на себя роль того, кто помнит. Вопреки скептицизму Светланы Алексиевич («Сколько

⁵² А. Бреус, *Чернобыль — это не только...*

⁵³ Особо сильно эта тенденция заметна в литературе, см. *Po Czarnobyli...;* Т. Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн*, Критика, Київ 2005.

⁵⁴ *Звезда тральфреализма: живые цветы и живые картины...*

⁵⁵ См. Т. Hundurowa, *Gatunek czarnobylski...*, с. 60–66.

⁵⁶ С. Ушакин, «*Нам этой болью дышать?*»: *О травме, памяти и сообществах // Травма: пункты*, ред. С. Ушакин, Е. Трубина, Новое литературное обозрение, Москва 2009, с. 10.

раз искусство репетировало апокалипсис, предлагало разные технологические версии светопреставления, но теперь мы точно знаем, что жизнь куда фантастичнее»⁵⁷), искусство, как лаборатория памяти, наделено мощным потенциалом работы с травмой, а художник способен выполнять роль Вергилия: «И мы получаем возможность разделить опыт современного человека. Художник открывает ‘портал’, и возникает возможность понять, что делать дальше»⁵⁸.

REFERENCES

- Abrosimskiy, Ivan. “Zhil-byt khudozhnik... (Tvorcheskiy put’ Aleksandra Kishchenko).” *Pod’yet* 2013, no. 8. 120–134 [Абросимский, Иван. “Жил-был художник... (Творческий путь Александра Кищенко).” *Подъём* 2013, № 8. 120–134].
- Agarkina, Tat’yana Alekseyevna. “Les.” *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvistiicheskiy slovar’*. Ed. Tolstoy, Nikita Il’ich. Vol. 3. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN — Mezhdunarodnyye otnosheniya, 2004. 97–100 [Агапкина, Татьяна Алексеевна. “Лес.” *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Ред. Толстой, Никита Ильич. Т. 3. Москва: Институт славяноведения РАН — Международные отношения, 2004. 97–100].
- Aleksiyeovich, Svetlana. “Interv’yu avtora s samoy soboy o propushchennoy istorii i o tom, pochemu Chernobyl’ stavit pod somneniye nashu kartinu mira.” Aleksiyeovich, Svetlana. *Chernobyl’skaya molitva. Khronika budushchego*. Moskva: Vremya, 2013. 30–41 [Алексиевич, Светлана. “Интервью автора с самой собой о пропущенной истории и о том, почему Чернобыль ставит под сомнение нашу картину мира.” Алексиевич, Светлана. *Чернобыльская молитва. Хроника будущего*. Москва: Время, 2013. 30–41].
- “Amerikanka, po foto kotoroy sozdali Monument Nezavisimosti v Kiyevе: ‘Ya dolzhna dostoyno eto nesti’.” 17.09.2013 [“Американка, по фото которой создали Монумент Независимости в Киеве: ‘Я должна достойно это нести’.” 17.09.2013] <<https://www.segodnya.ua/lifestyle/psychology/Amerikanka-po-foto-kotoroy-sozdali-Monument-Nezavisimosti-v-Kieve-YA-dolzhna-dostoyno-eto-nessi--460867.html>>.
- Balakis, Anna. “Khudozhnik Taras Polatayko sdal 5 litrov krovi dlya installyatsii.” 16.07.2012 [Балакир, Анна. “Художник Тарас Полатайко сдал 5 литров крови для инсталляции.” 16.07.2012] <https://gazeta.ua/ru/articles/culture/_hudozhnik-taras-polatayko-sdal-5-litrov-krovi-dlya-installyatsii/445931>.
- Biedermann, Hans. *Entsiklopediya simvolov*. Transl. Val’kov V. et al. Moskva: Respublika, 1996 [Бидерманн Ганс. *Энциклопедия символов*. Пер. Вальков В. и др. Москва: Республика, 1996].

⁵⁷ С. Алексиевич, *Интервью автора с самой собой о пропущенной истории и о том, почему Чернобыль ставит под сомнение нашу картину мира // Чернобыльская молитва. Хроника будущего*, Время, Москва 2013, с. 32.

⁵⁸ О. Довгополова, *Путешествия по слоям памяти/амнезии*, 24.07.2019, бесед. Е. Буцкиной, <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/11917.html> (02.04.2020).

- Bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka*. Ed. Kuznetsov, Sergey Aleksandrovich. Sankt-Peterburg: «Norint», 2006 [*Большой толковый словарь русского языка*. Ред. Кузнецов, Сергей Александрович. Санкт-Петербург: «Норинт», 2006].
- Botanova, Katerina. “S chem rabotayet sovremennoye iskusstvo? Ukrainskiy kontekst.” 15.03.2013 [Ботанова, Катерина. “С чем работает современное искусство? Украинский контекст.” 15.03.2013] <http://eurocafe.by/lecture/2013/08/21/s_chem_rabotaet_sovremennoe_iskusstvo_ukrainskii_kontekst>.
- Breus, Aleksey. “Chernobyl’ — eto ne tol’ko ‘chudovishche, porozhdennoye snom razuma’, eto yeshche i grandioznoye proizvedeniye iskusstva!” Besed. Lobanovskaya, Anna [Бреус, Алексей. “Чернобыль — это не только ‘чудо-вище, порожденное сном разума’, это еще и грандиозное произведение искусства!” Бесед. Лобановская, Анна] <<http://pripyat.com/literature-and-art/khudozhnik-aleksei-breus-chernobyl-eto-ne-tolko-chudovishche-porozhdennoe-snom-ra>>.
- “Chernobyl’skaya katastrofa — bol’ Ukrainy.” 18.01.2011 [“Чернобыльская катастрофа — боль Украины” 18.01.2011], <https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions_ru/chern/index_ch.php?page=ch_history1>.
- Chudova, Anastasiya. *Edvard Munk*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2018 [Чудова, Анастасия. *Эдвард Мунк*. Москва: Издательство АСТ, 2018].
- Cooper, Jean. *Entsiklopediya simvolov*. Transl. Komarov, I. V. Moskva: Zolotoy Vek, 1995 [Купер, Джин. *Энциклопедия символов*. Пер. Комаров, И. В. Москва: Золотой Век, 1995].
- Domnikov, Sergey Dmitriyevich. *Mat'-zemlya i Tsar'-gorod. Rossiya kak traditsionnoye obshchestvo*. Moskva: Aletey-a, 2002 [Домников, Сергей Дмитриевич. *Мать-земля и Царь-город. Россия как традиционное общество*. Москва: Алетейа, 2002].
- Doroshenko, Konstantin. “Konets sveta. Iskusstvo Chernobylya.” 21.12.2012 [Дорошенко, Константин. “Конец света. Искусство Чернобыля.” 21.12.2012] <<https://artguide.com/posts/277-koniets-svieta-iskusstvo-chiernobyliya-307>>.
- Dovgopолоva, Oksana. “Puteshestviya po sloyam ramyati/amnezii.” 24.07.2019. Besed. Butsikina, Yevgeniya [Довгополова, Оксана. “Путешествия по слоям памяти/амнезии.” 24.07.2019. Бесед. Буцикина, Евгения] <<http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/11917.html>>.
- Etkind, Aleksandr. *Krivoeye gore. Pamyat' o nepogrebennykh*. Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2016 [Эткинд, Александр. *Кривое горе. Память о непогребенных*. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2016].
- Finkel'shteyn, Larisa. “Gobelen ‘Chernobyl’ — dar Belarusi OON.” [Финкельштейн, Лариса. “Гобелен ‘Чернобыль’ — дар Беларуси ООН.”] <<http://www.un.org/ru/events/chernobyl/gobelen.shtml>>.
- Foley, John. *Entsiklopediya znakov i simvolov*. Transl. Pomogaybo, Aleksandr. Moskva: Veche, 1997 [Фоли, Джон. *Энциклопедия знаков и символов*. Пер. Помогайбо, Александр. Москва: Вече, 1997].
- Gavrilov, Dmitriy Anatol'yevich. *Nordkheym. Kurs sravnitel'noy mifologii drevnikh gertantsev i slavyan*. Moskva: Sotsial'no-politicheskaya MYSL', 2006 [Гаврилов, Дмитрий Анатольевич. *НордХейм. Курс сравнительной мифологии древних германцев и славян*. Москва: Социально-политическая МЫСЛЬ, 2006].

- “Humanistyka trzydzieści lat po Czarnobylu. Dyskusja panelowa.” Uczestnicy: Hundorowa, Tamara. Iwasiów, Inga. Majewski, Tomasz. Prowadzenie: Grzemska, Aleksandra. *Po Czarnobylu. Miejsce katastrofy w dyskursie współczesnej humanistyki*. Eds. Boruszkowska, Iwona. Glinianowicz, Katarzyna. Grzemska, Aleksandra. Krupa, Paweł. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017. 359–377.
- Hundorowa, Tamara. “Gatunek czarnobylski: wyparcie realnego i nuklearna sublimacja.” Transl. Tomanek, Przemysław. *Po Czarnobylu. Miejsce katastrofy w dyskursie współczesnej humanistyki*. Eds. Boruszkowska, Iwona. Glinianowicz, Katarzyna. Grzemska, Aleksandra. Krupa, Paweł. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017. 55–66.
- Hundorowa, Tamara. “Post-Chernobyl’: katastrofizm i nuklearnaya sublimatsiya.” *Russkaya antropologicheskaya shkola. Trudy* 2012, № 11. 102–119 [Гундорова, Тамара. “Пост-Чернобыль: катастрофизм и нуклеарная сублимация.” *Русская антропологическая школа. Труды* 2012, № 11. 102–119].
- Hundorowa, Tamara. *Pislyachornobyl’s’ka biblioteka: Ukrayins’kuu literaturnuu postmodern*. Kyiv: Krytyka, 2005 [Гундорова, Тамара. *Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн*. Київ: Критика, 2005].
- Kopaliński Władysław. *Słownik symboli*. Warszawa: Oficyna wydawnicza RYTM, 2001.
- Lyotard, Jean-François. “Otvét na vopros: chto takoye postmodern?” Transl. Garadzha, Aleksey. *Ad Marginem’93*. Moskva: Ad Marginem, 1994. 303–323 [Льотар, Жан-Франсуа. “Ответ на вопрос: что такое постмодерн?” Пер. Гараджа, Алексей. *Ad Marginem’93*. Москва: Ad Marginem, 1994. 303–323].
- Marder, Mikhail. “Filosofskaya antropologiya, sovremennyye media i filosofiya rasteniy.” Besed. Doronina, Anna. Bashkov, Vladimir. Breus, Andrey. *Vysshaya shkola ekonomiki*. 20.07.2018 [Мардер, Михаил. “Философская антропология, современные медиа и философия растений.” Бесед. Доронина, Анна. Башков, Владимир. Бреус, Андрей. *Высшая школа экономики*. 20.07.2018] <<https://www.hse.ru/ma/philosophical/news/221806466.html>>.
- Men’, Aleksandr Vladimirovich. *Chitaya Apokalipsis*. Moskva: Fond im. A. Menya, 2000 [Мень, Александр Владимирович. *Читая Апокалипсис*. Москва: Фонд им. А. Меня, 2000].
- Plotnikova, Anna Arkad’yevna. “Polnyy-Pustoy.” *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar’*. Ed. Tolstoy, Nikita Il’ich. Vol. 4. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN — Mezhdunarodnyye otnosheniya, 2009. 145–147 [Плотникова, Анна Аркадьевна. “Полный-Пустой.” *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Ред. Толстой, Никита Ильич. Т. 4. Москва: Институт славяноведения РАН — Международные отношения, 2009. 145–147].
- Po Czarnobylu. Miejsce katastrofy w dyskursie współczesnej humanistyki*. Eds. Boruszkowska, Iwona. Glinianowicz, Katarzyna. Grzemska, Aleksandra. Krupa, Paweł. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017.
- Szurik, Bartosz. “A-pop-kalipsa.” *Znak* 2013, no. 692. 122–127.
- “Tolkovaniya na Otkr. 6:11” [Толкования на Откр. 6:11] <<http://bible.optina.ru/new:otkr:06:11>>.
- Tolstaya, Svetlana Mikhaylovna. “Kolybel’.” *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar’*. Ed. Tolstoy, Nikita Il’ich. Vol. 2. Moskva: Institut slavyano-

ПОСТЧЕРНОБЫЛЬСКОЕ ИСКУССТВО...

- vedeniya RAN — Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1999. 559–562 [Толстая, Светлана Михайловна. “Колыбель.” *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Ред. Толстой, Никита Ильич. Т. 2. Москва: Институт славяноведения РАН — Международные отношения, 1999. 559–562].
- Toporov, Vladimir Nikolayevich. *Mifologiya. Stat'i dlya mifologicheskikh entsiklopediy*. Pref. Ivanov, Vyacheslav Vsevolodovich. Ed. Grigoryan, Armen Grachikovich. Vol. 1–2. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2011, 2014 [Топоров, Владимир Николаевич. *Мифология. Статьи для мифологических энциклопедий*. Предисл. Иванов, Вячеслав Всеволодович. Ред.-сост. Григорян, Армен Грачинович. Т. 1–2. Москва: Языки славянских культур, 2011, 2014].
- Ushakin, Sergey. “‘Nam etoy bol'yu dyshat'?: O travme, pam'yati i soobshchestvakh.’” *Travma: punkty*. Eds. Ushakin, Sergey. Trubina, Yelena. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2009. 5–41 [Ушакин, Сергей. “‘Нам этой болью дышать’?: О травме, памяти и сообществах.” *Травма: пункты*. Ред. Ушакин, Сергей. Трубина, Елена. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. 5–41].
- Valentsova, Marina Mikhaylovna. Uzeneva, Yelena Semenovna. “Nachalo-Konets.” *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar'*. Ed. Tolstoy, Nikita P'ich. Vol. 3. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN — Mezhdunarodnyye otnosheniya, 2004. 372–376 [Валенцова, Марина Михайловна. Узенёва, Елена Семёновна. “Начало-Конец.” *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Ред. Толстой, Никита Ильич. Т. 3. Москва: Институт славяноведения РАН — Международные отношения, 2004. 372–376].
- Virilio, Paul. Alekseyevich, Svetlana. [Beseda]. “Radioaktivnyy ogon'. Pochemu opyt Chernobylya stavit pod somneniye nashu kartinu mira.” *Lettre International* 2003, no. 1 (60). 11–15 [Вирилио, Поль. Алексеевич, Светлана. [Беседа]. “Радиоактивный огонь. Почему опыт Чернобыля ставит под сомнение нашу картину мира.”] <<http://alexievich.info/wp-content/uploads/articlesDialog.pdf>>.
- Zabużko, Oksana. “Planeta Piolun — Dowżenko — Tarkowski — von Trier albo dyskurs nowej grozy.” Transl. Kotyńska, Katarzyna. *Po Czarnobylu. Miejsce katastrofy w dyskursie współczesnej humanistyki*. Eds. Boruszkowska, Iwona. Glinianowicz, Katarzyna. Grzemska, Aleksandra. Krupa, Paweł. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017. 36–51.
- Zhuk, Valeriy Ivanovich. *Zhivopis' Belarusi na rubezhe vekov: poteri i obreteniya*, Minsk: Byelaruskaya navuka, 2013 [Жук, Валерий Иванович. *Живопись Беларуси на рубеже веков: потери и обретения*. Минск: Беларуская навука, 2013].
- “Zvezda tral'frealizma: zhivyye tsvety i zhivyye kartiny.” 17.09.2008 [“Звезда тральфреализма: живые цветы и живые картины.” 17.09.2008] <http://gloss.ua/event/Zvezda_tralfrealizma_zhivyye_cvety_i_zhivyye_kartiny>.

ELENA LEVKIEVSKAYA

Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanistyczny w Moskwie

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1462-299X>

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ КАК ТРАВМА В КРЕСТЬЯНСКИХ АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ НАРРАТИВАХ

HISTORICAL MEMORY AS A TRAUMA IN THE PEASANT AUTOBIOGRAPHIC NARRATIVES

The article is devoted to the representations in the modern Eastern Slavic peasant autobiographical narratives about 20th century history. Peasant biographies, diaries, oral peasant tales about the life are the materials of this work. Eastern Slavic autobiographical texts are based on traumatic interpretation of history. The main composition of cultural indices in such narratives about the past coincides with the collection of personal and collective disasters including revolution, Civil War, collectivization, dekulakization, repressions, Great Domestic War and postwar hunger. The article analyzes traumatic memory as such type of memory which interprets the past as a set of personal and general traumas and failures.

Keywords: oral history, biography, narrative, folk tradition, Eastern Slavs, traumatic memory

Память об историческом прошлом в традиционной культуре передается преимущественно устным путем, что определяет особенности восприятия, интерпретации и хранения исторических событий (в тех случаях, когда она фиксируется письменно, например, в крестьянских или детских дневниках и воспоминаниях, она все равно оформляется по принципам устной традиции). Представление о памяти как об основной (а иногда единственной) форме хранения исторической информации и одновременно основной единице членения исторического времени находит воплощение в устойчивых выражениях типа: «на моей памяти (было)», «не при моей памяти», которые указывают, к какому

времени относится описываемое событие. В подобных выражениях «память» синонимична слову «век» (в значении «жизнь»): «Это было на моей памяти» — «Это было на моем веку». «Смысловое сближение *жизни* и *памяти* происходит в ситуации, когда о человеке говорят как о представителе своего времени, свидетеле, очевидце событий. Для свидетельствования необходимы, как минимум, два условия: *жить* и *помнить*»¹. Таким образом, основная единица членения времени в устной истории — «на нашей памяти» — время живущего поколения, оно подвергается историческому осмыслению и членению. Все, что было до «нашей памяти», выводится за рамки актуально воспринимаемого времени.

Материалами для данной статьи послужили устные рассказы о своей жизни восточнославянских крестьян, в частности, публикации полевых материалов из ряда восточнославянских ареалов².

Измерение истории человеческой жизнью — ключевая особенность восприятия исторического времени в «наивной» картине мира, поскольку в отличие от официальной истории здесь носителем исторической информации является индивидуальная память. Как заметил Патрик Хаттон, описавший память как среду освоения и отражения исторического прошлого:

устная культура является средой существования живой памяти. Прошлое существует постольку, поскольку оно продолжает удерживаться в живой памяти, а помнят о нем до тех пор, пока оно служит потребностям настоящего³.

Наиболее важная функция памяти — селективная, ее избирательность приводит к тому, что прошлое в «наивной» картине мира предстает не общим потоком событий, следующих друг за другом во времени, но «особым образом селективными эпизодами», между которыми «обозначена пустота или

¹ Н.Г. Брагина, *Память в языке и культуре*, Языки славянских культур, Москва 2007, с. 213.

² В.В. Баранова, *Рассказы современных крестьян о прошлом и настоящем // Традиция в фольклоре и литературе*, ред. М.Л. Лурье, Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, Санкт-Петербург 2000, с. 252–257; Е.Н. Разумовская, *60 лет колхозной жизни глазами крестьян*, «Звенья» 1991, т. 1, с. 113–162.

³ П.Х. Хаттон, *История как искусство памяти*, перев. В.Ю. Быстров, Издательство «Владимир Даль», Санкт-Петербург 2003, с. 62.

пропуски»⁴. Какие же события из истории XX века осмысляются как релевантные и подлежат селекции в исследуемых текстах? Прежде всего, в членении времени, связанном с личным опытом носителя традиции, существует универсальная оппозиция: время делится на «раньше» и «теперь» («старая жизнь» — «наше время»/«нынче»). Данная антитеза немислима без оценочной квалификации этих основных периодов времени.

В рассказах о прошлом и настоящем положительно оценивается прошлое, при чем эта оценка является базовой для текстов такого рода, так что упоминание о позитивных моментах в настоящем или негативных в прошедших, как правило, не изменяют изначальной модальности⁵.

«Раньше» обычно связывается с периодом молодости информанта, с которым соотносятся упорядоченные правила бытия и нормы миропорядка, разрушенные в нынешней жизни, в том, что называется «теперь». Под «теперь» подразумевается актуальное настоящее, часто содержащее мотивы эсхатологической «порчи мира» и проявляющее признаки «последних времен»:

Раньше лапти носили, да песни играли, а теперь сапоги носят и телевизор смотрят. И кругом все несчастливые: видно деньги счастья не дают. Раньше люди чувствовали Бога, чувствовали и совесть. Не стало Бога — не стало и совести⁶.

Конкретные границы прошлого, связанные с «раньше», достаточно подвижны и зависят от того, что является значимым для рассказчика, а также от того, в какой момент актуального настоящего ведется рассказ. В одних случаях под «раньше» понимается дореволюционный период времени, противопоставленный советскому «теперь»:

Видишь, в старину было все продумано, одно к одному. А после колхозов все наше выводить стали. Все в землю закопали: как мы гуляли, как мы танцевали, как мы пели. Правительству наши песни не нужны⁷.

В других случаях «раньше» осмысляется как советское время, противопоставленное постсоветскому «теперь»:

⁴ Н. Г. Брагина, *Память в языке...*, с. 159.

⁵ В. В. Баранова, *Рассказы современных...*, с. 67.

⁶ Е. Н. Разумовская, *60 лет...*, с. 131.

⁷ Там же, с. 117.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ...

Вот мы, к примеру, как жили при коммунистах, все-таки жить можно было, а сейчас — черт его знает. Все разваливают, все зажимают. Вот деревня — она помрет, ничего тут не останется. Страшней войны дело пошло⁸.

Кроме обобщенной оппозиции «раньше»–«теперь» личная память делится на более дробные отрезки времени — их границами служат особо отмеченные точки, которые Уильям Вордсворт называл «пятнами времени» — это метафора «для тех мнемонических мест, которыми отмечены этапы его проникновения в историю собственной жизни»⁹. То, что Вордсворт называл «пятнами времени», в терминологии современных исследований носит название культурных индексов. Понятие культурного индекса связано с эгоцентричным восприятием автобиографичного времени. В его основе лежит личный опыт жизни. Восприятие личного времени человеком устной традиции отличается от его восприятия человеком письменной культуры. Человек письменной культуры, ведущий дневник и описывающий в нем последовательно события, которыми наполнена его жизнь день за днем, воспринимает жизнь как непрерывно текущее время, члениющееся на равные временные промежутки календарного времени — дни, недели, месяцы, года. В таком видении жизни не бывает «пустого» времени, не заполненного событиями, не интересного для фиксации и рефлексии.

Для человека устной культуры, не привыкшего отслеживать текущую жизнь и подвергать ее ежедневной рефлексии, автобиографическое время воспринимается иначе — оно не в одинаковой степени заполнено событиями, в нем маркируются и подлежат экспликации и рефлексии только определенные точки — культурные индексы, т.е. такие отмеченные точки в памяти, которые меняют вектор ее движения, формируют память, наполняя ее воспоминаниями о тех или иных событиях:

Память не только трансформирует время, но также моделирует апроприацию человеком личного и коллективного прошлого. Время обозначается в памяти через выделенные события и сюжеты — культурные индексы — в личной жизни (личная память) и в жизни социума (общественная память). Культурные индексы вербализуются в рассказах о прошлом, в воспоминаниях и мемуарах. Они проявляют нарративную функцию памяти [...]. Структурирующая прошлое система культурных индексов — это своего рода

⁸ В. В. Баранова, *Рассказы современных...*, с. 68.

⁹ П. Х. Хаттон, *Память как искусство...*, с. 147.

личная анкета индивида. В нее включены: воспоминания о детстве, о первой любви, об учебе и учителях, о счастливых знаковых событиях (свадьба, рождение ребенка), о личных травмах (разлука, развод, несчастья), о коллективных травмах (война, катастрофа, стихийное бедствие и др.)¹⁰

Можно указать на определенные различия в наборе культурных индексов в «мужском» и «женском» автобиографическом тексте. Для женщины основными культурными индексами личного порядка являются замужество, а также события в судьбе мужа и близких. Женщина чаще мужчины осмысляет свою жизнь через жизнь своей семьи, а события в жизни мужа и близких как свои собственные события:

Я была одна дочка у бабки с маткой. [...] Жених через дорогу жил, на хуторе [...]. Посватался и пошел на войну. Три года в плену отбыл, у пана там работал. Как отпустили домой, так мы и поженились. А тады немног — год отжили — и опять взяли на войну... А тады, милки, как уже стала ета власть, так тады нас раскулачили... А хозяйина забрали на «черного ворона». У нас десять детей было — так пять штук помёрло, пока хозяйина не было. А тады хозяйин как-то пришел с «черного ворона», как-то остался, не отправили яго. Так ён на войне был, инвалидом вернулся. И сынок был на войне. Под Ригой яго ранило — и ослеп...¹¹.

В «женском» рассказе о прошлом жизнь делится на время до замужества и после замужества: рождение детей, смерть мужа, смерть детей. Нередко рассказ о прошлом начинается с момента замужества как своеобразного момента женской инициации, начала «настоящей», полноценной, взрослой жизни. Время до замужества нередко воспринимается как прелюдия к жизни: «Я тады уж замуж зайшла, так нас не тронули, потому как мой Василий в 17-м году как раз в Питере *миколаевским* солдатом служил и с колокольни в жандармов стрелял»¹².

В «мужском» нарративе рассказчик предстает как самостоятельный субъект действия, а его жизнь обычно осмысляется не через семью, а через систему активных действий, в которых реализуется «я», самостоятельная личность. В «мужском» автобиографическом тексте в число культурных индексов включаются: возраст, с которого человек начинает себя помнить (обычно он совпадает с возрастом, с которого начинает работать), учеба,

¹⁰ Н. Г. Брагина, *Память в языке...*, с. 166.

¹¹ Е. Н. Разумовская, *60 лет...*, с. 120.

¹² Там же, с. 115.

служба в армии (война), репрессии. Ср. набор культурных индексов в рассказе о жизни С.А. Грибачева, 1891 г.р. (д. Пристань Усвятского р-на Псковской обл.):

Я родился в Шершнях в бедной семье. В голодные времена с матерью по людям ходил (нищенствовал значит) [...]. В Германскую войну золотой крест дали. А тут как раз революция. Крест я на революцию пожертвовал, мне документ за него выдали. После Гражданской вернулся в деревню, и мне как бедняку выделили участок земли на болоте. Своими руками его осушал и пни выкорчевывал. Работал день и ночь, поднял хозяйство, женился. В колхоз не пошел. К 37-му году у меня было уже 4 коровы. Тут меня и раскулачили. Обозвал я по-матерному председателя, а он сразу машину вызвал: «Забирайте его — он обругал партию и правительство!» В усвятской тюрьме держали на хлебе и воде. Присудили 4 года по статье 58. За свои труды и попал, за то, что болото раскопал, лес рассек да хорошим хозяином был. В Ухте железную дорогу строил. Там люди мёрли, как мухи, а на их место новых привозили. За 800 г. хлеба (давали и по 300 г.) никто добровольно прокладывать железную дорогу не пойдет — вот государство и нашло выход, принудиловку эту. Когда срок вышел, остался я на стройке вольным. В армию меня не взяли по здоровью. Весной 45-го на общем перекуре кто-то сказал, что немцев с лица земли сотрут, а я возразил: «Это Гитлеру конец придет, а немцы останутся — куда ж народ денется?» За это получил еще 10 лет. В 56-м году вернулся в колхоз. Теперь получаю пенсию 22 рубля: 10 лагерных и 12 колхозных¹³.

«Мужской» текст отличается от «женского» по двум основным параметрам: особенностям восприятия собственной личности и личной судьбы и способам членения времени. В «женском» нарративе личное «я» воплощается в совокупном «мы» («нас раскулачили», «у нас десять детей было») в противоположность «мужскому» нарративу, где рассказчик сосредоточен только на личной судьбе, воспринимая ее сугубо индивидуально. С.А. Грибачев выстраивает автобиографию как рассказ о собственной деятельности (воевал, награжден Георгиевским крестом, поднял хозяйство на непригодном участке земли, был несправедливо осужден и т.д.). Он только упоминает о своей женитьбе, поскольку это входит в сферу полноценного мужского поведения, но ничего не сообщает о судьбе жены и детей, описывая лишь превратности собственной жизни («меня раскулачили», «я строил»), тогда как Н.П. Базелева практически ничего не сообщает лично о себе, поскольку не осознает свою собственную жизнь как самостоятельную ценность, достойную описания

¹³ Там же, с. 135.

и отделенную от судьбы других членов семьи — прежде всего мужа и детей. Воспоминание о своем прошлом она выстраивает как рассказ об их жизни.

Второе принципиальное отличие «женского» текста от «мужского» — способ обозначения времени. В «женском» автобиографическом нарративе гораздо чаще, чем в «мужском», время обозначается через систему личных и исторических событий, например: «как отпустили домой, так мы и поженились»; «а тады, милки, как уже стала ета власть, так тады нас раскулачили». В «мужском» воспоминании о прошлом гораздо чаще встречаются конкретные даты, что ближе к официальному счету времени: «к 37-му году»; «весной 45-го»; «в 56-м вернулся в колхоз».

Нарративная функция памяти, о которой упоминает Наталья Брагина, лежит в основе создания тех или иных структур, культурных моделей, по которым воспроизводится и выстраивается рассказ о прошлом. Личное, автобиографическое прошлое, безусловно, индивидуально для каждого человека. Но культурная модель, т.е. то, что общественным сознанием считается важным для удержания в памяти и последующего воспроизведения в рассказе, задается коллективной памятью и, в конечном счете, определяется особенностями национального сознания.

Вопрос, который прямо относится к проблеме членения исторического времени в устной традиции, касается того, как культурные индексы, служащие рубежами отдельных временных периодов, обозначаются в речи рассказчиков, т.е. как называются вычленимые в личной памяти исторические события и отрезки времени. Наиболее частотный способ соотношения личной биографии с историей — через соотношение с «коллективными травмами» — революцией, раскулачиванием, войной и т.д. Ср.: «А после колхозов все наше выводить стали»¹⁴; «Как в колхоз пошли, так и петь перестали — кинули свое милое, пошли искать постылое»¹⁵.

Центральным и наиболее трагическим событием, вокруг которого в устной традиции структурируется история XX в., является Великая Отечественная война, разделяющая жизнь на «до» и «после». В отличие от всех прочих войн, всегда имеющих обозначение (Германская, Царская или Николаевская, Гражданская и т.д.), она называется просто — «война», поскольку в силу

¹⁴ Там же, с. 117.

¹⁵ Там же, с. 119.

своей онтологичности в сознании народа не нуждается в дополнительных дескрипциях и уточнениях: «До войны в Усвяте был конский базар»¹⁶.

В одном и том же рассказе один и тот же отрезок времени может конкретизироваться и называться по-разному в зависимости от того, что является в данный момент значимым для рассказчика — событие личной жизни, точное определение времени или его оценочная характеристика, осуществляемая в виде дескрипции: «Меня отдавали [замуж — Е.Л.] в 1914-м — как раз Миколаевскую объявили»¹⁷; «В 1930 году обе церкви раскопали и началась эта суматоха — раскулачивание»¹⁸; «В 1922 году переселились на хутор, 14 гектар земли нам дали, 13 годов на хуторе прожили, потом — гроб! — колхозы. [...] Сперва было нехорошо, а тады привыкать стали, разживаться — бах! — война...»¹⁹.

Такой способ обозначения временных периодов можно назвать эпонимическим:

Назывная, или эпонимическая, концепция исторического времени [...] имела дело не с количественными, а с качественными характеристиками, хотя и неглубокими. Хронологическую определенность такое обозначение давало только явлениям, территориально близким к эпониму, культурно связанным с ним, на остальные же эта определенность не распространялась²⁰.

Эпонимический способ членения исторического времени этноцентричен и рассчитан на тот круг адресатов, который обладает единым с рассказчиком фондом культурных воспоминаний. Например, в рамках официальной истории мы можем обозначить Первую мировую войну как историческое событие 1914–1919 гг. Именованная эта война как «николаевской», «миколаевской» или «царской», принятое в народной традиции восточных славян и актуализирующее имя последнего российского императора, выводит это событие из рамок всеобщей истории

¹⁶ Там же, с. 124.

¹⁷ Там же, с. 131.

¹⁸ Там же, с. 149.

¹⁹ Там же, с. 152.

²⁰ Л. С. Клейн, *Концепция времени в традиционной культуре // Время и календарь в традиционной культуре. Тезисы докладов Всероссийской научной конференции*, ред. А. Б. Островский, Лань, Санкт-Петербург 1999, с. 6–7.

и описывает его с позиции национальной истории. Эпонимический способ членения истории имеет когнитивную природу, поскольку одновременно является способом организации исторического знания в традиционной культуре, «сворачивающим» это знание до маркирующего его имени.

В основе восточнославянских автобиографических рассказов о прошлом лежит травматическая интерпретация истории — память как совокупность индивидуальных и коллективных травм. В восточнославянских нарративах о прошлом основной состав культурных индексов — точек деления времени — совпадает с набором личных и коллективных катастроф, включающих смерть близких, революцию, Гражданскую войну, коллективизацию и раскулачивание, репрессии, Великую Отечественную войну, послевоенный голод и разруху, распад страны и хаос 90-х гг. Такой тип памяти, когда прошлое представляется как череда личных и общенациональных травм и неудач принято называть травматической памятью, а тексты, воплощающие в себе травматический опыт, — «травматическими нарративами» (*narratives of trauma*).

В большинстве восточнославянских рассказов о прошлом культурные индексы, через которые вербализуется историческая память, представляют собой цепь личных и коллективных травм, которые и разделяют историческое время на определенные промежутки. Личная судьба оказывается встроенной в исторический процесс. В подобных рассказах событие личной биографии может в одних случаях восприниматься как «точка бифуркации», как одномоментное действие, маркирующее время, своеобразная зарубка на шкале времени: «*Как пошли колхозы, они стали коммунисты*»; «*Как немцев прогнали, снова колхозы поставили*»; «*А тады, милки, как уже стала эта власть, так тады нас раскулачили*». В других случаях событие может восприниматься в своей длительности — как процесс, занимающий определенный хронологический промежуток:

Вы ж, можа, не знаете, что это — раскулачили? Которые хозяины хорошие, тых и *раскулачивали* — *забирали* у них все. И у нас усе *забрала* [в смысле «власть забрала» — Е.Л.], все-все, до шуминки, и вот ету хату. Одних детей токо кинули и саму. А хозяина забрали на «чорного ворона»²¹.

²¹ Е. Н. Разумовская, *60 лет...*, с. 120.

История как совокупность индивидуальных и коллективных травм выстраивается и структурируется по образцам архаичных фольклорных жанров, закрепленных в народном сознании в виде своеобразной мета-памяти — имплицитных моделей, на основе которых отбираются и воспроизводятся в нарративах те или другие моменты жизни. Структура *narratives of trauma* в восточнославянской устной культуре поддерживается мета-памятью, жанровыми образцами, существующими в традиции. Эти воспоминания можно назвать ламентациями — плачами, жалобами, сожалениями о своей жизни. В русской традиции такие ламентации воплощаются в фольклорном жанре «плач с кукушкой», исполнение которого приурочено ко времени кукования кукушки²². Женщина, услышав кукование кукушки, выходит в лес или в поле и исполняет ритмизованное причитание, в котором выплакивает свое горе:

Первое мое горе — как родителей раскулачили. [...] Как батьку забрали да мамку выселили, так я, как пташечки прилетят, все голосила. Выйдешь ў поле и начинаешь: «А ше-ра ку-ку-шечка! / А ко-ли ты по-для-те-ла к моей го-ло-вуш-ке дю-же бли-зёшенько? / А ти не моя жалкья родителка под-ля-те-ла с чуже-дал(и)-ней сто-ро-нуш-ки?» [...] Как возьмешься голосит, всё горе соберется. [...] Второе горюшко — задарма робили всю жизнь. Трудодней робили мног, а получали ничох. [...] Третье наше горе — из трех затьёв двое никудышных: пьют и женок бьют. [...] Тольки и остаётся, в поле гонявши, жизнь свою обидную песнями облегчать²³.

Рассказ о прошлом помимо чисто биографических деталей и интерпретации их в определенном ключе (как горестной, несчастной жизни) содержит и закрепленную в традиции жанровую форму выражения горестных переживаний в виде так называемого «плача с кукушкой», в которой «травматическая память» воплощается в архаичном фольклорном жанре. Одна и та же культурная информация — представление о прошлом и осмысление собственной судьбы в устной традиции может воплощаться как в виде автобиографического нарратива, так и в виде ритмически организованного фольклорного текста — «голошений на случай», содержащего перечисление всех жизненных потерь и несчастий, которые довелось пережить автору текста:

²² Е. Н. Разумовская, *Плач с «кукушкой». Традиционное необрядовое голошение русско-белорусского пограничья // Славянский и балканский фольклор*, ред. Н. И. Толстой, Наука, Москва 1984, с. 160–178.

²³ Е. Н. Разумовская, *60 лет...*, с. 115.

Мое велико горюшко, что сынок Вася погиб. Восемнадцать годков ему было, как на войну взяли. Один он у меня сынок был. [...] Прислал письмо, что мама, меня теперь пулеметчиком поставили. [...] Ну и всё. Через несколько время мне извещение: погиб Вася. [...] Весной, как кукушка с того берега из леса заголотит, пойду к озеру за баньку, там схоронюсь и поговорю с ней... Ну, милая кукушечка, ну шерая! Ну ты ж прилятела с таким жалким голосочком. [...] Сядь ко мне поближе да Расскажи мне: может его сынок мой прилетел, а не кукушечка²⁴.

Такая культурная модель отбора и интерпретации определенных событий, которую условно назовем «травматической историей», является единой как для рассказов о личном прошлом, так и для психолого-культурных механизмов трансляции горя и фольклорных форм его выражения, закрепленных в народном сознании в виде «голошений на случай», плачей, жалоб, ламентаций. Закрепленные в коллективной памяти архаические фольклорные структуры поддерживают определенный тип культурной модели, по образцу которой осмысливается и интерпретируется личная судьба в рассказах о прошлом. В ряде примеров рассказ о прошлом может содержать элементы плача (например, «плача с кукушкой», похоронного плача, плача по рекрутам, плача при проводах мужа на войну) или прямо перетекать в него. Коллективная культурная модель, которая лежит в основе воспоминаний о личном прошлом, задает весьма жесткую и однозначную интерпретацию своей жизни как череды «травм» и поражений. Эта культурная модель «травматической истории» имеет весьма древние корни и явно противостоит как советской официозной модели как череды непрерывных побед советского народа, мужественно преодолевающего временные трудности на пути к его главной цели — победе коммунизма, так и западной (прежде всего — американской) тенденции восприятия личной жизни как непрерывного движения по пути к успеху, как реализации в собственной биографии большой «американской мечты».

REFERENCES

- Baranova, Vlada Vyacheslavovna. "Rasskazy sovremennykh krest'yan o proshlom i nastoyashchem." (Ed.) Lur'ye, Mikhail Lazarevich. *Traditsiya v fol'klоре i literature*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo

²⁴ Там же, с. 119.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ...

- univeristeta, 2000. 66–76 [Баранова, Влада Вячеславовна. “Рассказы современных крестьян о прошлом и настоящем.” (Ред.) Лурье, Михаил Лазаревич. *Традиция в фольклоре и литературе*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2000. 66–76].
- Bragina, Natal'ya Georgiyevna. *Ramyat' v yazyke i kul'ture*. Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2007 [Брагина, Наталья Георгиевна. *Память в языке и культуре*. Москва: Языки славянских культур, 2007].
- Hutton, Patrick H. *Istoriya kak iskusstvo ramyati*. Transl. Bystrov, Vladimir Yur'yevich. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo “Vladimir Dal'”, 2003 [Хаттон, Патрик Х. *История как искусство памяти*. Перевод Быстров, Владимир Юрьевич. Санкт-Петербург: Издательство “Владимир Даль”, 2003].
- Kleyn, Lev Samuilovich. “Kontseptsiya vremeni v traditsionnoy kul'ture.” (Ed.) Ostrovskiy, Aleksandr Borisovich. *Vremya i kalendar' v traditsionnoy kul'ture. Tezisy dokladov Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg: Lan', 2009. 3–9 [Клейн, Лев Самуилович. “Концепция времени в традиционной культуре.” (Ред.) Островский, Александр Борисович *Время и календарь в традиционной культуре. Тезисы докладов Всероссийской научной конференции*. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 3–9].
- Razumovskaya, Elena Nikolaevna. “Plach s «kukushkoy’. Traditsionnoye neobryadovoye golosheniye russko-belorusskogo pogranichiya.” (Ed.) Tolstoy, Nikita P'yich. *Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor*. Moskva: Nauka, 1984. 160–178 [Разумовская, Елена Николаевна. „Плач с «кукушкой». Традиционное необрядовое голошение русско-белорусского пограничья.” (Ред.) Толстой, Никита Ильич. *Славянский и балканский фольклор*. Москва: Наука, 1984. 160–178].
- Razumovskaya, Elena Nikolaevna. “60 let kolkhoznoy zhizni glazami krest'yan.” *Zven'ya* 1991, № 1. 113–162. [Разумовская, Елена Николаевна. “60 лет колхозной жизни глазами крестьян.” *Звенья* 1991, № 1. 113–162].

ADAM JASKÓLSKI

Uniwersytet Warszawski

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9916-2530>

ROSYJSKA NARRACJA O II WOJNIE ŚWIATOWEJ W ŚWIETLE KRYZYSU UKRAIŃSKIEGO

THE KREMLIN NARRATIVE ABOUT WORLD WAR II IN THE LIGHT OF UKRAINIAN CRISIS

The main aim of this paper is to present the basic elements of the narrative of the authorities and pro-Russian media of World War II and the Soviet victory in this war in the light of the Ukrainian crisis and the deterioration of relations between Russia and the West. The author attempts to answer the question of what role in shaping the identity of contemporary Russian society is fulfilled by the memory of the victory of the USSR in the Great Patriotic War. The author analyzes the statements of the Russian authorities and texts that were published in the Russian media in 2014–2017.

Keywords: Great Patriotic War, Russian propaganda, Russian media, Ukrainian crisis, collective memory, historical policy

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie podstawowych elementów narracji władz i prorządowych mediów rosyjskich o II wojnie światowej oraz radzieckim zwycięstwie w świetle kryzysu ukraińskiego i pogorszenia relacji na linii Rosja–Zachód. Tekst zawiera także próbę odpowiedzi na pytanie, jaką rolę w kształtowaniu tożsamości współczesnego rosyjskiego społeczeństwa pełni pamięć o zwycięstwie ZSRR w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej (tak przyjęto określać II wojnę światową w historiografii radzieckiej).

Wielu specjalistów w zakresie badań nad pamięcią historyczną uważa, że w świadomości współczesnego rosyjskiego społeczeństwa pamięć o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, a przede wszystkim Zwycięstwo w tej wojnie (ros. *Pobieda*) pełni rolę „mitu założycielskiego”¹.

¹ Por. Л. Гудков, *Прославление Победы — способ коллективного самоутверждения*, <https://lenta.ru/articles/2016/05/07/9may/> (1.02.2018); Б. Ду-

Katarzyna Chawryło twierdzi, że z Pobjedy „uczyniono główny filar rosyjskiej tożsamości państwowej”².

Władze rosyjskie od czasu stabilizacji gospodarczej w Rosji w pierwszych latach XXI wieku poszukiwały nowego formatu ideologicznego, który miałby odgrywać rolę oficjalnej ideologii państwowej Federacji Rosyjskiej³. Władzom rosyjskim zależało na zbudowaniu takiej ideologicznej podstawy, która uzasadniałaby funkcjonowanie systemu autorytarnego w Rosji. Do tego celu wykorzystano m.in. najsilniejszy symbol współczesnej Rosji — wygraną w II wojnie światowej. Pokonanie faszystowskich Niemiec może być uważane za główny mit założycielski współczesnego społeczeństwa rosyjskiego i jako taki został on w Rosji sakralizowany. Lew Gudkow, dyrektor Centrum Lewady, zauważa, że sakralizacja Zwycięstwa polega m.in. na tym, że nie mówi się konkretnie o cierpieniach narodu radzieckiego. Polega ona przede wszystkim na całkowitej demonizacji wroga i przeciwstawieniu tym siłom zła zwycięzcy, czyli wielonarodowego ludu radzieckiego, na jego gloryfikacji, przedstawieniu go jako niezłomnej i nieskazitelnej siły dobra. Tym samym jednak na dalszy plan schodzi zadanie polegające na zrozumieniu i wyjaśnieniu przyczyn wojny oraz kompetencji radzieckich władz⁴. Współczesna polityka historyczna w Rosji koncentruje się właśnie na Zwycięstwie, a nie na innych aspektach wojny. Kult Zwycięstwa zdejmuje bowiem odpowiedzialność z ówczesnej władzy i pośrednio usprawiedliwia cały stalinowski reżim. Próbuje się zatem tłumaczyć wielki terror lat trzydziestych XX wieku koniecznością przygotowania do wojny.

Pamięć o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej i symbolika Zwycięstwa we współczesnej Rosji są wykorzystywane jako sposób legitymizacji nowej władzy. Władimir Putin również postanowił wykorzystać symboliczny potencjał Zwycięstwa w celu uzyskania czy też podtrzymania masowego poparcia społecznego i zjednoczenia Rosjan. Dzieje się

бин, „Крoвoвая” война и „великая” победа, „Отечественные записки” 2004, № 5, <http://www.strana-oz.ru/2004/5/krovavaya-voyna-i-velikaya-pobeda> (1.02.2018); А. Колесников, *Хотят ли русские войны. Война и террор в восприятии россиян*, <http://carnegie.ru/2016/03/21/ru-pub-63077> (1.02.2018).

² K. Chawryło, *Stalin w dzisiejszej Rosji. Popularny i potrzebny*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2017-10-31/stalin-w-dzisiejszej-rosji-popularny-i-potrzebny> (1.02.2018).

³ Por. W. Siegień, *Naprzód ku przeszłości! Nauczanie historii a zmiany ideologii państwowej w Rosji na początku XXI wieku*, „Forum Oświatowe” 2016, nr 2 (56), s. 190.

⁴ Por. Л. Гудков, *Прoславление Победы...*

tak również obecnie — po tzw. konserwatywnym zwrocie w polityce Rosji, w warunkach znacznego pogorszenia relacji na linii Rosja–Zachód pamięć o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej i symbolika Zwycięstwa mają służyć uzyskaniu szerokiego społecznego poparcia dla prowadzonej przez Kreml polityki (przede wszystkim zagranicznej).

W raporcie stowarzyszenia „Wolnoje istoriczeskoje obszczestwo” podkreślono, że ideologia sprowadza Zwycięstwo jedynie do roli symbolu pozwalającego identyfikować „swoich” i „obcych”, upraszcza je i profanuje, zabrania stawiania trudnych pytań, a odpowiedzi na nie blokuje między innymi poprzez wprowadzenie stosownych regulacji w kodeksie karnym. Każdego, kto podaje w wątpliwość „świętość” Pobjedy, kto kwestionuje słuszność decyzji ówczesnych radzieckich władz, kremłowska propaganda określa jako wroga narodu, przedstawiciela „piątej kolumny”, „poplecznika nazistów” itd.⁵ We wspomnianym raporcie stwierdza się:

Это еще один способ легитимизации сегодняшнего авторитарного режима, превращения его в наследника Победы по прямой, а значит, тем самым, как бы в нечто неприкосновенное и едва ли не столь же „священное”. Такой же была технология выживания (легитимации и защиты от критиков) и советского режима в последние 25 лет его существования: быть недовольным властью — значит, подвергать под сомнение нашу Победу. В современных условиях миф войны становится „оберегом” от оппозиции и „пятой колонны”, от „фашистов” и „бандеровцев”, внешних врагов и недоброжелателей⁶.

Podstawą polityki historycznej Kremla pozostaje zatem podkreślanie roli Związku Radzieckiego i Federacji Rosyjskiej, pretendującej do miana jego głównego spadkobiercy, jako kraju, który uratował Europę przed nazizmem i tym samym zapewnił jej długoletnie bezpieczeństwo i stabilizację. Warto zwrócić uwagę na fakt, że rosyjski mit o wojnie legitymizował tzw. system jałtański, zgodnie z którym Europę Wschodnią uważano za rosyjską strefę wpływów.

Gudkow zauważa, że rosyjski kult Zwycięstwa zasadniczo różni się od charakteru obchodów zakończenia II wojny światowej w krajach Europy Zachodniej. Tam jest to bowiem dzień smutku, zadumy, który wpisuje się w praktykę polegającą na próbie zrozumienia tego, co się stało. W Rosji wygląda to zupełnie inaczej: świętowanie Zwycięstwa

⁵ Por. *Какое прошлое нужно будущему России*, <https://komitetgi.ru/service/Do%A1%Do%B1%Do%BE%D1%80%Do%BA%Do%Bo.pdf>, c. 17 (1.02.2018).

⁶ Tamże, s. 18.

jest sposobem samoidentyfikacji, a pamięć o ofiarach schodzi raczej na dalszy plan. Dzień Zwycięstwa jest obecnie częścią wychowania rosyjskich obywateli w duchu heroicznego militarysty⁷.

Andriej Kolesnikow podkreśla, że kult Zwycięstwa przyczynił się do ukształtowania rosyjskiej mitologii wojny w ogóle. Zgodnie z nią operacje wojskowe prowadzone przez Rosję, są rodzajem spadku po Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej i sposobem jej naśladowania. W związku z tym 1) są słuszne, motywowane chęcią czy też koniecznością walki o prawdę i sprawiedliwość; 2) mają charakter obronny („to nie my, lecz na nas podniesiono rękę”); 3) kończą się wielkim triumfem sił dobra, czyli Rosji („Jesteśmy narodem zwycięzców”); 4) mają charakter prewencyjny – to Rosjanie potrafią rozpoznać wszelkie zagrożenia dla pokoju i im zapobiec⁸. We wspomnianym już raporcie stowarzyszenia „Wolnoje istoriczeskoje obszczestwo” stwierdzono, że wojna jako taka staje się środkiem służącym do konsolidacji społeczeństwa wokół lidera. Kremłowska propaganda w tym zakresie opiera się na założeniu, że wszelkie dzisiejsze konflikty (nie tylko wojenne), które Rosja prowadzi z innymi krajami oraz strukturami międzynarodowymi, są spadkobiercami konfliktów z radzieckiego okresu rosyjskiej historii (przede wszystkim Wielkiej Wojny Ojczyźnianej). Wojna jest narzędziem służącym legitymizacji władzy i konsolidacji mas wokół „dowódcy oblężonej twierdzy”⁹.

Chawryło zauważa, że polityka historyczna władz rosyjskich, której podstawą jest podkreślanie „sakralnego” charakteru radzieckiego zwycięstwa w II wojnie światowej przy jednoczesnym zacieraniu pamięci o zbrodniach reżimu stalinowskiego, znacznie nasiliła się po przyłączeniu do Rosji Krymu w 2014 roku. Badaczka stwierdza:

kremłowska propaganda indoktrynowała społeczeństwo zmilitaryzowaną, konfrontacyjną i imperialistyczną narracją historyczną usprawiedliwiającą prawa Rosji do półwyspu oraz przedstawiała rewolucję w Kijowie jako odrodzenie „fasyzmu”, któremu Rosja powinna po raz kolejny dać odpór¹⁰.

Warto wspomnieć w tym miejscu o wprowadzeniu do kodeksu karnego artykułu, który przewiduje odpowiedzialność karną za „rozpowszechnianie jawnie fałszywych informacji o działalności ZSRR

⁷ Por. Л. Гудков, *Прославление Победы...*

⁸ Por. А. Колесников, *Хотят ли русские войны...*

⁹ Por. *Какое прошлое нужно будущему России.*

¹⁰ K. Chawryło, *Stalin w dzisiejszej Rosji...*

w czasach II wojny światowej”¹¹. Zawarte jest więc w nim to samo sformułowanie, na podstawie którego w czasach radzieckich wysyłano do łagrów ludzi o odmiennych poglądach¹². Za powyższe „przestępstwo” przewidziano karę pozbawienia wolności do trzech lat (do pięciu lat przy okolicznościach obciążających, łącznie ze „sztucznym tworzeniem dowodów oskarżenia”, tj. naukowymi badaniami historycznymi). Nie uściślono przy tym, co się kryje pod pojęciem „jawnie fałszywe informacje”. Decydują o tym pracownicy organów śledczych, którzy często nie mają wykształcenia historycznego. a przecież historycy do dziś prowadzą dyskusje na temat niektórych działań ZSRR i Armii Czerwonej podczas II wojny światowej. Oficjalnie więc ustawa rosyjska wprowadza prawny zakaz negowania Holocaustu, jednak jej istota polega na obronie ZSRR przed oskarżeniami o współdziałanie w rozpętaniu wojny, w zbrodniach wojennych i okupacji Europy Wschodniej. Nikołaj Kopusow podkreśla, że w odróżnieniu od krajów demokratycznych, gdzie ustawy memorialne broniły pamięci ofiar zbrodni popełnionych przez państwo, projekt rosyjski miał bronić nie pamięci ofiar, lecz pamięci oprawców (czyli systemu stalinowskiego)¹³.

Alina Sobol i Agata Stolarz zauważają, że w narracji władz rosyjskich dotyczącej drugiej wojny światowej można wyodrębnić dwa główne nurty. Po pierwsze wyraźna jest strategia polegająca na heroizacji żołnierzy Armii Czerwonej. Towarzyszy jej wyraźna „strategia zacierania” połączonego z „zapomnieniem” o zbrodniach reżimu stalinowskiego¹⁴. Wspomniane badaczki stwierdzają:

wciąż wyraźna jest tendencja, której celem jest podkreślanie militarnej roli ZSRR w walce z nazizmem w okresie drugiej wojny światowej. To z kolei ma wskazywać nie tylko na siłę militarną Rosji w przeszłości, ale również na jej rolę jako aktora umotywowanego normatywnie, który z uwagi na swą postawę w przeszłości, może wiarygodnie reprezentować kwestie moralne w polityce międzyna-

¹¹ Chodzi o artykuł 354.1 kodeksu karnego Federacji Rosyjskiej (rehabilitacja nazizmu). Projekt ustawy wprowadzającej do kodeksu karnego nowy artykuł wczesną wiosną 2014 roku wniosła deputowana partii „Jedna Rosja”, Irina Jarowaja. 5 maja 2014 r. ustawę podpisał prezydent Putin.

¹² Por. A. Miller, *Polityka pamięci w Rosji. Rola czynników niepaństwowych*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, z. 2, s. 147.

¹³ N. Kopusow, *Ustawy memorialne w Rosji i na Ukrainie: krzyżujące się historie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, z. 2, s. 179–180.

¹⁴ A. Sobol, A. Stolarz, *Polityka historyczna Federacji Rosyjskiej w świetle obchodów 71. rocznicy wyzwolenia Auschwitz*, „Komentarze Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2016, nr 3, <http://www.iesw.lublin.pl/komentarze/KIESW-2016-3.pdf> (1.02.2018).

ROSYJSKA NARRACJA...

rodowej w dobie współczesnej. Ten właśnie — skierowany do odbiorców w Europie Zachodniej — wizerunek przewagi militarnej i moralnej Rosji nad resztą świata stanowił podstawowe ogniwo polityki Rosji w latach poprzednich¹⁵.

Poniżej przedstawiamy podstawowe elementy najnowszej kremłowskiej narracji o II wojnie światowej oraz sowieckim zwycięstwie w niej. Za materiał badawczy posłużyły nam wypowiedzi rosyjskich władz i prorządowych mediów z lat 2014–2017.

RADZIECKI ŻOŁNIERZ JAKO WYZWOLICIEL

Jednym z głównych założeń kremłowskiej narracji o Zwycięstwie jest twierdzenie, że to właśnie Związkowi Radzieckiemu świat zawdzięcza pokój i wolność, że główną, decydującą rolę w zwycięskiej walce z nazistami odegrała Armia Czerwona i że to wielonarodowy lud radziecki, a nie kto inny, wyzwolił Europę spod nazistowskiego jarzma, obronił świat przed „brunatną dżumą”. Zgodnie z oficjalną rosyjską narracją radziecki żołnierz jest wyzwolicielem, nie zaś okupantem czy agresorem. Jeśli mówi się o okrucieństwach wojny, to tylko o okrucieństwie nazistów, np.:

(1) Мы не допустим переписывание истории. Советский солдат останется воином-освободителем, защитником мира от фашистской чумы (Irina Jarowaja, kwiecień 2014).

(2) За свободу родной земли боролся весь многонациональный народ. Все несли тяжелейшую ношу войны. И все вместе совершили бессмертный подвиг спасения Отечества. Определили исход Второй мировой войны. Освободили от нацистов народы Европы (Władimir Putin, 9.05.2015).

(3) 9 мая весь мир, спасенный советскими солдатами от фашистской коричневой чумы, сможет вместе с нами отметить 70-летие Великой Победы (Władimir Putin, 8.01.2015).

(4) Именно советский народ принес свободу другим народам, одержав победу в Великой Отечественной войне (Władimir Putin, 9.05.2016).

(5) Наша страна сыграла решающую роль в разгроме гитлеровской военной машины, в освобождении Европы и мира от нацистского безумия (Władimir Putin, 9.05.2015).

„ŚWIĘTA WOJNA”

Jedną z podstaw kremłowskiej narracji o II wojnie światowej jest również akcentowanie jej sakralnego charakteru. Mówi się, że była

¹⁵ Tamże.

to wojna o prawdę, sprawiedliwość i wszelkie inne cnoty. Żołnierz radziecki zostaje przedstawiony jako synonim moralności, nosiciel wszelkich cnót, bojownik o prawdę, sprawiedliwość itd. Mowa jest o jego wielkiej sile ducha i moralnej niezłomności, np.:

(6) Великая Отечественная навсегда останется священным подвигом нашего народа, призывом жить по совести, держать высоту правды и справедливости, передавать эти ценности от поколения к поколению (Władimir Putin, 9.05.2016).

(7) День Победы является священным праздником, который навсегда останется символом героизма и единения народов, отстоявших в кровопролитных сражениях родную землю и спасших мир от фашизма (Władimir Putin, 8.05.2016).

(8) Память о героизме, великом подвиге и силе духа фронтовиков и тружеников тыла объединяет россиян, питает его нравственные силы (strona internetowa „Jednej Rosji”, 6.05.2016).

(9) Для нас очень важно, что в церемонии возложения цветов к Могиле Неизвестного Солдата, к Вечному огню, в поисковой работе, в работе исторических кружков при вузах очень активно сегодня участвует молодежь. Именно молодежь должна наследовать память о Великой Победе и стать носителем истинных ценностей, традиций, славы, которые показали всему миру наши предки. Эту связь поколений нельзя прервать (Siergiej Żeleznik, 6.05.2016).

O sakralnym charakterze Wielkiej Wojny Ojczyźnianej mówi również patriarcha Cyryl, który nawet zdobył się na odwagę, by określić czerwoarmistów jako „żołnierzy miłujących Chrystusa”, np.:

(10) Мы знаем, что победа в Великой Отечественной войне была праведной победой. Вот почему с самого начала Великая Отечественная война стала именоваться войной священной, то есть войной за правду. А потому и воинство наше, пусть и не было в нем священников и не творилась там общая молитва (хотя личная, частная молитва совершалась почти каждым воином), смело можно именовать воинством христолюбивым. Ведь мы сражались за правду, за Родину, за землю свою, за народ против коварного и жестокого врага (patriarcha Cyryl, 8.05.2016).

PRÓBY FAŁSZOWANIA HISTORII II WOJNY ŚWIATOWEJ I JEJ REINTERPRETACJA W CELU ZDYSKREDYTOWANIA ROSJI

W wielu wypowiedziach rosyjskich władz, jak również w przekazach medialnych mowa o podejmowanych przez bliżej nieokreślonych „onych”¹⁶ realnych bądź domniemanych prób przeinaczania faktów

¹⁶ Zapewne chodzi o wszystkich, których interpretacja II wojny światowej i ocena radzieckiego w niej udziału jest odmienna od oficjalnej linii władz rosyjskich;

związanych z II wojną światową, o dążeniach do ukazania bohater-skich „czerwonoarmistów-wyzwolicieli” w negatywnym świetle, o ich oczernianiu, co zdaniem mówiących ma na celu dyskredytację Zwycięstwa, zdeprecjonowanie niewątpliwych zasług niezłomnego w dążeniu do prawdy i pokoju radzieckiego żołnierza. Ostatecznym zaś celem knowań nieprzyjaciół Rosji w zakresie oceny rosyjskiego udziału w II wojnie światowej jest jej dyskredytacja w oczach światowej opinii publicznej. W wypowiedziach 11–14 autorzy ani razu nie wyjaśniają, wobec kogo formułują swoje zarzuty. Wszędzie jest mowa o jakichś mało konkretnych „onych”. Przejawia się tutaj charakterystyczny dla najnowszego dyskursu rosyjskich władz i ich mediów syndrom obłąkanej twierdzy, polegający na wzbudzaniu poczucia zagrożenia ze strony mniej lub bardziej wyimaginowanego wroga¹⁷ w celu zjednoczenia wokół jednego lidera i jednej idei całej grupy społecznej. Oto przykłady:

(11) Сегодня мы видим не только, к сожалению, попытки переиначить, исказить события той войны, но и циничную, ничем неприкрытую ложь, наглое очернительство целого поколения людей, отдавших практически все этой Победе, отстоявших мир на земле. Иногда язык не поворачивается, чтобы пересказать все эти бесстыдные выводы, наблюдения так называемые, не имеющие ничего общего с правдой.

Их цель понятна — подточить силу и моральный авторитет современной России, лишить ее статуса страны-победительницы со всеми вытекающими из этого международно-правовыми последствиями, разделить и рассорить народы, использовать исторические спекуляции в геополитических играх (Władimir Putin, 17.03.2015).

(12) На сегодняшний день не все понимают, насколько важной является память о Великой Отечественной войне для народа России. Многие занимаются фальсификацией (Siergiej Naryszkin, 22.06.2016).

(13) Те, кто пытается сегодня перевернуть историю, умалить значение подвига нашего многомиллионного народа, поступает бесчестно по отношению к погибшим, защищавшим нашу страну, освобождавшим Европу, уничтожавшим нацизм. Эти люди поступают преступно и по отношению

chodzi być może o państwa zachodnie i zapewne o państwa, z którymi postsowiecka Rosja tradycyjnie już prowadzi wojny pamięci, a więc państwa bałtyckie, Polskę i Ukrainę. Nie należy również zapominać o wewnętrznych wrogach Rosji, czyli tzw. piątej kolumnie. Możliwe, że podobne zarzuty były reakcją na bojkot parady zwycięstwa przez liczne zachodnioeuropejskie (i nie tylko) państwa, które nie wysłały tam swoich delegacji.

¹⁷ Zgodnie z narracją rosyjskich władz siłami nieprzyjawnymi Rosji są obecnie: szeroko rozumiany świat zachodni ze Stanami Zjednoczonymi na czele, Ukraina i tzw. piąta kolumna, czyli opozycja wewnętrzna oraz niezależne organizacje pozarządowe działające na terenie Rosji.

к современникам, потому что там, где не чтут историю, не помнят о своих корнях, не отдают дань памяти героям, там начинают рваться к власти неонацизм и происходят страшные человеческие трагедии (Siergiej Żelezniak, 6.05.2016).

(14) Главной темой встречи в годовщину начала Великой Отечественной войны стало искажение правды о тех событиях. Президенту жаловались, что Красную армию пытаются представить в неприглядном свете. Советских воинов называют не освободителями, а оккупантами, пытаются так принизить значение Советского Союза в победе над фашизмом (<http://www.ntv.ru/novosti/1637869/>, 22.06.2016).

(15) Вблизи наших границ наблюдаются вредные тенденции по героизации нацизма. В последнее время в Европе и других регионах мира пытаются переписать итоги Второй мировой войны (Siergiej Ławrow, 10.07.2015).

Zdaniem mówiących poprzez próby fałszowania historii II wojny światowej pragnie się ukryć swoje własne winy w postaci zdrady, kolaboracji z nazistami, udziału w Holocauście, np.:

(16) Российский лидер призвал мировое сообщество не допустить повторения Холокоста. Путин также назвал безнравственными попытки переписать и исказить историю. «Зачастую за такими попытками стоит желание скрыть собственный позор, позор малодушия, лицемерия и предательства, оправдать прямое или косвенное молчаливое пособничество нацистам» (<https://lenta.ru/news/2015/01/27/putin/>).

PORÓWNYWANIE OBECNYCH WYDARZEŃ I PROCESÓW HISTORYCZNYCH Z REALIAMI SPRZED I Z CZASÓW II WOJNY ŚWIATOWEJ; ROSJA JAKO DOŚWIADCZONY AUTORYTET MORALNY, KTÓRY ROZPOZNAJE ZAGROŻENIA DLA ŚWIATOWEGO POKOJU

Jedną z podstaw najnowszej narracji władz rosyjskich i ich mediów o II wojnie światowej jest również obarczanie odpowiedzialnością za jej wybuch „zachodniego, demokratycznego, oświeconego świata” (zwracam uwagę na ironiczny charakter użycia wyrazu „просвещённый” w wypowiedzi nr 18), który zignorował zagrożenie, jakim w latach 30. XX w. był tworzący się w Niemczech nazizm, i tym samym pośrednio przyczynił się do jego rozwoju i wzmocnienia. Podkreśla się przy tym, że jedynie ZSRR rozpoznał to zagrożenie i wzywał do działań mających zapobiec jego urzeczywistnieniu, co jednak nie spotkało się z szerszym odzewem ze strony państw zachodnich. Wybuchła więc wojna, której można było zapobiec, gdyby — zdaniem mówiących — państwa zachodnie, skupiwszy się nie na hamowaniu ZSRR, a na walce z realnym zagrożeniem, podjęły współpracę w tym

zakresie, do której radzieckie władze nawoływały. We wszystkim tym nie byłoby niczego nadzwyczajnego, gdyby nie to, że z realiami lat trzydziestych XX w. porównuje się obecną postawę państw zachodnich wobec wydarzeń mających miejsce na Ukrainie, mianowicie sugeruje się, że Zachód ignoruje zagrożenie, jakim są nazistowskie — zdaniem mówiących — władze, które stanęły na czele ukraińskiego państwa w wyniku tzw. rewolucji godności¹⁸, np.:

(17) Войну развязали нацисты. Их идеология ненависти, слепая вера в собственную исключительность и непогрешимость, стремление к мировому господству привели к величайшей трагедии XX века.

Главный урок прошедшей войны известен: ее можно было предотвратить. Требовалось своевременно и твердо обуздать распоясавшихся нацистов и их пособников, но этого не произошло. На прямые предложения Советского Союза — нашей страны — о совместных действиях, о коллективной обороне следовал либо прямой отказ, либо эти предложения просто забалтывались.

Руководство некоторых западных стран предпочло политику сдерживания Советского Союза, стремилось поставить его в условия международной изоляции. Однако реальная, страшная, глобальная угроза исходила тогда от нацизма. Его опасность недооценили, просмотрели, не захотели признать, что в просвещенной Европе зарождается и крепнет преступный режим.

Мировое сообщество не проявило бдительности, воли, сплоченности, чтобы не допустить войны, сохранить миллионы и миллионы жизней. Какой еще нужен урок, чтобы сегодня, отбросив старые, истрепавшиеся идеологические разногласия и геополитические игры, объединиться для борьбы с международным терроризмом?

Опасность распространения этой общей угрозы нарастает на наших глазах. Необходимо создавать современную, внеблоковую, равную для всех государств систему коллективной безопасности. Россия открыта для обсуждения этого важнейшего вопроса и неоднократно заявляла о своей готовности к диалогу. Но пока мы вновь, как это было и накануне Второй мировой войны, не видим положительной ответной реакции. Наоборот: НАТО усиливает свою агрессивную риторику и свои агрессивные действия уже вблизи наших границ. В этих условиях мы обязаны уделять особое внимание решению задач, связанных с повышением обороноспособности нашей страны (Władimir Putin, 22.06.2016).

(18) Гитлеровская авантюра стала ужасным уроком для всего мирового сообщества. Тогда, в 30-е годы прошлого века, просвещенная Европа не сразу увидела смертоносную угрозу в идеологии нацизма (Władimir Putin, 9.05.2015).

¹⁸ Warto przypomnieć, że podstawą kremłowskiej narracji o kryzysie ukraińskim jest twierdzenie o nazistowskim przewrocie, który dokonał się na Ukrainie za przyzwoleniem, a nawet przy wsparciu Zachodu.

Warto podkreślić, że w badanych wypowiedziach do próby zbudowania nowego światowego porządku podjętej przez Hitlera porównuje się również rzekome lub rzeczywiste próby utworzenia przez szeroko rozumiany świat zachodni (chodzi głównie o USA) jednobiegunowego, opartego na liberalnych, demokratycznych wartościach świata.

Niekiedy bardziej radykalni autorzy porównują obecny zachodni system społeczno-polityczny do nazistowskiego systemu III Rzeszy. Dokonuje się przy tym daleko idących uogólnień, przypisując cechę właściwą jednemu elementowi zbioru wszystkim jego elementom, np.:

(19) Зная косность брюссельской евробюрократии, трудно предположить здесь какой-то умысел — скорее это знак судьбы, каинова печать преемственности между гитлеровской объединенной Европой и нынешней ее Вашингтонской версией в виде ЕС (odnako.org, 23.10.2015).

(20) А объективные сегодняшние обстоятельства (политэкономические, миграционные и пр.) очень уж настойчиво способствуют возрождению и модернизации старого доброго нацизма в качестве базовой идеологии Единой Европы. [...] Триумфальное развитие «единоевропейской» государственности, подпитанное наивысшим достижением прогрессивной «единоевропейской» мысли, было грубо подавлено русскими танками весной 45-го (odnako.org, 17.11.2015).

(21) О том, каковы эти планы, — можно получить представление, если вспомнить, какая вершина западной идеологии была побеждена нами 70 лет назад (odnako.org, 13.03.2015).

WNIOSKI

Podsumowując, możemy stwierdzić, że najnowsza kremłowska narracja o II wojnie światowej kontynuuje wcześniejsze założenia, zgodnie z którymi akcentuje się główną rolę ZSRR w pokonaniu nazistowskich Niemiec i przywróceniu pokoju na świecie, nieskazitelność radzieckiego żołnierza, sakralny charakter Zwycięstwa. Coraz więcej mówi się natomiast o podejmowanych przez bliżej nieokreślonych „onych” próbach fałszowania historii II wojny światowej, choć trudno ustalić, co się za tym hasłem (tzn. próbami fałszowania historii) kryje. Twierdzi się, że zostały one podjęte po to, by po raz kolejny zdyskredytować i powstrzymać (słynne „сдерживание”) Rosję. W kremłowskiej narracji o Zwycięstwie wyraźnie widoczne są elementy antyzachodnie i antyukraińskie. W czasie trwania kryzysu na Ukrainie jednym z jej podstawowych założeń stało się bowiem porównanie nowych ukraińskich władz i jej zwolenników

do „popleczników” nazistów z czasów II wojny światowej, a nowo powstały na Ukrainie system państwowy określa się mianem nazizmu lub neonazizmu. Obecną sytuację geopolityczną na świecie porównuje się z sytuacją sprzed II wojny światowej, przypominając, że wówczas jedynie ZSRR rozpoznał realne zagrożenie, jakim był nazistowski charakter III Rzeszy, a lekceważenie tego zagrożenia ze strony państw zachodnich ma miejsce również dziś. Zatem najnowsza narracja rosyjskich władz i jej mediów o II wojnie światowej doskonale łączy w sobie dwa moim zdaniem podstawowe obecnie filary ideologiczne mające służyć wzmocnieniu jedności rosyjskiego społeczeństwa: pierwszym z nich jest pamięć o Zwycięstwie, drugim zaś niechęć (nienawiść) do (realnego bądź domniemanego) wroga, mianowicie świata Zachodu i Ukrainy. Wracając do postawionego na wstępie pytania, należy stwierdzić, że badane wypowiedzi potwierdzają, iż pamięć o radzieckim zwycięstwie w II wojnie światowej jest jednym z głównych filarów, na których buduje się obecnie tożsamość rosyjskiego społeczeństwa.

REFERENCES

- Chawryło, Katarzyna. “Stalin w dzisiejszej Rosji. Popularny i potrzebny” <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2017-10-31/stalin-w-dzisiejszej-rosji-popularny-i-potrzebny>>.
- Dubin, Boris Vladimirovich. “‘Krovavaya’ voyna i ‘velikaya’ pobeda”. *Otechestvennye zapiski* 2004, no. 5 [Дубин, Борис Владимирович. “‘Крoвoвая’ война и ‘великая’ победа.” *Отечественные записки* 2004, № 5] <<http://www.strana-oz.ru/2004/5/krovavaya-voyna-i-velikaya-pobeda>>.
- Gudkov, Lev. “Proslavlenye Pobedy — sposob kollektivnogo samoutverzhdjenja” [Гудков, Лев. “Прославление Победы — способ коллективного самоутверждения.”] <<https://lenta.ru/articles/2016/05/07/9may/>>.
- “Kakoye proshloyenuzhno budushchemu Rossii” [“Какое прошлое нужно будущему России”] <<https://komitetgi.ru/service/%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BA%D0%B0.pdf>>.
- Kolesnikov, Andrey. “Khotat li russkiye voynny. Voyna i terror v vospriyatii rossiiyan” [Колесников, Андрей. “Хотят ли русские войны. Война и террор в восприятии россиян”] <<http://carnegie.ru/2016/03/21/ru-pub-63077>>.
- Koropow, Nikolaj. “Ustawy memorialne w Rosji i na Ukrainie: krzyżujące się historie.” *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 2015, no. 2. 167–216.
- Miller, Aleksej. “Polityka pamięci w Rosji. Rola czynników niepaństwowych.” *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 2015, no. 2. 123–151.
- Siegień, Wojciech. “Naprzód ku przeszłości! Nauczanie historii a zmiany ideologii państwowej w Rosji na początku XXI wieku.” *Forum Oświatowe* 2016, no. 2 (56). 185–202.

Sobol, Alina. Stolarz, Agata. "Polityka historyczna Federacji Rosyjskiej w świetle obchodów 71. rocznicy wyzwolenia Auschwitz." *Komentarze Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 2016, № 3 <<http://www.iesw.lublin.pl/komentarze/KIESW-2016-3.pdf>>.

ŻANNA SŁADKIEWICZ

Uniwersytet Gdański

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7237-5328>

«НЕЧИСТАЯ СИЛА» В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРИКАТУРЕ: ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

“THE EVIL SPIRIT” IN THE POLITICAL CARICATURE: PRAGMATIC ASPECT

The article is devoted to the transformation of the basic images of the East Slavic demonography such as Baba Yaga, Koshchei the Deathless and Zmey Gorynych in modern public discourse. The adequate “reading” of the political caricature correlates with the presence of extralinguistic, political, logical and linguistic presuppositions. Mythological and fairy-tale creatures have become popular in the modern public communicative space. Numerous authors use such images due to their cultural significance for the society, their high “recognizability”, as well as the rich pragmatic potential of the images themselves.

Keywords: political caricature, Slavic demonography, pragmatic image potential, recognition of cultural product.

ПРЕЦЕДЕНТНЫЙ ТЕКСТ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРИКАТУРЕ

Политическая карикатура — это сатирическое изображение, дающее критическую оценку определенным общественно-политическим явлениям, событиям или субъектам политической власти¹. Расцвет жанра, появившегося как средство политической коммуникации уже в XIII веке до н.э.², обычно

¹ Исследование выполнено при поддержке гранта Российского научного фонда (проект № 18-18-00442, *Механизмы смыслообразования и текстуализации в нарративных и перформативных дискурсах и практиках*) в Балтийском федеральном университете им. Им. Канта (Калининград).

² М. Б. Ворошилова, *Креолизованный текст в политическом дискурсе*, «Политическая лингвистика» 2007, № 3, с. 74–75.

связан с периодами крупных социальных потрясений и повышенной гражданской активности населения, когда карикатура оказывается действенным орудием формирования и модуляции общественного мнения. Семиотическая природа этого жанра основана на сочетании таких кодовых систем, как графика и язык, причем первая играет ведущую роль.

Креолизованные жанры³, содержащие иконическую часть, характеризуются огромным воздействующим потенциалом, поскольку «визуальные образы обладают большей чувствительностью, чем устное или письменное слово»⁴. Исследователи поликодовых текстов отмечают их высокую интертекстуальную плотность, связанную с обыгрыванием прецедентных феноменов. Прецедентными, согласно Юрию Караулову, называются явления: 1) имеющие сверхличностный характер, 2) актуальные в познавательном и эмоциональном плане, 3) обращение к которым регулярно возобновляется в речи представителей лингвокультурного сообщества⁵. Частое обыгрывание прецедентных феноменов в социально-политической карикатуре обусловлено ее спецификой как смехового жанра, базирующегося на переименовании и травестировании устойчивых, «авторитетных» для определенного контингента культурных форм.

Евгения Артемова, исследовавшая карикатуру как жанр политического дискурса, отметила четыре вида пресуппозиций, определяющих понимание реципиентом смысла сообщения⁶: 1) *экстралингвистическая*, т.е. знания в области культуры,

³ См.: Е. Е. Анисимова, *Паралингвистика и текст (к проблеме креолизованных и гибридных текстов)*, «Вопросы языкознания» 1992, № 1, с. 71–79; А. А. Бернацкая, *К проблеме «креолизации» текста: история и современное состояние*, «Речевое общение: Специализированный вестник» 2000, вып. 3 (11), с. 104–110; Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, *Креолизованные тексты и их коммуникативные функции* // Р. Г. Котов (ред.), *Оптимизация речевого воздействия*, Наука, Москва 1990, с. 180–186; Ż. Śladkiewicz, *Kubuś Puchatek czy dzika bestia — oblicza «rosyjskiego niedźwiedzia» we współczesnej karykaturze politycznej*, «Studia Rossica Gedanensia» 2014, т. 1, с. 431–457.

⁴ Р. Ю. Порозов, *Визуальное как доминанта современной культуры*, «Политическая лингвистика» 2011, вып. 2 (36), с. 221.

⁵ Ю. Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*, Издательство ЛКИ, Москва 1987, с. 216.

⁶ Е. А. Артемова, *Карикатура как жанр политического дискурса*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Волгоград 2002, http://dibase.ru/article/05042010_artemova_evgenija_aleksandrovna_4478/1 (23.09.2017).

фольклора, литературы; 2) *политическая* — знание политических событий, визуальное опознавание политических личностей, партий, их символики; 3) *логическая* — представление о натуральных отношениях между событиями; 4) *лингвистическая* — знание особенностей языка, его графических и суперсегментивных средств, актуальных для выражения и восприятия имплицитной информации. В карикатуре дается «[...] некий эквивалент действительному событию или ситуации, но с переносом на иную изобразительную плоскость. 'Картинка' становится новым означающим для исходного означаемого»⁷. В этой связи понятие прецедентности становится ключевым, поскольку *узнаваемость* визуального образа является основополагающей для жанра карикатуры.

Славянская мифология, реконструируемая сегодня, главным образом, благодаря фольклорным источникам, представляет собой ядро архетипного миропонимания, irradiрующего на осмысление современным человеком окружающей его социальной действительности. С базовыми образами восточнославянской демографии — Бабой-Ягой, Кощею Бессмертным и Змеем Горынычем⁸ — носитель русской культуры знакомится на раннем этапе социализации, познавая мир волшебных сказок и былин. На основе фольклорных произведений, а также картин художников-классиков, как Иван Билибин или Виктор Васнецов, сформировался концепт этих персонажей в их традиционной реализации. Однако сегодня можно говорить о расширении прагматического пространства мифа и волшебной сказки, его экспансии на иные коммуникативные области. Базовые мифологические и сказочные образы оказались весьма востребованными в сфере современной публичной коммуникации. Обращение к ним авторов обусловлено, в первую очередь, высокой культурной значимостью для социума, узнаваемостью данного культурного продукта, а также богатым прагмакоммуникативным потенциалом самих образов.

⁷ И. Н. Куклина, *Явления фразеологизации и дефразеологизации в языке современной прессы*, Московский государственный областной университет, Москва 2006, с. 118.

⁸ Из богатого пантеона славянских богов и существ разных уровней рассматриваемые персонажи чаще всего становятся героями народных сказок и знакомы всем без исключения представителям русской лингвокультурной общности.

ОБРАЗ БАБЫ-ЯГИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРИКАТУРЕ

Баба-Яга⁹ — это существо демоническое, горбатая старуха-ведунья, наделенная магической силой, т.е. некая квинтэссенция древнеславянских представлений о ведьмах. Несмотря на наличие его многочисленных межкультурных двойников (в Германии — Фрау Холле, в Италии — Бефана, в Венгрии — Богоркань, в кельтской мифологии — Черная Аннис, в Сербии — Гвоздензуба, в Румынии — Мамападуреи, в Венгрии — Васорру баба, в Литве — Рагана)¹⁰, образ русской Бабы-Яги имеет свою специфику и характеризуется выразительной амбивалентностью: с одной стороны, Яга — это умудренная жизненным опытом женщина-помощник, с другой — воплощение негативных черт мифологических героев¹¹.

Поражает воображение внешний облик Бабы-Яги — уродливой столетней старухи, растрепанной и длинноносой, отличающейся наличием костяной ноги и безошибочно распознающей «дух» человечий. По одной из наиболее популярных версий, Баба-Яга — это проводник в потусторонний мир, на что указывает не только ее костяная нога, место обитания — дремучий лес, «за огненной рекой», изба на курьих ножках (коррелят к древним захоронениям), огороженная тыном с человеческими головами, а также действия: Яга топит баню и выпаривает героя, совершая таким образом ритуальное омовение, после чего кормит пришедшего обрядовым угощением, которое позволяет ему попасть в тридцатое царство¹². Во многих случаях этому персонажу свойственно людоедство, что соотносит образ опасной старухи с мифологическими представлениями о персонифицированной смерти.

По другим же версиям, прототипом Бабы-Яги являются з а х а р к и , нелюдимые женщины-целительницы и собирательни-

⁹ Прагматико-концептуальные трансформации образа Бабы-Яги в социально-политической и маркетинговой сферах подробно рассмотрены в статье: Ż. Śladkiewicz, *О старом по-новому: функциональное использование образа Бабы-Яги в современном публичном дискурсе*, «Studia Rossica Gedanensia» 2017, т. 4, с. 122–140. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2017.4.09>

¹⁰ Д. Угрешич, *Снесла Баба Яга яичко*, перев. Л. А. Савельева, Эксмо, Москва 2011, с. 422–430.

¹¹ Ю. С. Степанов, *Константы: словарь русской культуры: опыт исследования*, Языки славянской культуры, Москва 1997, с. 89–91.

¹² В. Я. Пропп, *Таинственный лес // его же, Исторические корни волшебной сказки*, Лабиринт, Москва 2000, с. 36–89.

цы трав, селившиеся вдали от деревни, или же уходящие в глубь веков дохристианские представления о матриархальном укладе жизни, где прабразом Бабы-Яги является прародительница, старшая женщина в роду, берегиня рода, хранительница его жизненного пространства, обычаев и традиций¹³.

Таким образом, Баба-Яга — это многоликий персонаж, впитавший в себя множество мифов и символов славянского прошлого. Исследователи подчеркивают, что образ Бабы-Яги в мифических преданиях славян изначально не был отрицательным, однако по мере распространения на Руси христианства Баба-Яга стали приписываться отрицательные черты, и «языческая прародительница была превращена в злобного демона, которым пугают маленьких детей»¹⁴.

Традиционное представление о Яге как ведьме с костяной ногой, летающей в ступе и любящей полакомиться человечинной, позволяет широко использовать образ Бабы-Яги в политической карикатуре с целью демонизации идеологического оппонента. Отметим, что в российском сатирическом пространстве этот персонаж соотносится с образом Юлии Тимошенко (с наибольшей частотностью)¹⁵, Дженнифер Псаки, Кэтрин Эштон, Ирины Яровой, Ирины Фарион, Ксении Собчак (рис. 1,2¹⁶; см. следующая страница).

Приведенные примеры показывают, что при использовании сказочного образа в политической карикатуре (шарже) используются такие базовые приемы, как:

¹³ В. В. Иванов, Н. В. Топоров, *Баба Яга* // В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая (ред.), *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, Институт славяноведения РАН, Москва 1995, с. 45.

¹⁴ А. Баженова, *Солнечные боги славян*, http://www.lomonosov.org/article/solar_gods_slavs.htm, (10.09.2017).

¹⁵ Нашей задачей был не количественный, а качественный анализ собранного материала с акцентом на указание базовых черт мифических персонажей, послуживших основой метафорического переноса в жанре политической карикатуры. Тем не менее, стоит отметить, что из 27 произведений, представляющих образ Бабы-Яги, восемь отсылают к деятельности Юлии Тимошенко как политического прототипа.

¹⁶ См. также рисунки: https://durdum.in.ua/uk/main/photo/photo_id/23019/user_id/9509.phtml (30.01.2020); https://twitter.com/artem_klyushin/status/497493193064054785 (30.01.2020); <https://yandex.com/collections/card/5dc309d9c9270dd2cd31621b/> (30.01.2020).

Рис. 1. <https://cont.ws/@comandanteoleg/741340>

Рис. 2. http://107klub.com/uploads/monthly_08_2014/post-3-1407385309.jpg

Рис. 3. https://pikabu.ru/story/staryiy_anekdot_na_novyyiy_lad_4365130?dv=1

— комическое заострение черт внешности и характера;

— сопоставление определенного ракурса снимка политического субъекта и его сказочного прототипа в целях усиления их внешнего сходства¹⁷ (в данном случае — незабываемый образ Георгия Милляра, рис. 3);

— использование прецедентных высказываний. Например, «Баба Яга против» — это крылатая цитата из одноименного мультфильма, выпущенного студией «Союзмультфильм» к летним Олимпийским играм 1980 года. Использование данной цитаты в карикатуре способствует трансформации визуального ряда, исходным фреймом для которого является серьезный политический дискурс, в новый фрейм — комический, как на рисунках, представляющих Виталия Чуркина в ООН (рис. 4), писательницу Юлию Латынину¹⁸ или блок Юлии Тимошенко¹⁹.

Рис. 4. https://durdod.in.ua/ru/main/photo/photo_id/61796/user_id/10598/filter/interesting/order/asc.phtml

Рис. 5. <https://ajbolit444.livejournal.com/354915.html>

¹⁷ Этот же механизм креации образа задействован в шаржах: *Джон Керри — Баба Яга*, https://likeness.ru/blog/topic/88282/dzhon_kerri_pokhoz_h_na_georgiya_millyara_v_rol_i_babi_yagi.php (30.01.2020); *Ирина Яровая — Старуха Шапокляк*, <https://garry-kh.livejournal.com/609383.html> (30.01.2020); *Владимир Путин — Голум из «Властелина колец»*, <https://naturalist.livejournal.com/197674.html> (30.01.2020).

¹⁸ <http://www.superdemotivator.ru/a-baba-yaga-protiv.html> (30.01.2020).

¹⁹ https://durdod.in.ua/ru/main/photo/photo_id/11355/user_id/4363/filter/interesting/order/asc.phtml (30.01.2020).

«НЕЧИСТАЯ СИЛА»...

Оценочные трансформации названий партий, выполненные в рамках сказочной метафорической модели, не нарушают узнаваемости референтного политического субъекта, обозначенного в тексте карикатуры (рис. 5):

Леший: — Если б ты пошла на выборы, за кого из местных голосовала б?
Баба-Яга: — Ясен пень, за наших — за Единую Нечистую Силу!

Отметим высокую частотность использования образа Бабы-Яги в социальной карикатуре²⁰.

ОБРАЗ КОЩЕЯ БЕССМЕРТНОГО В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРИКАТУРЕ

Кощей (Кащей) Бессмертный — это загадочный персонаж восточнославянских сказок, злой чародей, спецификой которого является бессмертие, поскольку жизненная сила, а следовательно, и смерть Кощея спрятана в нескольких вложенных друг в друга волшебных животных и предметах: «На море на океане есть остров, на том острове дуб стоит, под дубом сундук зарыт, в сундуке — заяц, в зайце — утка, в утке — яйцо, в яйце — игла, — смерть Кощея»²¹.

Именование персонажа исследователи возводят к созвучию со словом «кость», указывающем на связь Кощея с идеей смерти, а также к значению лексемы «кощей» в говорах как «худой, тощий человек, ходячий скелет», древнерусскому значению «мальчик», «пленник, раб» и тюркскому «невольник»²². На принадлежность данного персонажа в мифопоэтической парадигме к сфере «чужих», к миру потустороннему указывают различные детали: его постоянные эпитеты (поганный, бездушный, бессмертный); характеристики его местопребывания (край света); золотой и стеклянный интерьер и экстерьер дворца Кощеева; обнаружение (как и в случае Бабы-Яги) присутствия человека в своем доме по запаху.

Кощей Бессмертный изображается как седой, дряхлый старик, обычно слепой (знак принадлежности персонажа к поту-

²⁰ Подробнее: *Ż. Śladkiewicz, O starom no-nowomu...*, с. 131–132.

²¹ *Булат-молодец*, <http://www.planetaskazok.ru/rusnarskz/bulatmolodetsrusskz?start=1> (02.10.2017).

²² *Кощей Бессмертный*, http://www.e-reading.club/chapter.php/141743/82/Eria_shvili%2C_Madlevskaya%2C_Pavlovskiii_-_Russkaya_mifologiya._Enciklopediya.html (02.10.2017).

стороннему миру). В фольклоре Кощей приносит горе, разоряет города и сёла, похищает красивых девушек, принуждая их выйти за него замуж. Николай Белов отмечает, что иногда Кощей представлен не только чародеем, но и военачальником, который пришел жечь русские города, т.е. «выступает как олицетворение иноземной напасти, которой подвергались русские земли в древности»²³.

Во многих сказках Кощей летает, подобно птице или вихрю, и наделяется огромной силой, от одного его дыхания богатыри «как комары летят», однако его нередко побеждает героиня-невеста. Утраченная сила возвращается к плененному на триста лет Кощею, стоит лишь ему напиться воды. Кроме материальных ценностей (несметных богатств) и волшебных предметов (меч-самосек, волшебный конь), Кощей обладает властью над жизнью людей, что делает его образом персонифицированной смерти: он способен превращать все живое в камень, а найти смерть самого Кощей под силу лишь настоящему герою, и то с помощью волшебных животных, которых он в свое время пощадил.

Исследователи соотносят сказочный образ Кощевой смерти в яйце с комплексом архаичных представлений о мировом яйце. Охранителями Кощей являются «[...] представители всех разделов мира: вода (море-океан), земля (остров), растения (дуб), животные (заяц), птицы (утка)»²⁴, а игла и булава в народной культуре одновременно являются оберегом и орудием порчи. По восточнославянским представлениям, ведьма, Кощей или огненный змей могут оборачиваться иголкой, более того, в сказках упоминаются «сонные иголки», уколовшись которыми героини засыпали вечным сном. Таким образом, атрибуты смерти Кощей — это не случайный набор вложенных друг в друга животных и предметов, а культурно-обусловленные символы жизни и смерти.

Весьма частотным оказалось использование в политической карикатуре метафорического образа Кощей Бессмертного, эксплицирующего сему «бессрочности», «бессменности», длительности правления реферируемого политического субъек-

²³ Н. В. Белов, *Кощей Бессмертный // его же, 101 биография русских знаменитостей, которых не было никогда*, <https://biography.wikireading.ru/42635> (02.10.2017).

²⁴ Н. С. Кротова, *Как убить Кощей бессмертного? (культурно-мифологическое значение атрибутов смерти сказочного персонажа)*, <http://www.ruthenia.ru/folklore/krotova2.htm> (02.10.2017).

«НЕЧИСТАЯ СИЛА»...

та²⁵. В сатирическом пространстве российской карикатуры это мифический репрезентант президента Владимира Путина²⁶: Кощей будет царствовать так долго, пока другой лидер не отыщет его политическую смерть, спрятанную где-то глубоко внутри государственной системы России (Рис. 6²⁷):

Рис. 6

<http://live4fun.ru/joke/466261>

Рис. 7.

<https://otvet.mail.ru/question/194424412>

Рис. 8.

<https://ok.ru/group/51912008466632>

Рис. 9.

<https://www.anekdot.ru/id/34554/>

Возглавляемая Кошеем политическая и экономическая элита России (Змей Горыныч, Баба-Яга, Леший) не вызывает доверия

²⁵ Подробнее: *Ż. Śladkiewicz, Сказочная путиниана в современной карикатуре // J. Mамре, Ł. Owczinnikowa (ред.), Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce. Ujęcie interdyscyplinarne, т. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2015, с. 56–76.*

²⁶ См.: *Кощей Бессмертный — наш кандидат!*, https://boristumentcev.blogspot.com/2017/11/blog-post_13.html (30.01.2020); *Кощей бессмертен, пока Иванушки-дурачки*, <http://bomz.org/demotivators/demotivation.php?demotivator10062> (30.01.2020); <https://sell-off.livejournal.com/38833118.html> (30.01.2020) и др.

²⁷ См. также: <http://polit.ru/gallery/elkin/2012/01/29986/> (30.01.2020).

зарубежных инвесторов и является причиной деструктивных процессов в стране и падающей экономики²⁸:

Зависимость российской псевдоэкономики «трубы» от конъюнктуры на нефтяном рынке можно уподобить зависимости Кощея от иглы, которая в яйце утки, которая, в свою очередь, сидит в сундуке, подвешенном на дубе. Первый же Иванушка-дурачок в лице хотя бы того же кризиса в США легко отправит бессмертного в преисподнюю²⁹.

Приемы шаржирования, акцентуации атрибутов позволяют добиться внешнего сходства субъекта политической власти и его мифического прототипа в политической карикатуре или демотиваторе (рис. 6), а воздействующий эффект усиливается за счет трансформации эпитета (Кощей безмозглый, Кощей бессрочный), неологизмов³⁰ (путиномика — ‘Путин + экономика’) и квази-цитат, перифраз и реминисцензий в демотиваторах (Путин: «Умрите за меня!»³¹; Путин: «Даже не надейтесь»³²; «Там Царь Кощей над нефтью чахнет... / Там русский дух — там газом пахнет!»³³).

Используя типологию Наили Чудаковой³⁴, можно отметить корреляцию двух типов вербальной и иконической составляющих креолизованного текста:

1) отношения взаимозависимости, при которых интерпретация визуальной части определяется доминирующей метафорической моделью, заданной в тексте. Так, смысл демотиватора (рис. 8) становится очевиден лишь после прочтения вербальной составляющей сообщения. Без последней может существовать множество пониманий изображения, состоящего из двух снимков, семантически строго между собой не связанных.

²⁸ <http://o-xo.ru/images/politic-cartoons.html> (30.01.2020).

²⁹ В. Спицын, *Нефтяная игла в яйце утки*, <http://www.proza.ru/2012/07/20/1352> (02.10.2017).

³⁰ <http://www.proza.ru/2012/07/20/1352> (30.01.2020).

³¹ <http://narodnapravda.org/news/1750-spiski-i-sbitaya-letchica-bred-i-provokaciya.html> (30.01.2020).

³² <https://grigor-yan.livejournal.com/895932.html> (30.01.2020).

³³ https://durdin.in.ua/ru/main/photo/photo_id/31952/filter/interesting/order/asc.phtml (30.01.2020).

³⁴ Н. М. Чудакова, *Концептуальная область «Неживая природа» как источник метафорической экспансии в дискурсе российских средств массовой информации (2000–2004 гг.)*, Уральский государственный педагогический университет, Екатеринбург 2005.

2) отношения взаимодополнения, при которых изображение понятно без слов и может существовать самостоятельно, а вербальная часть дополняет или усиливает смысл иконического компонента (рис. 9).

В единичных случаях Владимир Путин в карикатуре является не Кощеем, а героем, его побеждающим, как на рисунке Алексея Аvezова «Кашей»³⁵, где роль Кощея досталась экс-президенту Америки — Бараку Обаме, чья смерть спрятана в одном из яиц, изображающих долларовую экономику и санкции по отношению к России.

Рассматриваемая метафорическая модель весьма продуктивна в публицистике. Сравните заголовки политических фельетонов и критических статей: *Политическая смерть «Кощея Бессмертного» (о Викторе Медведчуке)*³⁶; *Баба-Яга и Кощей Бессмертный как действующие лица современной политики*³⁷. В последней статье священник Сергей Карамышев с Бабой-Ягой сравнивает Хилари Клинтон, а Збигнева Бжезинского с Кощеем:

Теперь сама Хилари в ступе и с метлой летает с одного континента на другой, наводя ужас развевающимися космами и диким взглядом. «Великая мать» обернулась Бабой Ягой, пожирающей младенцев. Ее старший товарищ, Кощей Бессмертный, по фамилии Бжезинский, грозит из своей заокеанской пещеры в сторону мрачной и холодной страны костлявым перстом [...]³⁸.

ОБРАЗ ЗМЕЯ ГОРЫНЫЧА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРИКАТУРЕ

Змей-Горыныч принадлежит к разряду мифических змееподобных чудовищ русских былин и сказок — это огнедышащий дракон, обитающий в пещерах вблизи водоемов. Змей встречается в былинах про Добрыню Никитича и сказках про Ивана-царевича

³⁵ А. Аvezов, *Карикатура «Кашей»*, <https://yandex.ru/collections/card/5d87-6800af20641c9c421fb9/> (30.01.2020).

³⁶ С. Цыпига, *Политическая смерть «Кощея Бессмертного»*, 09.06.2017, <http://uainfo.org/blognews/1497025735-politicheskaya-smert-koshcheya-bes-smertnogo-.html> (02.10.2017).

³⁷ С. Карамышев, *Баба-Яга и Кощей Бессмертный как действующие лица современной политики*, 10.12.2012, http://ruskline.ru/news_rl/2012/12/10/babayaga_i_kowej_bezsmertnyj_kak_dejstvuyuwie_lica_sovremennoj_politiki/ (02.10.2017).

³⁸ Там же.

ча. Отличительной чертой Змея-Горыныча является многоголовость: чаще всего персонаж предстает трехглавым, но в разных сказках количество его голов варьируется от трех до двенадцати, будучи кратным трем.

Среди исследователей нет единства в интерпретации образа и его происхождения: одни видят в нем порождение сил грозной стихии, в частности смерча, другие усматривают монголо-китайский огнемет, третьи связывают его с образом мифологического священного Ящера — праотца, создавшего все живущее на Земле из высиженного яйца³⁹, или в христианской интерпретации змея-искусителя из эдемских садов, злого духа, который парализует человеческие силы и препятствует счастью родного края⁴⁰. Патроним «Горыныч» исследователи соотносят с лексемой «гора» либо глаголом «гореть».

Змей-Горыныч способен летать и извергать пламя. Его чешую невозможно пробить никаким оружием, а его кровь, пролитая на землю, выжигает ее так, что на том месте долго ничего не растет. Сразить Змея-Горыныча непросто, поскольку он способен отращивать потерянные конечности и даже отрубленную голову. Единственное уязвимое место в его «броне» — это небольшой участок чешуи на шее, при этом ключевым является факт необходимости уничтожить все головы для того, чтобы убить Змея.

В политической карикатуре, как правило, обыгрывается наиболее распознаваемый признак персонажа — его многоголовость. Следует отметить, что семиотическая реализация данного образа в карикатуре происходит в двух основных ракурсах:

1) головы представляют собой отдельные личности, разнящиеся между собой идентичности (синдром сиамских близнецов), и, несмотря на связанность одним телом, действуют самостоятельно, нередко вопреки друг другу. Так, на демотиваторе с лозунгом «Мы осуждаем наше тоталитарное прошлое» две головы — судья и палач — казнят третью⁴¹, а на рисунке Сергея Елкина

³⁹ *Змей Горыныч: мифы и реальность*, <http://www.liveinternet.ru/users/2918592/post385040113/> (02.10.2017).

⁴⁰ Н. В. Белов, *Змей Горыныч // его же, 101 биография русских знаменитостей, которых не было никогда*, <https://biography.wikireading.ru/42636> (02.10.2017).

⁴¹ <https://photo.i.ua/user/2913579/205566/6583803/http://www.planes-reality.com/forum/index.php?showtopic=85&&p=4604&&page=5> (30.01.2020).

«НЕЧИСТАЯ СИЛА»...

Конгресс США Путин сражается со Змеем, одна из голов которого, расположенная в хвостовой части, Дональд Трамп, действует вопреки остальным — конгрессу (рис. 10)⁴²:

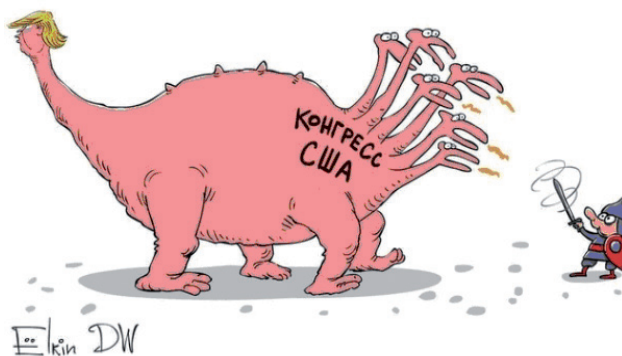

Рис. 10.

<https://solvaigsamara.livejournal.com/3351033.html>

Рис. 11.

<http://batona.net/2376-politika-v-smeshnyh-kartinkah-42-kartinok.html>

2) объединенные общим телом головы — это один организм, и действуют они сообща, нередко управляемые внешним по отношению к Горынычу персонажем, как на рис. 11, представля-

⁴² См. также другие карикатуры Сергея Ёлкина с использованием образа многоглавого Горыныча: «Вова, выходи сам на дебаты!», https://pdsnpsr.ru/blog_posts/9310-rochemu-vova-ne-vyjdet (30.01.2020), или рисунок змея, одна из голов которого («силовики») отгрызает другую («Медведев») под наблюдением третьей («Путин»), <https://forums.drom.ru/garazh/t1151942-307-p334.html> (30.01.2020).

ющем всадника Путина, оседлавшего Змея. Головы последнего визуально соотносятся с лидерами ведущих российских партий: Сергея Миронова (Справедливая Россия), Бориса Грызлова (Единая Россия) и Владимира Жириновского (ЛДПР). Противостоит Змею Геннадий Зюганов — председатель Центрального комитета КПРФ⁴³.

Смыслообразующими в политической карикатуре являются трансформации патронима Змея Горыныча — «Александр Минский поражающий Змей-Газпромыча»⁴⁴; «Змей Обамыч» на рисунке, представляющем союзников Америки, страны Большой двадцатки (G-20), в символической анималистической и колористической проекции — Аргентину, Германию, США, Францию, Великобританию, Японию, которым противостоят «богатеры» — Россия и Китай⁴⁵.

Отметим, что оценочно-семантический и прагматический потенциал образа Змея Горыныча богат и соотносится с широким спектром возможных политических референтов: это субъекты действующей политической элиты России⁴⁶, партии РФ⁴⁷, восседающий на Змее или сражающий его президент Путин⁴⁸, Америка и ее союзники, медийные ресурсы внешнеполитических оппонентов⁴⁹, мировой кризис и коррупция⁵⁰. Стоит упомянуть также о социальной карикатуре, в которой весьма частотно образ Змея-Горыныча эксплицирует национальную склонность

⁴³ См. также карикатуру, представляющую агитаторов, выкрикивающих лозунги: «Вставай, Украина!, Вставай, Сирия!, Вставай, Египет!, Вставай, Ливия!», руководимых общим центром — США, http://www.velykoross.ru/articles/all_84/article_884/ (30.01.2020).

⁴⁴ <http://drakoshi.net/node/7835> (30.01.2020).

⁴⁵ http://vfl.ru/fotos/foto_zoom/e38d2c928736725.html?antid=1 (30.01.2020).

⁴⁶ https://pbs.twimg.com/media/D2pcTbqX4AA_eTd.jpg (30.01.2020).

⁴⁷ В. Савельев, *Трудный выбор*, <https://caricatura.ru/subj/polit/url/parad/save-liev/10125/> (30.01.2020).

⁴⁸ *Кощей Бессмертный — наш кандидат!*, https://www.memecenterboristumentcev.blogspot.com/fun/6545057/who-amp-039-s-first2017/11/blog-post_13.html (30.01.2020); <http://www.tecknar-olle.se/wp-content/uploads/2014/04/Gasriddaren-Putin.jpg> *Кощей бессмертен, пока Иванушки — дурачки*, <http://bomz.org/demotivators/demotivation.php?demotivator=10062> (30.01.2020) и др.

⁴⁹ И. Колгарев, *Змей Горыныч ТВ*, <https://caricatura.ru/subj/press/parad/url/parad/kolgarrev/27055/> (30.01.2020).

⁵⁰ https://express-k.kz/news/zhizn/ulybka_dnya_ot_igorya_kiyko_11_12_17-113155?P (30.01.2020).

к распитию алкоголя⁵¹. При этом обыгрывается «троеголовость» Змея, коррелируемая с русской троицей, триколором или пре-словутым выражением «сообразить на троих»⁵².

В рамках рассматриваемой мифической метафорики политического дискурса показательный текст опубликовал в 2013 году на своем блоге одесский губернатор Геннадий Балашов:

В Украине разворачивается архетипический сюжет про Дракона, где чудище узурпировало власть и продолжает поглощать ресурсы государства. Характеристики сказочного Дракона заключаются в том, что у него три головы, большое раздутое туловище, он летает и живёт между гор. Вместо Януковича думают Совет Национальной безопасности и обороны, Кабмин и Администрация Президента. Это головы Дракона Власти. Они бездумно поглощают всё, что попадает им на глаза, наполняя брюхо потоками, имуществом, предприятиями, деньгами. Брюхо — это раздутый бюрократизированный госаппарат. А о полётах украинского Дракона Власти и загородной резиденции в СМИ ходят легенды.

В России же у власти находится архетипический Кощей Бессмертный. Он олицетворяет жадность, алчность, накопительство, жестокость, закрытость и находится в постоянном поиске молодильных яблок. Чтобы понять поведение Путина вчера, сегодня и завтра, нам необходимо его анализировать как сказочного персонажа — Кощея Бессмертного. [...] Кощей российской политики погибнет от компромата⁵³.

Подводя итоги, отметим, что рассмотренные в статье трансформации архетипических мифических образов Бабы-Яги, Кощея Бессмертного и Змея-Горыныча обусловлены прагматикой комического сегмента политического дискурса, осмыслением новых реалий и процессов социально-политической действительности. Базовые фигуры славянского божественного пантеона или славянской демонографии представляют собой фундаментальные концепты славянской культуры, характеризующиеся многослойной семантической структурой. В этой связи они обладают значительным персуазивным потенциалом, позволяющим им участвовать в смыслообразовании политических текстов, выполненных в сатирическом ключе.

⁵¹ В нашем корпусе около 30% карикатур с образом Змея Горыныча содержат такого рода прагматическую нагрузку.

⁵² <https://caricatura.ru/list/all/url/parad/kosarev/28069/&gfc=998442> (30.01.2020).

⁵³ Г. Балашов, *Путин — Кощей, Янукович — Дракон*, 11.04.2013, http://www.balashov.com.ua/articles/putin_koshchei_yanukovich_drakon/ (02.10.2017).

REFERENCES

- Anisimova, Elena Evgenyevna. "Paralingvistika i tekst (k probleme kreolizovannykh i gibridnykh tekstov)." *Voprosy yazykoznanija* 1992, no. 1. 71–79 [Анисимова, Елена Евгеньевна. „Паралингвистика и текст (к проблеме креолизованных и гибридных текстов).” *Вопросы языкознания* 1992, № 1. 71–79].
- Artyomova, Evgenya Aleksandrovna. *Karikatura kak zhanr politicheskogo diskursa*. Dissertatsiya na soiskanye uchonoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Volgograd 2002 [Артемова, Евгения Александровна. *Карикатура как жанр политического дискурса*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Волгоград 2002] <http://dibase.ru/article/05042010_artemova_evgenija_aleksandrovna_4478/1>.
- Bazhenova, Aleksandra. "Solnechnye bogi slavyan" [Баженова, Александра. "Солнечные боги славян"] <http://www.lomonosov.org/article/solar_gods_slavs.htm>.
- Belov, Nikolay Vladimirovich. *101 byografiya russkikh znamenitostey, kotorykh nye bylo nikogda* [Белов, Николай Владимирович. *101 биография русских знаменитостей, которых не было никогда*] <<https://biography.wikireading.ru/42636>>.
- Bernatskaya, Ada Aleksandrovna. "K probleme 'kreolizatsii' teksta: istoriya i sovremennoye sostoyaniye." *Rechevoye obuchenye: Spetsyalizirovannyy vestnik* 2000, no. 3(11). 104–110 [Бернацкая, Ада Александровна. "К проблеме 'креолизации' текста: история и современное состояние." *Речевое общение: Специализированный вестник* 2000, № 3 (11). 104–110].
- "Bulat-molodets" [„Булат-молодец"] <<http://www.planetaskazok.ru/rusnarskz/bulatmolodetsrusskz?start=1>>.
- Chudakova, Nailya Mullakhmetovna. *Kontseptualnaya oblast' "Nezhivaya priroda" kak istochnik metaforicheskoy ekspansii v diskurse rossiyskikh sredstv massovoy informatsii (2000–2004 gg.)*. Yekaterinburg 2005 [Чудакова, Наиля Муллахметовна. *Концептуальная область "Неживая природа" как источник метафорической экспансии в дискурсе российских средств массовой информации (2000–2004 гг.)*. Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2005].
- Ivanov, Vyacheslav Vsevolodovich. Toporov, Nikolay Vladimirovich. "Baba-Yaga." Petrukhin, Vladimir Yakovlevich. Agapkina, Tatyana Alekseevna. Vinogradova, Ludmila Nikolaevna. Tolstaya, Svetlana Mikhaylovna (Eds.). *Slavyanskaya mifologiya. Entsiklopedicheskiy slovar'*. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 1995. 45 [Иванов, Вячеслав Всеволодович. Топоров, Николай Владимирович. „Баба Яга.” Петрухин, Владимир Яковлевич. Агапкина, Татьяна Алексеевна. Виноградова, Людмила Николаевна. Толстая, Светлана Михайловна (Ред.). *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Москва: Институт славяноведения РАН 1995. 45].
- Karaulov, Yuriy Nikolayevich. *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'*. Moskva: Izdatel'stvo LKI, 1987 [Караулов, Юрий Николаевич. *Русский язык и языковая личность*. Москва: Издательство ЛКИ, 1987].
- "Koshchey Bessmertnyy" ["Кощей Бессмертный"] <http://www.e-reading.club/chapter.php/141743/82/Eriashvili%2C_Madlevskaya%2C_Pavlovskiii_-_Russkaya_mifologiya._Enciklopediya.html>.

- Krotova, Natalya Sergeevna. "Kak ubit' Koshcheya bessmertnogo? (kul'turno-mifologicheskoye znachenye atributov smerti skazochnogo personazha)" [Кротова, Наталья Сергеевна. "Как убить Кощея бессмертного? (культурно-мифологическое значение атрибутов смерти сказочного персонажа)"] <<http://www.ruthenia.ru/folklore/krotova2.htm>>.
- Kuklina, Irina Nikolayevna. *Yavleniya frazeologizatsii i defrazeologizatsii v yazyke sovremennoy pressy*. Moskva 2006 [Куклина, Ирина Николаевна. *Явления фразеологизации и дефразеологизации в языке современной прессы*. Москва: Московский государственный областной университет, 2006].
- Porozov, Roman Yuryevich. "Vizual'noye kak dominanta sovremennoy kult'ury." *Politicheskaya lingvistika* 2011, no. 2 (36). 219–221 [Порозов, Роман Юрьевич. "Визуальное как доминанта современной культуры." *Политическая лингвистика* 2011, № 2 (36). 219–221].
- Propp, Vladimir Yakovlevich. *Istoricheskiye korni volshebnoy skazki*. Moskva: Labirint, 2000 [Пропп, Владимир Яковлевич. *Исторические корни волшебной сказки*. Москва: Лабиринт, 2000].
- Śladkiewicz, Żanna. "Kubuś Puchatek czy dzika bestia — oblicza 'rosyjskiego niedźwiedzia' we współczesnej karykaturze politycznej." *Studia Rossica Gedanensia* 2014, no. 1. 43–453.
- Śladkiewicz, Żanna. "O starom po-novomu: funktsyonal'noye ispol'zovanye obraza Baby-Yagi v sovremenном publichnom diskurse" ["O старом по-новому: функциональное использование образа Бабы-Яги в современном публичном дискурсе"]. *Studia Rossica Gedanensia* 2017, no. 4. 122–138.
- Śladkiewicz, Żanna. "Skazochnaya putinyana v sovremennoy karikature" ["Сказочная путиниана в современной карикатуре"]. *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce. Ujęcie interdyscyplinarne*. Mampe, Joanna. Owczinnikowa, Łada (Eds.). Vol. 2. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2015. 56–76.
- Sorokin, Yuriy Aleksandrovich. Tarasov, Yevgeniy Fyodorovich. "Kreolizovannyye teksty i ikh kommunikativnyye funktsii." Kotov, Renat Grigor'yevich (Ed.) *Optimizatsiya rechevogo vozdeystviya*. Moskva: Nauka, 1990. 180–186 [Сорокин, Юрий Александрович. Тарасов, Евгений Федорович. "Креолизованные тексты и их коммуникативные функции." Котов, Ренат Григорьевич (Ред.) *Оптимизация речевого воздействия*. Москва: Наука, 1990. 180–186].
- Stepanov, Yuriy Sergeevich. *Konstanty: slovar' russkoy kul'tury: opyt issledovaniya*. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 1997 [Степанов, Юрий Сергеевич. *Константы: словарь русской культуры: опыт исследования*. Москва: Языки славянской культуры, 1997].
- Ugrëshich, Dubravka. *Snesla Baba Yaga yaichko*. Transl. Savel'yeva, Larisa Aleksandrovna. Moskva: Eksmo 2011 [Угрешич, Дубравка. *Снесла Баба Яга яичко*. Перев. Савельева, Лариса Александровна. Москва: Эксмо, 2011].
- Voroshilova, Marya Borisovna. "Kreolizovannyy tekst v politicheskom diskurse." *Politicheskaya lingvistika* 2007, no. 3. 73–78 [Ворошилова, Мария Борисовна. "Креолизованный текст в политическом дискурсе." *Политическая лингвистика* 2007, № 3. 73–78].
- "Zmey Gorynych: mify i realnost'" ["Змей Горыныч: мифы и реальность"] <<http://www.liveinternet.ru/users/2918592/post385040113/>>.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ (ДОСТУП: 01.02.2019)⁵⁴

Рис. 1. <https://cont.ws/@comandanteoleg/741340>

Рис. 2. http://107klub.com/uploads/monthly_08_2014/post-35-1407385309.jpg

Рис. 3. https://pikabu.ru/story/staryiy_anekdot_na_novyy_lad_4365130?dv=1

Рис. 4. https://durdom.in.ua/ru/main/photo/photo_id/61796/user_id/10598/filter/interesting/order/asc.phtml

Рис. 5. <https://ajbolit444.livejournal.com/354915.html>

Рис. 6. <http://live4fun.ru/joke/466261>

Рис. 7. <https://otvet.mail.ru/question/194424412>

Рис. 8. <https://ok.ru/group/51912008466632/topic/150987198510536>

Рис. 9. <https://www.anekdot.ru/id/34554/>

Рис. 10. <https://solvaigsamara.livejournal.com/3351033.html>

Рис. 11. <http://batona.net/2376-politika-v-smeshnyh-kartinkah-42-kartinok.html>

⁵⁴ Все иллюстрации скопированы с бесплатных сайтов, допускающих копирование со ссылкой на источник. Все иллюстрации приведены в тексте по принципу цитирования, без вмешательства в графическую структуру произведения.

ОЛЬГА РУБИНЧИК

Санкт-Петербург, Россия

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5609-1819>

«А ЧТО ТАКОЕ СТИШКИ?» ИЗ ПЕРЕПИСКИ НАДЕЖДЫ МАНДЕЛЬШТАМ С ЛИДИЕЙ ГИНЗБУРГ

“AND WHAT IS RHYMES?» FROM THE CORRESPONDENCE OF NADEZHDA MANDELSHTAM WITH LYDIA GINZBURG

The focus of this article is the correspondence between Nadezhda Mandelshtam and Lydia Ginzburg from 1959 to 1968. Nadezhda Mandelshtam is the widow of the poet Osip Mandelshtam, a biographer and essayist. Lydia Ginzburg is a scholar specializing in literary studies, novelist, essayist and biographer. This is the first time Ginzburg's letters have been a subject to systematic analysis. This article is devoted to one of the multiple layers of meaning of their correspondence — a dispute about the nature of poetry and to approach to its study by these two great women, who possessed a powerful male intellect, literary gift and extraordinary experience.

Keywords: Nadezhda Mandelshtam, Lydia Ginzburg, the correspondence, Osip Mandelshtam, almanac “Tarousski Pages”

Надежда Яковлевна Мандельштам — вдова поэта, мемуаристка, эссеистка. Лидия Яковлевна Гинзбург — исследователь литературы, прозаик, эссеистка, мемуаристка. Эпистолярный относится к 1959–1968 гг., письма Гинзбург вводятся в научный оборот впервые¹. Статья посвящена одному из нескольких смысловых

¹ Письма Л.Я. Гинзбург хранятся в РГАЛИ в фонде О.Э. Мандельштама (ф. 1893, оп. 3, ед. хр. 184). В архиве Л.Я. Гинзбург в Рукописном отделе РНБ есть черновики ряда ее писем к Н.Я. Мандельштам, в основном во фрагментах, которые, по-видимому, Гинзбург считала наиболее существенными (ф. 1377, оп. 1, без ед. хр.; оп. 2, ед. хр. 76; оп. 3, ед. хр. 145). Черновики дополняют то немногое, что сохранилось в архиве Н.Я. Мандельштам.

Письма Н.Я. Мандельштам к Л.Я. Гинзбург, подгот. текста Н.К. Цендровской при участии А. Г. Меца, коммент. Л.Я. Гинзбург, опубли. в журнале

пластов заочного разговора: спору о сути поэзии и об исследовательских подходах к ней двух великих женщин, известных мужской мощью ума, обладавших литературным даром и незаурядным опытом.

Первое в ряду писем на эту тему — письмо Гинзбург о присланном ей Мандельштам альманахе *Тарусские страницы*², ставшем настоящим литературным событием 1961 г. Таруса — старинный городок в Калужской области, на реке Оке. Во вступительном слове сборника говорится:

К. Паустовский писал: «У Тарусы есть своя слава... Пожалуй, нигде близости от Москвы не было мест таких типично и трогательно русских по своему пейзажу. [...] Недаром еще с конца XIX века Таруса стала городом художников, своего рода нашим отечественным Барбизоном. Здесь жили Поленов и тончайший художник Борисов-Мусатов, здесь живут Крымов, Ватагин и многие другие крупные наши художники. [...] За художниками потянулись писатели и ученые, и Таруса сделалась своего рода творческой лабораторией и приютом для людей искусства и науки». [...] В сборник *Тарусские страницы* вошли повести, рассказы, поэмы и стихотворения, написанные авторами в этом маленьком городке. Часть из них посвящена Тарусе, ее людям, ее сегодняшнему дню. Но, разумеется, рамками города и района не исчерпывается круг интересов и творческих поисков писателей и поэтов, территориально связанных с Тарусой. Отсюда и известная широта тематического охвата сборника³.

В *Тарусских страницах* опубликованы стихи и проза Марины Цветаевой, проза Константина Паустовского, Фриды Вигдоровой, Булата Окуджавы, Бориса Балтера, Владимира Максимова, Юрия Казакова, Юрия Трифонова и других, менее известных авторов, стихи Николая Заболоцкого, Бориса Слуцкого, Наума Коржавина, Давида Самойлова, Владимира Корнилова, Евге-

«Звезда» 1998, № 10. Тщательно подготовленная публикация в «Звезде» послужила основой для данной публикации; письма заново выверены по оригиналам, хранящимся в РНБ в фонде Л. Я. Гинзбург (ф. 1377, оп. 3, ед. хр. 378), некоторые датировки уточнены, примечания значительно расширены. Моя искренняя благодарность Павлу Марковичу Нерлеру, оказавшему мне разнообразную помощь в ходе работы над материалом, Александру Семеновичу Кушнеру, литературному наследнику Л. Я. Гинзбург, давшему разрешение на публикацию писем, и Марине Юрьевне Любимовой, предоставившей мне возможность познакомиться с материалами фонда Л. Я. Гинзбург (еще не до конца описанными).

² *Тарусские страницы: Литературно-художественный иллюстрированный сборник*, Калужское книжное издательство, Калуга 1961.

³ Там же, с. 5–6.

«А ЧТО ТАКОЕ СТИШКИ?»...

ния Винокурова, Николая Панченко, Аркадия Штейнберга, Петра Семьинова. Также в альманахе напечатаны *Воспоминания, заметки, записи о В.Э. Мейерхольде* Александра Gladkova, материалы о Василии Поленове и Викторе Борисове-Мусатове — рисунками этих и других художников сборник обильно проиллюстрирован. Большая часть текстов, как сообщал партийный чиновник во время кампании против этого издания — «неполноценные по своим идейно-художественным качествам»⁴ произведения. Среди художественно-публицистических текстов альманаха — три очерка Мандельштам (под псевдонимом «Н. Яковлева»). Она снимала в Тарусе жилье летом и несколько раз провела зиму в период, когда не имела права проживать ближе, чем на сто первом километре от крупных городов. Это надо иметь в виду, читая письмо Гинзбург от 15 декабря 1961 г. (черновой автограф)⁵:

Дорогая Надежда Яковлевна!

[...] О *Страницах* вам, вероятно, уже много писали и говорили, и успех их вам известен. [...] Там много интересного и — при всей неравноценности — очень мало бездарного. Стихи Заболоцкого дивные. Между тем, к тому, что он в течение многих лет печатал, я была равнодушна. Но *Лицо коня, Египет, Воспоминание* идут по самому большому счету. Публикация Цветаевой как-то к сборнику почти не добавляет нового⁶. Прочие стихи разных поэтов читала с интересом. Но заметили ли вы, что у нас утверждается сейчас в стихах особое направление — «прозаическое»; его вдохновитель, очевидно, Слуцкий. Представители этого направления, кажется, гордятся тем, что они суровы и современны. Они обрубают у слова ассоциации и заменяют движение поэтической мысли повествовательной историей, которую можно рассказать своими словами. Они не понимают, что поэтическое слово должно удивлять, в том числе и самое простое. Мы теряемся от удивления, читая пушкинское: «...А мы с тобой вдвоем предполагаем жить... И глядь — как раз — умрем».

О. Э. в высочайшей степени обладал этим свойством чудесного изображения всех вещей, к которым он прикасался.

Как бы ни воспринимались отдельные произведения, но сборник в целом — важное дело.

⁴ Докладная записка в ЦК КПСС от 23 декабря 1961 г. начальника главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при Совете Министров СССР П. Романова. См. К. Г. Паустовский, *Романтики. Приложения*: <http://paustovskiy.niv.ru/paustovskiy/text/romantiki/romantiki-pril-4.htm> (20.08.2015).

⁵ Все письма в публикации приводятся во фрагментах.

⁶ В 1961 г. в Москве вышел первый за долгие годы сборник стихов М. Цветаевой — *Избранное*.

Ваши *Куколки* — прекрасный образец очерка. [...]
Сборник разбудил во мне давно дремлющее желание посмотреть Тарусу. Можно ли мне снять комнату на неделю [...]?

Отмечу литературоцентричность Гинзбург: причиной познакомиться с Тарусой для нее становится знакомство с «тарусской» (условно говоря) литературой. После *Тарусских страниц* Гинзбург несколько раз будет отдыхать в этом полугородке-полупоселке.

Важно замечание Гинзбург о том, что в современной советской поэзии утверждается «прозаическое» направление. При всей благосклонности к представленным в сборнике талантливым и смелым поэтам, она, сразу отделив от них Цветаеву и Заболоцкого, никого в отдельности не выделяет — им дается общая характеристика. Действительно, в *Тарусских страницах* поэты как будто специально подобраны по «прозаическому» принципу. Причины: многолетнее запихивание советской поэзии в рамки соцреализма; необходимость представить в альманахе прежде всего «понятные», в достаточной мере «советские» стихи, иначе издание не пройдет цензуру (Цветаева и Заболоцкий помещены в конце); тяжелый, в том числе военный, опыт многих поэтов, требующий отражения средствами «простого» слова, и возможность в конце 50-х — начале 60-х гг. более-менее прямого публицистического высказывания; наконец, художественный вкус инициатора и одного из составителей *Тарусских страниц* Николая Панченко⁷.

Гинзбург предполагала, что вдохновитель «прозаического» направления — Борис Слуцкий. Не самый старший в поэтической команде *Тарусских страниц*, Слуцкий был, возможно, самым авторитетным, а стихи, открывшие подборку его произведений⁸, можно назвать программными:

Надо думать, а не улыбаться.
Надо книжки трудные читать.
Надо проверять — и ушибаться,
Мнения не слишком почитать. [...]

Второе стихотворение называется *Творческий метод* и заканчивается так:

⁷ Панченко Николай Васильевич (1924–2005) — поэт, лауреат премии «За честь и достоинство в литературе», премии имени Андрея Сахарова «За гражданское мужество писателя» и т.д., друг Н.Я. Мандельштам.

⁸ *Тарусские страницы...*, с. 210.

«А ЧТО ТАКОЕ СТИШКИ?»...

Поэты отличаются от прочих
Людей
Приверженностью к прямоте
И краткости.

В сборнике мало текстов, которые можно назвать чистой лирикой. Бóльшая же часть — это повествовательные стихи с четко обозначенными в названии темами: *Ресторан*, *Футбол*, *Рассказ солдата*, *За ношение орденов!* (Слущкий), *Хозяин*, *Человек*, *Учительница* (Штейнберг), *Купание детей*, *Заведующий поэзией* (Винокуров) и др. А первые стихотворные тексты альманаха — это поэмы, подзаголовки которых ставят акцент на их родстве с прозой: *Шофер. Повесть в стихах* Корнилова и *Болховское. Заметки в стихах* Штейнберга. Вообще поэмами являются или тяготеют к форме поэмы в ее эпическом варианте в *Тарусских страницах* многие произведения: *Наталья* Панченко, *Чайная* Самойлова и др.

«Черствый» стих, «вровень с обиходной речью», как он назван в программном стихотворении Штейнберга, не был близок Гинзбург — при том, что воспитанная в эпоху авангарда и крутых перемен во всем, она имела широкий диапазон восприятия, а проблемы влияния живой речи на поэтический язык, влияния прозы на стихи были предметом острого интереса ученых ОПОЯЗа, к младшим представителям которого Гинзбург принадлежала в 20-е гг.⁹ Ее равнодушие к тому, что печатал в течение многих лет Заболоцкий, связано с тем же настороженным отношением к «простоте» и «прямоте» «прозаического» направления. Заболоцкий 20-х гг., «хлебниковский», обериутский, ей интересен: «Какая сила подлинно поэтического безумия в этом человеке...»¹⁰. Ему она посвящает воспоминания, которые одновременно являются анализом его творчества.

⁹ ОПОЯЗ (Общество по изучению поэтического языка) — существовавшее в 1916 — середине 1920-х гг. научное объединение, созданное блестящими теоретиками и историками литературы, лингвистами, стиховедами, представителями так называемой «формальной школы». Руководителем объединения был Виктор Шкловский, в него входили Осип Брик, Евгений Поливанов, Роман Якобсон, Лев Якубинский, Борис Томашевский, Борис Эйхенбаум, Юрий Тынянов и др. ОПОЯЗ стал основной организацией русского формализма — одного из наиболее значительных течений в литературоведении начала XX в. См. Г. А. Левинтон, *ОПОЯЗ // Лингвистический энциклопедический словарь*, Советская энциклопедия, Москва 1990, с. 347–348.

¹⁰ Дневниковая запись 1929 г. Л. Я. Гинзбург, *Записные книжки. Воспоминания. Эссе*, Искусство-СПБ, Санкт-Петербург 2002, с. 71.

Послесимволистическая поэзия отбросила сверхчувственные значения символизма, но осталась повышенной способностью слова вызывать неназванные представления, ассоциациями замещать пропущенное. [...] Ранний Заболоцкий — поэт конца 1920-х годов, чьим неотъемлемым достоянием является опыт его предшественников. Самоутверждаясь, он боролся с этой поэтикой, и все же она была у него в крови, поэтика индивидуальных контекстов и ветвящихся ассоциаций¹¹.

Идея простоты завладевает в тридцатых годах Зощенко, Заболоцким, Пастернаком. Манделштам в стихах не допускал уступок, поэзия у него была крепко ограждена, но его жизневосприятие в высшей степени было подвержено эпохальным веяниям¹².

Стихов Заболоцкого, в которых проявляется «приспособляемость к обстоятельствам»¹³, в альманахе нет: десять стихотворений, написанных с 1926 по 1956 г., — это тексты, публикуемые впервые. Гинзбург выделяет *Лицо коня* (1926) со сложной поэтикой и совсем другие уже, послелагерные стихи — *Воспоминание* (1952) и *Бегство в Египет* (1955). Можно сказать, что им свойственна простота, но это не простота тридцатых годов, а тонкость нитей, связующих стихотворение с культурой, мудрость прошедшего через страдание, благоговение перед теплящейся жизнью, прозрачность последнего знания о ней.

Но когда пришла идея
Возвратиться нам домой
И простерла Иудея
Перед нами образ свой —

Нищету свою и злобу,
Нетерпимость, рабский страх,
Где ложились на трущобу
Тень распятого в горах, —

Вскрикнул я и пробудился...
И у лампы близ огня
Взор твой ангельский светился,
Устремленный на меня.

Определяя особые свойства такой простоты, Гинзбург отсылает к Пушкину. И как пример удивляющего слова называет Манделштама, чьи стихи с 1920-х гг. были для нее — читателя

¹¹ Л. Я. Гинзбург, *Заболоцкий двадцатых годов* // там же, с. 483.

¹² Л. Я. Гинзбург, *Записи 1970-1980-х годов* // там же, с. 289.

¹³ Там же, с. 285.

«А ЧТО ТАКОЕ СТИШКИ?»...

и исследователя¹⁴ — одним из важнейших явлений в русской поэзии.

Ответ Н. Мандельштам из Тарусы от 26 декабря 1961 г.¹⁵:

Милая Лидия Яковлевна!

Очень обрадовалась вашему письму. В Тарусе всегда можно снять комнату и хозяйка будет готовить. [...] Мне очень интересно, что вы пишете про современных поэтов. Не то ли это, что О.М. называл «пересказом» (все, что поддается пересказу, — «там простыни не смяты, там поэзия даже не ночевала» — *Разговор о Данте*¹⁶; кстати, недавно я это же прочла у Владимира Соловьева. О.М. почти его не упоминал, а его влияние (философское) — несомненно [...]). Я это очень остро чувствую у «молодых» [...] (молодым лет по сорок). [...] А «прозаизм»... Б.Л.¹⁷ сказал мне как-то: «Главное в поэзии — это проза» [...]. Есть прозаизмы — во! А что такое поэзия? Удивление ничего не объясняет. Разве вы не ахаете иногда от прозы? Например, Анна Каренина как-нибудь повернется и ахнешь. (А я Толстого не люблю.) Вспомните... Зоркость зрения... А что такое стихи? Ведь это не просто концентрат. Вероятно, надо обратиться к Соловьеву, которого я сейчас для себя открыла.

Сравним определение творчества ранней Ахматовой в посвященном ей стихотворении Пастернака: «Где крепили прозы пристальной крупицы...»¹⁸. Он говорит о «крупичах» прозы, а стихи поэтов «прозаического» направления — это проза по преимуществу. По мнению Надежды Мандельштам, в стихах могут быть прозаизмы, но не «пересказ». Если продолжить цитировать *Разговор о Данте*, — необходима «метаморфоза» слова. Это имеет в виду и Гинзбург. Однако ее критерий: «поэтическое слово

¹⁴ Гинзбург многократно писала о Мандельштаме. См., например, ее дневниковые записи в: Л.Я. Гинзбург, *Записные книжки...*, с. 15–18 и др. Для *Стихотворений* Мандельштама в Большой серии *Библиотеки поэта* Гинзбург написала статью *Поэтика Осипа Мандельштама*, которая в 1968 г. была уже сверстана, но потом заменена на статью А.Л. Дымшица и в результате вышла в изд.: «Известия АН СССР. Серия литературы и языка» 1972, т. 31, вып. 4. Мандельштаму посвящен и ряд других текстов Гинзбург.

¹⁵ Датировка по штампу на конверте.

¹⁶ «[...] Взятая вне оружейной метаморфозы, лишена всякой значительности и поддается пересказу, что, на мой взгляд, вернейший признак отсутствия поэзии: ибо там, где обнаружена соизмеримость вещи с пересказом, там простыни не смяты, там поэзия, так сказать, не ночевала. Дант [...] стратег превращений и скрещиваний [...]». О.Э. Мандельштам, *Слово и культура*, Советский писатель, Москва 1987, с. 108.

¹⁷ Б.Л. Пастернак.

¹⁸ *Анне Ахматовой* в изд.: Б.Л. Пастернак, *Стихотворения и поэмы*, Советский писатель, Ленинград 1977, с. 262.

должно удивлять», — для Мандельштам не убедителен. Надежда Мадельштам ищет такое определение поэзии, которое можно принять без оговорок, некий абсолют, точно попадающий в ее тайну и предназначение.

«А что такое стишки? Ведь это не просто концентрат» — продолжает она диалог, возможно, отвечая на недошедшую до нас реплику Гинзбург. В книге Гинзбург *О лирике*, которая выйдет через несколько лет, в 1964 г., встретится слово «концентрат»:

Стиховой строй в высшей степени динамизирует художественное слово (из чего вовсе не следует, что стиховая форма может превратить в поэзию любое сочетание слов). Свойства же стихового слова с предельной интенсивностью, в чистом виде выражены в лирике. Лирическое слово — концентрат поэтичности. Оно должно обладать несравненной силой воздействия¹⁹.

Определяя таким образом свойства лирических стихов, Гинзбург оставалась верна опоязовской школе, прежде всего — своему учителю Юрию Тынянову, в 1924 г. в книге *Проблема стихотворного языка* обозначившему главные признаки лирики так: «теснота и единство стихового ряда» и «динамизация речевого материала»²⁰. Надежда Яковлевна, однако, думает не об открытиях литературоведения, а о том, что впитала из разговоров с Мандельштамом и из его статей. Снижая пафос, она использует «домашнее» словцо Мандельштамов — стишки («Послушай стишок, — говорил О. М., — как он? Ничего?»²¹). Упоминая о «концентрате», она, по-видимому, имеет в виду то, что Мандельштам обозначил словами «Я мыслю опущенными звеньями»²². Он говорил о своей прозе, но тем более это относится к стихам. О том же — в *Утре акмеизма*: «Скромная внешность произведения искусства нередко обманывает нас относительно той чудовищно-уплотненной реальности, которой оно обладает»²³.

Но, по мнению Надежды Мандельштам, стихи — это не просто «концентрат», «чудовищно-уплотненная реальность», а и что-

¹⁹ Л. Я. Гинзбург, *О лирике*, Советский писатель, Москва–Ленинград 1964, с. 8.

²⁰ Цит. по: Ю. Тынянов, *Проблема стихотворного языка*, Советский писатель, Москва 1964, с. 67.

²¹ Н. Я. Мандельштам, *Воспоминания // ее же, Собрание сочинений в двух томах*, ГОНЗО, Екатеринбург 2014, т. 1, с. 240.

²² Э. Г. Герштейн, *Мемуары*, ИНАПРЕСС Санкт-Петербург 1998, с. 19.

²³ О. Э. Мандельштам, *Слово и культура...*, с. 168.

«А ЧТО ТАКОЕ СТИШКИ?»...

то еще. Что? Она отсылает к Владимиру Соловьеву. Идеей, близкой мысли Мандельштама о пересказе и метаморфозе, пронизана статья Соловьева *Общий смысл искусства*:

[...] эстетическая связь искусства и природы гораздо глубже и значительнее. Поистине она состоит не в повторении, а в продолжении того художественного дела, которое начато природой, — в дальнейшем и более полном разрешении той же эстетической задачи²⁴.

Правда, религиозного философа волнуют не столько проблемы искусства, сколько то, чему посвящен упоминаемый Надеждой Мандельштам в других контекстах труд *Оправдание добра*: возможность преобразования человека и человеческого общества:

Совершенное искусство в своей окончательной задаче должно воплотить абсолютный идеал не в одном воображении, а и в самом деле, — должно одухотворить, пресуществить нашу действительную жизнь²⁵.

Подхватывая начатый Гинзбург разговор о «прозаизации» поэзии, Н. Мандельштам ссылкой на Соловьева переводит его в другой регистр.

Но и выход на «самое главное»²⁶ не давал ей окончательного «ключа» к поэзии Мандельштама, который был для нее символом поэзии вообще. Вряде других писем, адресованных Гинзбург, она проявляет интерес к разным школам анализа художественного произведения: к формализму (ОПОЯЗу), Пражскому лингвистическому кружку²⁷, к Московско-Тартуской семиотической

²⁴ В. С. Соловьев, *Общий смысл искусства* // его же, *Философия искусства и литературная критика*, Искусство, Москва 1991, с. 74.

²⁵ Там же, с. 89.

²⁶ Из письма Мандельштам Ахматовой (середина декабря 1961 г.): «Я читаю Соловьева. Неожиданно оказалось, что это самое главное (книга о добре и ряд статей). [...] У меня есть прямые доказательства, что Ося читал, знал и здорово помнил Соловьева». Н. Мандельштам, *Об Ахматовой*, Новое издательство, Москва 2007, с. 259–261 (подчеркнуто — Н. М.).

²⁷ Пражский лингвистический кружок был создан на базе Пражской лингвистической школы — одного из основных направлений структурной лингвистики. Кружок возник в 1926 г., организационно распался в начале 1950-х гг. В него входили Вилем Матезиус (организатор и глава кружка), Богумил Трнка, Богуслав Гавранек и др. чехословацкие филологи, а также Николай Трубецкой, Роман Якобсон, Сергей Карцевский, творчески связаны с идеями Пражской лингвистической школы были Пётр Богатырев, Григорий Винокур, Евгений Поливанов, Борис Томашевский, Юрий Тынянов. См. Т. В. Булыгина, *Пражская лингвистическая школа* // *Лингвистический*

школе. Однако структуралисты, как она называет, по-видимому, их всех, были ей чужды. Параллельно с Гинзбург обсуждая эти темы в письмах к литературоведу Дмитрию Максиму, она пишет в 1962 г.: «желание все в литературе облечь в систему всегда заставляло упускать разное, другое и существенное»²⁸.

В письме к Гинзбург от 8 февраля 1963 г. Надежда Мандельштам высказывается и об историко-литературном подходе, называя его «историцизмом»:

И еще об историцизме. Очень мило, конечно, знать, что Шекспир — елизаветинец или Еврипид — грек. Эпоха и все прочее... Без этого, вероятно, не обойдешься. Но для понимания “кое-чего», что сохраняет эти вещи неприкосновенными в течение столетий, это знание ничего не дает. Тот бергсоновский веер времени, который нагло выдумал Оська в своих статьях²⁹, это здоровый и хороший выпад против историцизма, способ сохранять вещь в накаленном состоянии через много веков. [...] В науке, где есть преемственность, с историцизмом получше. [...] Но это только один из ходов научной мысли, бьющейся о тайну бытия. А искусство, которое, вероятно, занимается тем же, как изучать его с помощью одного метода?

энциклопедический словарь..., с. 390–391. По мнению Гинзбург, Надежда Мандельштам имела в виду *Тезисы о поэтическом языке* Пражского лингвистического кружка, опубликованные в 1929 г. В *Тезисах* впервые давалось систематическое изложение программы кружка, основной идеей которого было представление о языке как о функциональной системе.

²⁸ *Письма Н.Я. Мандельштам к Д.Е. Максиму*, публ., вступ. ст. и коммент. Н.Т. Ашимбаевой // *Дмитрий Евгеньевич Максимов в памяти друзей, коллег, учеников: К 100-летию со дня рождения*, Наука, Москва 2007, с. 292. Письмо от 22 ноября 1962 г.

²⁹ В 1907–1908 гг. Мандельштам слушал в Париже лекции Бергсона, упоминает о нем в статье *О природе слова* (1920–1922), ставя перед собой вопрос: «[...] является ли русская литература современная — той же самой, что литература Некрасова, Пушкина, Державина или Симеона Полоцкого?» См. О.Э. Мандельштам, *Слово и культура...*, с. 55. «Веер времени» дает ему возможность увидеть ее как единство. Этот образ есть в работе Бергсона *Творческая эволюция*, но в контексте, противоположном мандельштамовскому: «Рассуждая об отдельных системах, мы можем сколько угодно предполагать, что прошлая, настоящая и будущая история каждой из них может быть развернута сразу, подобно вееру: но история эта все же будет развертываться постепенно, как будто ее длительность была аналогична нашей». А. Бергсон, *Творческая эволюция*, пер. В.А. Флеровой, Кучково поле, Москва–Жуковский 2006, с. 37. Обретенный образ оказался для Мандельштама важнее этого контекста, вошел в его стихотворение 1917 г. *Меганом*: «[...] И раскрывается с шуршаньем / Печальный веер прошлых лет [...]». О. Мандельштам, *Полное собрание стихотворений*, Академический проект, Санкт-Петербург 1995, с. 140.

«А ЧТО ТАКОЕ СТИШКИ?»...

Отрицая ценность формального, структурного и историко-литературного анализа, она в ряде писем жестко критикует с этих позиций книгу Гинзбург *О лирике*. Ответные письма Гинзбург не сохранились.

Поскольку наличные филологические ключи не открывают дверцу, Н. Мандельштам ведет параллельный поиск в области психологии и философии. В том же письме от 8 февраля 1963 г. она пишет: «Надо бы понюхать, что такое «гештальтпсихология»³⁰. И о Зигмунде Фрейде:

(Не думайте, что это моя слабость, — я на фрейдизм никогда не клевала, но «кое-что» увидела недавно.) Это «кое-что» очень большое явление для науки. Он открыл не прямые, т. е. не логические, ходы мышления и духовной жизни в период, когда, кроме логических, никаких категорий не было.

Ей должно было импонировать утверждение Фрейда: «К сожалению, психоанализ вынужден сложить оружие перед проблемой писательского мастерства»³¹. Но попытки ученого объяснить истоки творчества сублимацией и реализацией собственных всем людям фантазий не могли казаться ей достаточными.

Пытаясь подобрать к стихам одновременно разные ключи, Надежда Мандельштам, видимо, следует идее Осипа Мандельштама. Ему хотелось, чтобы все было объединено в одной науке. В *Разговоре о Данте* он мечтал «о создании органической поэтики не законодательного, а биологического характера, уничтожающей канон во имя внутреннего движения организма, обладающей всеми чертами биологической науки»³².

За отсутствием же единой науки, сохраняющей произведение живым «тринадцатитысячегранником», каким представля-

³⁰ Гештальтпсихология — психологическое направление, существовавшее в Германии с начала 10-х до середины 30-х гг. XX в. Гештальтпсихология создала целостный подход к изучению психики и сознания. Сознание понималось как динамическое целое, «поле», каждая точка которого взаимодействует со всеми остальными. Единицей анализа этого поля выступает «гештальт» как целостная образная структура, не сводимая к сумме составляющих ее ощущений. См. С. Р. Немов, *Психологический словарь*, Владос, Москва 2007, с. 88–89. Возможно, ключевое для гештальтпсихологии понятие целостности и привлекло внимание Мандельштам к этому направлению в психологии.

³¹ З. Фрейд, *Достоевский и отцеубийство* // его же, *Художник и фантазирование*, пер. Р. Ф. Додельцева, Республика, Москва 1995, с. 284.

³² О. Э. Мандельштам, *Слово и культура...*, с. 66.

лась Мандельштаму *Божественная комедия*³³, Н. Мандельштам предлагает филологам эссе — как жанр, в котором возможен синтез и присутствие автора с его субъективной позицией. Тайну поэзии и с помощью эссе не раскроешь, но к ней можно прикоснуться. Н. Мандельштам пишет Максимову: «Из тысяч ‘эссе’ остаются 2–3 мысли, и это хорошо», напоминает, что «*Разговор о Данте* — тоже эссе [...] Жанр — законный»³⁴. Однако мандельштамовские эссе, такие же «тринадцатитысячегранные», как его стихи, неповторимы, а та эссеистическая критика, которую Мандельштам назвал «лирикой о лирике», — «сплошная отсебятина», и ее, как он считал, не должно существовать. Считала ли так Н. Мандельштам?

Свои книги и статьи, в основном мемуарные, она писала в эссеистическом, синтезирующем стиле, включавшем, в частности, филологический, философский, психологический подходы, но главное — личное, субъективное начало. Н. Мандельштам сохранила в текстах «живой голос», «задор и полемическую ярость» — все то, что, по ее словам, вытравила из своей прозы Ахматова³⁵. В предельном варианте эти свойства культивированы во *Второй книге*. Последнее письмо в переписке Мандельштам с Гинзбург — от 13 июля 1968 г. — содержит оценку Лидией Яковлевной незавершенной рукописи этой книги:

По-настоящему, как бы следовало, не могу Вам написать. Для этого нужно бы мне еще раз прочитать книгу. Я ведь прочитала ее фактически за один день, в спешке.

Я уже сказала Вам, что мне очень понравился кусок о Марине. Ну, это деталь, а главное, что очень интересно и важно в целом. Документ сознания. Это само собой понятно.

Но меня все время не оставляло некое желание. Желание побольше узнать о герое. О том, что он делал, что говорил, о каких-то подробностях обстановки. Это ведь все будет потом невозможным.

Оценка книги осторожная и лаконичная. Но очевидно, что для Гинзбург *Вторая книга* — не столько рассказ об эпохе и ее действующих лицах, как было задумано, сколько «документ сознания» самой Н. Мандельштам. А Гинзбург хотелось бы соблюдения мемуарного жанра: «[...] побольше узнать о герое [...]» — о Мандельштаме.

³³ Там же, с. 120.

³⁴ *Письма Н. Я. Мандельштам к Д. Е. Максимову...*, с. 293.

³⁵ Н. Я. Мандельштам, *Моцарт и Сальери* // ее же, *Собрание сочинений...*, т. 1, с. 784.

«А ЧТО ТАКОЕ СТИШКИ?»...

Не случайно переписка заканчивается после чтения Гинзбург этой рукописи. В ее заметке, предваряющей подготовленные ею к печати письма Мандельштам, сказано скупое, но вполне определенно: «В 1970-х годах наше общение постепенно прекратилось. Сыграло в этом свою роль то обстоятельство, что для меня оказались неприемлемыми оценки культурных фактов и людей во *Второй книге* ее воспоминаний»³⁶.

REFERENCES

- Bergson, Anri. *Tvorcheskaya evolyutsiya*. Transl. Flerova, V. A. Moskva-Zhukovskiy: Kuchkovo pole, 2006 [Бергсон, Анри. *Творческая эволюция*. Пер. Флерова, В. А. Москва-Жуковский: Кучково поле, 2006].
- Bulygina, Tat'yana Vyacheslavovna. "Prazhskaya lingvisticheskaya shkola." *Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1990. 390–391 [Бульгина, Татьяна Вячеславовна. "Пражская лингвистическая школа." *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1990. 390-391].
- Freyd, Zigmund. "Dostoyevskiy i ottseubiystvo." Freyd, Zigmund. *Khudozhnik i fantazirovaniye*. Transl. Dodel'tsev, Rudol'f Fedorovich. Moskva: Respublika, 1995 [Фрейд, Зигмунд. "Достоевский и отцеубийство." Фрейд, Зигмунд. *Художник и фантазирование*. Пер. Додельцев, Рудольф Федорович. Москва: Республика, 1995].
- Gershteyn, Emma Grigor'yevna. *Memuary*. Sankt-Peterburg: INAPRESS, 1998 [Герштейн, Эмма Григорьевна. *Мемуары*, Санкт-Петербург: ИНАПРЕСС, 1998].
- Ginzburg, Lidiya Yakovlevna. *O lirike*. Moskva–Leningrad: Sovetskiy pisatel', 1964 [Гинзбург, Лидия Яковлевна. *О лирике*. Москва–Ленинград: Советский писатель, 1964].
- Ginzburg, Lidiya Yakovlevna. *Zapisnyye knizhki. Vospominaniya. Esse*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPB, 2002 [Гинзбург, Лидия Яковлевна. *Записные книжки. Воспоминания. Эссе*. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2002].
- Levinton, Georgiy Akhilovich. "OPOYAZ." *Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1990 [Левинтон, Георгий Ахиллович. "ОПОЯЗ." *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1990].
- Mandel'shtam, Nadezhda Yakovlevna. *Ob Akhmatovoy*. Moskva: Novoye izdatel'stvo, 2007 [Мандельштам, Надежда Яковлевна. *Об Ахматовой*. Москва: Новое издательство, 2007].
- Mandel'shtam, Nadezhda Yakovlevna. *Sobraniye sochineniy v dvukh tomakh*. Vol. I. Yekaterinburg: GONZO, 2014 [Мандельштам, Надежда Яковлевна. *Собрание сочинений в двух томах*. Т. 1. Екатеринбург: ГОНЗО, 2014].
- Mandel'shtam, Osip Emil'yevich. *Polnoye sobraniye stikhotvoreniy*. Sankt-Peterburg: Akademicheskii proyekt, 1995 [Мандельштам, Осип Эмильевич. *Пол-*

³⁶ Письма Н.Я. Мандельштам к Л.Я. Гинзбург..., с. 125.

- ное собрание стихотворений. Санкт-Петербург: Академический проект, 1995].
- Mandel'shtam, Osip Emil'yevich. *Slovo i kul'tura*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1987 [Мандельштам, Осип Эмильевич. *Слово и культура*. Москва: Советский писатель, 1987].
- Nemov, Robert Semenovich. *Psikhologicheskiy slovar'*. Moskva: Vlados, 2007 [Немов, Роберт Семенович. *Психологический словарь*. Москва: Владос, 2007].
- Pasternak, Boris Leonidovich. *Stikhotvoreniya i poemy*. Leningrad: Sovetskiy pisatel', 1977 [Пастернак, Борис Леонидович. *Стихотворения и поэмы*, Ленинград: Советский писатель, 1977].
- Paustovskiy, Konstantin Georgiyevich. *Romantiki. Prilozheniya* [Паустовский, Константин Георгиевич. *Романтики. Приложения*] <<http://paustovskiy.niv.ru/paustovskiy/text/romantiki/romantiki-pril-4.htm>>.
- "Pis'ma N. Ya. Mandel'shtam k D. Ye. Maksimovu." Publ., vstup. st. i komment. Ashimbayeva, Natal'ya Tuymbayevna. *Dmitriyu Eugen'yevich Maksimov v pamyati druzey, kolleg, uchenikov: K 100-letiyu so dnya rozhdeniya*. Moskva: Nauka, 2007 ["Письма Н. Я. Мандельштам к Д. Е. Максиму." Публ., вступ. ст. и коммент. Ашимбаева, Наталья Туймебаевна. *Дмитрий Евгеньевич Максимов в памяти друзей, коллег, учеников: К 100-летию со дня рождения*. Москва: Наука, 2007].
- "Pis'ma N. Ya. Mandel'shtam k L. Ya. Ginzburg." Podgot. teksta Tsendrovskaya, Natal'ya Konstantinovna, pri uchastii Metsa, Aleksandra Grigor'yevicha, komment. Ginzburg, Lidiya Yakovlevna. *Zvezda* 1998, no. 10. 125–149 [*Письма Н. Я. Мандельштам к Л. Я. Гинзбург*. Подгот. текста Цендровская, Наталья Константиновна, при участии Меца, Александра Григорьевича, коммент. Гинзбург, Лидия Яковлевна. *Звезда* 1998, № 10. 125–149].
- Solov'yev, Vladimir Sergeyeovich. *Filosofiya iskusstva i literaturnaya kritika*. Moskva: Iskusstvo, 1991 [Соловьев, Владимир Сергеевич. *Философия искусства и литературная критика*. Москва: Искусство, 1991].
- Tarusskiye stranitsy: *Literaturno-khudozhestvennyy illyustrirovannyi sbornik*. Kaluga: Kaluzhskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1961 [*Тарусские страницы: Литературно-художественный иллюстрированный сборник*, Калуга: Калужское книжное издательство, 1961].
- Tupyanov, Yuriy Nikolayevich. *Problema stikhotvornogo yazyka*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1964 [Тупянов, Юрий Николаевич. *Проблема стихотворного языка*. Москва: Советский писатель, 1964].

JOLANTA BRZYKCY

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9563-0723>

POETYCKI ŚWIAT LIDII SIENICKIEJ

THE POETICAL WORLD OF LIDYA SENITSKAYA

This article concerns Lidya Senitskaya (Volyntseva, 1890?–1975), poet, writer, playwright, translator and literary critic, representative of the „first wave” of the Russian emigration, living until 1939 in Rivne, then (1939–1964) in Warsaw, and later on in the USA. Considered by her contemporaries as one of the most interesting creators of the Russian diaspora in pre-war Poland, she is now regarded by contemporary researchers as an unquestionable poetic individuality. Today Senitskaya is a completely forgotten figure, and her work is unknown to the contemporary readers. The article is an attempt to present the poet’s creative silhouette, determine and discuss the subject matter and poetics of her poems.

Keywords: Russian poetry of the „first wave” of Russian emigration, Russian diaspora in Warsaw, Russian women’s poetry of the 20th century, Lidya Senitskaya

Literatura emigracji rosyjskiej „pierwszej fali” w Polsce dwudziestolecia międzywojennego jest coraz lepiej znana, dowodzą tego ukazujące się sukcesywnie od bez mała trzydziestu lat prace polskich i rosyjskich rusycystów. Zgadniają się oni ze sobą, że literatura rosyjskiej diaspory w Polsce ani wagą podnoszonej problematyki, ani też poziomem jej artystycznego ujęcia nie odbiega od utworów, które powstawały w „rosyjskim Berlinie” czy Paryżu¹.

Uwaga polskich emigrantologów od początku skupiała się zarówno na przedstawicielach starszej generacji, znanych na długo przed

¹ Zob. pr.: Л. Белошевская, П. Мицнер, Л. Флейшман, *Лев Гомолицкий и русская литературная жизнь в межвоенной Польше*, w: Л. Гомолицкий, *Сочинения русского периода. В трех томах*, Водoley, Москва 2011, t. I, s. 5–282, i polskie tłumaczenie tego tekstu: P. Mitzner, L. Fleishman, *Metamorfozy Lwa (Leona) Gomolickiego*, przeł. R. Szczęsny, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2015.

opuszczeniem ojczystego kraju (Dmitrij Miereżkowski², Dmitrij Filozofow³, Zinaida Gippius), jak i na twórcach młodszego pokolenia, którzy rozpoczęli twórczość literacką już w Polsce, w latach dwudziestych i trzydziestych (Lew Gomolicki⁴). Zajmowano się koryfeuszami literatury emigracyjnej, ale prezentowano także w rozmaitych ujęciach metodologicznych dorobek twórców mniejszego formatu⁵.

Do grona ciekawszych przedstawicieli rosyjskiej diaspory w przedwojennej Polsce badacze zaliczają Lidię Sienicką (Wołyncewą), poetkę, pisarkę i dramatopisarkę, tłumaczkę i krytyka literackiego. Przez współczesnych uważana za twórczynię o niekwestionowanym talentcie⁶, w polskiej rusycystyce ostatnich lat umiejscawiana wśród największych indywidualności rosyjskiej poezji kobiecej „pierwszej fali”⁷ w Polsce, Sienicka w zasadzie pozostaje postacią zapomnianą, a jej

² F. Sielicki, *Mereżkowski w Polsce międzywojennej*, „Przegląd Humanistyczny” 1973, nr 3, s. 95–117.

³ I. Obłąkowska-Galanciak, *„Gorzkie gody...”*. Publicystyczna i literacka działalność Dymitra Filozofowa na emigracji, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001.

⁴ J. Kulczycka-Saloni, *Przedwojenne i powojenne pisarstwo Leona Gomolickiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1995, nr 4, s. 47–57; W. Skrunda, *Rosyjski uchodźca na polskim bruku. O poetacie Lwa Gomolickiego „Warszawa” (1934)*, „Studia Rossica X” 2000, s. 89–125; tegoż, *Echa „gniewnych jambów” w poetacie Lwa Gomolickiego „Warszawa” (1934)*, „Studia Rossica XI” 2000, s. 187–197; tegoż, *Zamyśl poematu Lwa Gomolickiego „Warszawa” w świetle inwektyw Karola Radka i nauk mnicha Ewagriusza*, „Studia Rossica XII” 2001, s. 215–228; T. П. Агапкина, О. В. Пыбенко, *Материалы к биографии Леона (Льва) Гомолицкого*, w: В. А. Хорев (red.), *Studia Polono-rossica: K 80-letiu Eлены Захаровны Пыбенко. Сборник статей*, Издательство Московского Университета, Москва 2003, s. 468–479.

⁵ T. Zienkiewicz, *Dorofiej Bochan – tłumacz literatury polskiej na język rosyjski i krytyk*, w: A. Bartoszewicz (red.), *Polsko-wschodniosłowiańskie powiązania kulturowe, literackie i językowe. 1. Literatura i kultura*, Wydawnictwa Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Olsztyn 1994, s. 127–134; tegoż, *„I nas izgnaników w molitwach pomiani...”*. (O poezji emigracji rosyjskiej w Polsce międzywojennej), „Studia Rossica X”, s. 75–90; I. A. Ndiaye, *„Маленькие храбрые женщины...”*. *Poezja kobieca pierwszej fali emigracji rosyjskiej w Polsce*, „Acta Polono-Ruthenica VII” 2002, s. 45–58; tejże, *Русская эмиграционная поэзия на страницах варшавского „Меча” (1934-1939)*, w: A. Ksenicz (red.), *Słowiańszczyzna Wschodnia: twórczość artystyczna a doświadczenia zbiorowe*, Wydawnictwo WSP, Zielona Góra 1998, s. 71–76.

⁶ Por. pochlebne opinie o Sienickiej w: Н. Волковський, *Русские литераторы в Польше*, „Сегодня” 1937, nr 8, 8 января; П. Пильский, *Русские поэты в Польше*, „Сегодня” 1937, nr 291, 23 октября, <http://www.russianresources.lt/archive.html> (05.03.2014).

⁷ I. A. Ndiaye, *„Маленькие храбрые женщины...”*, s. 54.

twórczość jest właściwie nieznana dzisiejszym czytelnikom. Jeśli nie liczyć lakonicznych biogramów i nielicznych wierszy, które pojawiły się w słownikach i antologiach, opublikowanych na przełomie XX i XXI wieku w Rosji, USA i Polsce⁸, oraz kilku akapitów poświęconych Sienickiej w artykule polskiej badaczki⁹, należy stwierdzić, że literackie dokonania poetki i pisarki pozostawały dotąd poza zainteresowaniami badaczy. Niniejszy tekst jest próbą wypełnienia tej luki, ma na celu przybliżenie twórczej sylwetki Sienickiej, ogólną charakterystykę tematyki i poetyki jej wierszy.

Z dostępnych źródeł wyłania się nader skąpa, wręcz fragmentaryczna biografia poetki. Data jej urodzin, rok 1890, opatrzona jest w nich znakiem zapytania, o miejscu urodzin opracowania w ogóle milczą. Niewiele wiadomo o latach młodości Sienickiej. Ukończyła gimnazjum w Żytomierzu, wiersze zaczęła pisać jako jego uczennica. Zainteresowania literackie wyniosła z domu rodzinnego, wśród jej przodków był między innymi profesor Uniwersytetu Moskiewskiego, który zajmował się tłumaczeniem poezji antycznej i utworów Horacego. Ojciec Sienickiej, Erazm Wołyncew, parał się twórczością literacką, drukował w prasie rosyjskiej bajki. Nieznane są okoliczności, w jakich poetka wyjechała do Polski i osiadła na Wołyniu, w Równem. W 1939 roku przeniosła się, także z nieznanymi powodów, do Warszawy. Niewykluczone, że nastąpiło to w wyniku zajęcia wschodnich rubieży Polski przez ZSRR 17 września 1939 roku, a przenosiny były *de facto* ucieczką przed władzą radziecką. W 1964 roku Sienicka zdecydowała się na powtórny (trzeci?) emigrację, wyjeżdżając do Stanów Zjednoczonych. Zmarła w Nowym Jorku w 1975 roku.

Nieco łatwiej zrekonstruować twórczą biografię Sienickiej, choć należy nadmienić, że wymaga ona jeszcze żmudnych poszukiwań w zbiorach ukraińskich, litewskich i polskich bibliotek, bowiem dorobek literacki poetki, rozproszony w dziesiątkach przedwojennych i powojennych czasopism i gazet, wciąż czeka na zebranie i uporząd-

⁸ „Вернуться в Россию — стихами...”. 200 поэтов эмиграции. Антология, сост. В. Крейд, Республика, Москва 1995, s. 614; В. Крейд (red.), *Словарь поэтов русского зарубежья*, Издательство Русского христианского гуманитарного института, Санкт Петербург 1999, s. 64–65; Е.А. Александров, *Русские в Северной Америке. Биографический словарь*, Конгресс Русских Американцев, Хэмден-Сан-Франциско-Санкт Петербург 2005; I.A. Ndiaye (red.), *Poetycka Atlantyda. Antologia liryki kobiecej „pierwszej fali” rosyjskiej emigracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2006, s. 371–373, 410.

⁹ I.A. Ndiaye, „Маленькие храбрые женщины...”, s. 54–55.

kowanie. Poważnym utrudnieniem tych studiów jest fakt, że prywatne archiwum Sienickiej spłonęło w czasie Powstania Warszawskiego.

Poetka przez cały niemal okres międzywojnia mieszkała w Równem, które z perspektywy „rosyjskiej Warszawy”, Wilna i Lwowa było postrzegane jako kulturalna prowincja. Miasto nosiło co prawda miano „centrum handlowego całego Wołynia”, jednak pod względem poziomu i intensywności życia literackiego nie mogło się równać z wymienionymi ośrodkami. Równem, z jednej strony rażące nawet swoich mieszkańców „prymitywizmem ulic”¹⁰, z drugiej zaś — przejawiające „tendencje nieustannego rozwoju i chęci przekształcenia się w miasto kulturalne, uporządkowane, obfitujące w skwery, pełne zieleni”¹¹, wpisywało się w pełen sprzeczności klimat kulturalny Wołynia, o którym pisał mieszkający tam kilkanaście lat Lew Gomolicki:

из опустевшей, взрытой снарядами, окропленной кровью расстрелов земли бесшумно всходил столетний посев мысли. Знаете ли вы эти деревушки, несущие имена древних славянских божеств; овраги, где к копытам несущихся коз скатываются ржавые тысячелетние черепа и мамонтов бивень прободал пласт мела; средневековые башни, слышавшие латинскую и греческую речь религиозных диспутов; стук гутенберговских машин и шелест первопечатных книг? Тут сама земля вслух философствует сама с собою и говорит стихами. Сколько было среди моих сверстников домашних философов, еретиков, героев духа, подвижников и поэтов! Поэтов больше всего¹².

Intensywna praca twórcza i wielotorowa działalność literacka, jaką Sienicka prowadziła w Równem, potwierdzały zacytowaną konstatację Gomolickiego. W domu poetki spotykali się członkowie miejscowego kółka literackiego: Iwan Kulisz, M[?]. Wesołowska, A[?]. Maj. Na zebrania przyjeżdżali poeci z Wilna (Siergiej Naljancz, Tamara Sokolowa), Warszawy (Jewgienij Wadimow) i Kijowa (A[?]. Richter). Atmosferę spotkań w Równem, które odbywały się pod przewodnictwem Sienickiej, opisywał cytowany już Gomolicki, podkreślając, że niczym nie ustępowały one dyskusjom prowadzonym w „rosyjskim Paryżu”:

мне было суждено провести два „дня стихов” в поэтическом доме, у Лидии Эразмовны Сеницкой (где стихи пишут чуть ли не всею семьею — во

¹⁰ R. Janisławski, *Kilka słów o Równem*, [n.s.], Równem 1939, <http://www.antoranz.net/BIBLIOTEKA/ROWNE/ROWNE-o.HTM> (27.04.2014).

¹¹ Tamże.

¹² Л. Н. Гомолицкий, *Провинциальные мысли*, „Меч” 1936, nr 37, 13 сентября, <https://lit.wikireading.ru/35801> (17.04.2018).

всяком случае, и мать, и сын, — где сам воздух такой лирико-дактилический, где в архивах письменных столов лежат газетные вырезки и терпеливо переписанные от руки сборники известных поэтов). [...] Решать судьбы поэзии в Ровно! Что же, если там в „простоте речей” обитают „парнассские девушки”, Музы. [...] может быть, наша далекая ровенская беседа была плодотворней монпарнассских диспутов [...]”¹³.

Sienicka współpracowała z rosyjskimi periodykami, ukazującymi się w przedwojennej Polsce: warszawskimi („Меч”, „Наше время”, „Русский голос”, „Воскресное чтение”) i wileńskimi („Утес”, „Русское слово”, „Новая искра”). Jej utwory były drukowane również w rosyjskiej prasie w Harbinie. Publikowała nie tylko wiersze, opowiadania i sztuki, ale także recenzje literackie. Zajmowała się również tłumaczeniami: przełożyła na język rosyjski między innymi utwory Leconte’a de Lille’a i Leopolda Staffa. Po II wojnie światowej związała się wychodzącym w Łodzi czasopismem „Русский голос”.

Pomimo niemałego dorobku poetyckiego Sienicka nie doczekała się odrębnego tomu wierszy. Przygotowana do druku książka zatytułowana *Вторая жизнь* nie ukazała się, jej rękopis (maszynopis?) spłonął w czasie Powstania Warszawskiego. Jedyne tomy pod tytułem *Ледяные узоры* ujrzały światło dzienne dopiero w trzy lata po śmierci Sienickiej, w 1978 roku. Fakty te nabierają szczególnego znaczenia w kontekście słów samej poetki, według których publikacja zbioru jest dla autora „zawsze zdecydowanym krokiem, prawdziwym sprawdzianem jego literackiej dojrzałości”, ponieważ „poszczególne rozrzucone wiersze, nawet jeśli często spotykane w druku, nie dają twórcy możliwości zaprezentowania prawdziwego oblicza”¹⁴.

Poza publikacjami w prasie wiersze Sienickiej zostały włączone do dwóch ogólnopolskich antologii poezji rosyjskiej, jakie ogłoszono w naszym kraju w latach trzydziestych. Opublikowany w 1930 roku *Сборник русских поэтов в Польше* był pierwszym w rosyjskiej diaspory międzywojnia przeglądem poezji emigracyjnej. Zamieszczono w nim wzbogacone biogramami i fotografiami autorów wiersze siedemnastu poetów uznanych za najbardziej reprezentatywnych dla poezji emigracji rosyjskiej w Polsce. Tom przygotowywano w poście-

¹³ Tamże. Warto nadmienić, że równieżskie zebrania poetyckie Sienicka upamiętniła w wierszu *Неволью с грустью вспоминаю...*

¹⁴ Л. Сеницкая, *Монахиня Мария. Стихи. Издательство „Петрополис”. Берлин* [recenzja w:], „Русское слово” 1939, nr 113 (2230), 15 мая, http://www.russianresources.lt/archive/Senic/Senic_2.htm (27.04.2014). Тлум. cytatu — J. B.

chu, o czym świadczyły liczne redakcyjne przeoczenia i niedociągnięcia, przy czym jego redaktor Siemion Witiaziewski nie zadał sobie trudu, by otrzymać oficjalną zgodę autorów wierszy na ich publikację¹⁵. Recenzenci antologii, wypominając większości poetów brak wiedzy w zakresie języka poetyckiego i „elementarnych zasad wersyfikacji”, krytykując ogólny niski poziom utworów, zwracali jednak uwagę, że na ich tle pozytywnie wyróżniają się wiersze Gomolickiego, Pałtijela Kacnelsona i Sienickiej¹⁶.

Twórczość poetki wysoko ocenili także recenzenci antologii rosyjskiej poezji w Polsce, wydanej staraniem Związku Rosyjskich Pisarzy i Poetów w Polsce w 1937 roku¹⁷. W jej skład weszło trzydziestu pięciu autorów, każdy z nich zaprezentował jeden wiersz. Zastrzegając, że na podstawie tak skąpego materiału trudno wydawać sąd o jego twórcy, krytycy pisali, że Sienicka należy do najbardziej utalentowanych poetów rosyjskiej diaspory w Polsce¹⁸ i wymieniali jej nazwisko na ogół tuż po Gomolickim i Aleksandrze Kondratjewie, mających status „gwiazd pierwszej wielkości”. Zamieszczony w antologii wiersz Sienickiej *Поля широкой шляпы пилигрима...*, liryczny portret pielgrzyma, który przemierzając szumne ulice obcych miast, zaświadcza swoim życiem sens pokory i poświęcenia („так он идет [...] о подвиге смирения — терпеливо несущий весть в потоке грешных дней”¹⁹), budził uznanie obrazowością, gęstością barw i przenikliwością, był odbierany jako przejaw poetyckiej dojrzałości, fascynacji poetki sprawami ducha²⁰.

Wskazywano także, że poezja Sienickiej cechuje się „zawężonym kręgiem wrażeń duchowych”²¹, że pozostaje w „świecie obrazów raczej intymnych niż jaskrawych”²². Właściwości te tłumaczono niekiedy jako specyficzne „piętno prowincji”, nieuchronny rezultat geograficznego oddalenia od ośrodków kulturalnych emigracji rosyjskiej. Trudno jednak zgodzić się z taką argumentacją, bowiem także w powojennej twórczości, powstającej pod inną szerokością geograficzną, poetka pozostawała w kręgu tej samej tematyki, zaś jej wiersze

¹⁵ Л. Белошевская, П. Мицнер, Л. Флейшман, *Лев Гомолицкий...*, s. 56.

¹⁶ С. Нальянч, *Жуткая книга („Сборник русских поэтов в Польше”)*, „За Свободу!”, 23.06.1930.

¹⁷ *Антология русской поэзии в Польше*, [b.w.], Варшава 1937.

¹⁸ П. Пильский, *Русские поэты в Польше...*

¹⁹ *Антология русской поэзии в Польше*, s. 27.

²⁰ П. Пильский, *Русские поэты в Польше...*

²¹ Н. Волкововский, *Русские литераторы в Польше...*

²² Тамże.

odznaczały się jak dawniej subtelnością w psychologicznym rysunku podmiotu lirycznego²³. Wydaje się, że właściwą poezji Sienickiej kameralność, intymność, postrzegać należy raczej w kategoriach estetycznych: jako wyraz osobowości twórczej, przejaw właściwego dla niej rozumienia i wartościowania świata, być może także — jak pisze polska badaczka — jako wyróżnik tzw. literatury kobiecej, mającej własny „rytm”, ekspresję, wrażliwość, odmienny od męskiego sposób reagowania na rozmaite zagadnienia świata zewnętrznego²⁴.

Wskazane cechy poezji Sienickiej uwidaczniają się z całą mocą w głęboko osobistym przetwarzaniu tematów podsuwanych przez złożoną, nasyconą tragizmem rzeczywistość historyczną. W wierszach inspirowanych wydarzeniami dziejowymi próżno szukać bezpośrednich odgłosów przeżytych kataklizmów obu wojen światowych, które wywarły przecież ogromny wpływ na życie poetki, czyniąc z niej podwójną emigrantkę. Wielkie sprawy współczesnego świata są jednak obecne w jej wierszach, tyle tylko, że w postaci mocno przefiltrowanej przez świadomość autorki, odsączonej z doraźnych hasel politycznych, narodowych czy społecznych, nierzadko ukryte za pejzażem bądź czytelną, ale sugestywną metaforą. W taki właśnie sposób odczytać można wiersz *Октябрьские дни* (1931). Konwencjonalny pejzaż jesienny z nieodłącznymi atrybutami w rodzaju opadających liści i opustoszałych pól współgra z nastrojem „ja” lirycznego, w którym dominują uczucia zadumy, nostalgii i żalu. Smutek podmiotu ma jednak, jak czytamy w pierwszym wersie, „niejedno oblicze” („Многолика Печаль в поминальные дни”²⁵), jest wywołany nie tylko przez upływ czasu, ale i wspomnienie niedawnych wydarzeń historycznych napływające w kolejną „rocznicę szaleństw i hańby” („годовщину безумств и позора”).

Na analogicznym pomysłe opiera się wiersz *Ночной ветер* (1935). W rozbudowanym obrazie nocnej wichury przełamują się wspomnienia i asocjacje z ojczyzną poetki. Wykreowany w utworze pejzaż łączy w sobie dosłowność zjawiska atmosferycznego i znaczenie przenośne,

²³ Por. w recenzji pośmiertnego tomu Sienickiej: „Стихи Л. Волинцевой — это сентябрьский листопад или декабрьская метель. Стихи эти напоминают свечи, зажженные в маленькой, отдаленной от городских шумов часовенке перед Богородицею ‘Утоли мои печали’” (*Словарь поэтов...*, s. 65, za: I. A. Ndiaye, „Маленькие храбрые женщины...”, s. 55).

²⁴ Więcej na ten temat zob.: I. A. Ndiaye, „Маленькие храбрые женщины...”.

²⁵ Л. Сеницкая, *Октябрьские дни*, http://www.russianresources.lt/archive/Senic/Senic_1.html#1 (05.03.2014). Pozostałe wiersze Sienickiej cytuję, o ile nie podano inaczej, według tegoż adresu internetowego.

to zaś — za sprawą przede wszystkim ostatniej strofy, ale także wcześniejszych „sygnałów” — odczytać należy jako echo przewrotu bolszewickiego, który wstrząsnął Rosją:

Как варвар, разгульной ватагой
Ворвавшийся в сон и покой,
Безумствовал с дикой отвагой,
На улицах ветер ночной;

[...] Но вихрям открыта широко
Межами стесненная грудь, —
То с Родины ветер, с Востока;
Им сладко до боли вздохнуть.

Poetka nawiązała w wierszu do wielowiekowej tradycji kulturowej, zgodnie z którą wiatr jest między innymi symbolem zagrożenia, wojny, cierpienia²⁶. Ponadto, jak można przypuszczać, odwołała się do motywów utraconego kraju ojczystego, ogarniętego „szaleństwem bolszewizmu”, ale wciąż bliskiego emigrantom (warto przypomnieć w tym kontekście chociażby tytuł głośnej powieści Aleksieja Riemizowa *Rosja wichrem niesiona* [*Взвихренная Русь*, 1927]).

Właściwy twórczości Sienickiej model przeżywania polegający na ujawnianiu stanu ducha podmiotu lirycznego poprzez obraz przyrody, odnajdujemy w wierszu *Д. Д. Б.* (1931), podejmującym problematykę wygnania. Za inicjałami, stanowiącymi dedykację i zarazem specyficzny tytuł utworu, kryje się Dorofiej Dorofiejewicz Bochan, tłumacz literatury polskiej na język rosyjski, krytyk, poeta, organizator życia literackiego w Wilnie, w okresie dwudziestolecia międzywojennego wydawca wileńskiego miesięcznika poświęconego literaturze i sztuce „Утеc”, w którym Sienicka publikowała wiersze. Bochan kierował ponadto kółkiem autorów działającym przy Sekcji Literacko-Artystycznej Wileńskiego Towarzystwa Rosyjskiego (Виленское русское общество), którego Sienicka była honorowym członkiem. Znajomość obojga twórców wymaga jeszcze badań, z dużą dozą prawdopodobieństwa można jednak założyć, że w ich rozmowach przewijał się temat sytuacji rosyjskich emigrantów w Polsce. Niewykluczony, że dedykowany Bochanowi wiersz Sienickiej jest pokłosiem takich właśnie rozmów. Otwierający go obraz zabłąkania w leśnej gęstwinie, nawoływania współtowarzyszy drogi, jest w istocie nieskomplikowaną metaforą życia na obczyźnie i życia ludzkiego w ogóle:

²⁶ Por. „wiatr” [hasło w:] W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2006, s. 458–461.

В житейских зарослях, давно,
 Без верных троп, в изгнаныи,
 Бредем мы; и жутко и темно,
 Томит вокруг молчанье.

Но вот „Ау!“ в письме живом
 Летит с опушки дальней;
 Порой сверкают рифмы в нем,
 Как светляки в тумане.

Osamotnienie i zbłądzenie podmiotu lirycznego — zaznaczmy, że zbiorowego — jest motywowane przede wszystkim przebywaniem na obcej ziemi, z dala od ojczyzny. Wydaje się jednak, że poetka odwołuje się także do starotestamentowej koncepcji ziemskiego bytu jako wygnania, a zarazem posługuje się obrazem lasu, by odzwierciedlić duchowe zagubienie człowieka. Z kolei wzmianka o wierszach odnajdywanych w listach od znajomych („rymy-światliki we mgle”) pozwala domyślić się w „ja” lirycznym odbicia losów realnego poety, co uruchamia dodatkowe konteksty utworu: z jednej strony romantyczne wyobrażenie twórcy-wygnańca w społeczeństwie, z drugiej — żywo dyskutowaną w kręgach emigracji „pierwszej fali” kwestię geograficznego rozproszenia jej przedstawicieli, powodującego postępującą atomizację życia literackiego rosyjskiej diaspory²⁷. Obraz poetów-wygnańców, nawołujących się i odnajdujących w mroku, oraz wyraźnie pozytywna tonacja emocjonalna wiersza miały zaświadczać o żywotności literatury emigracyjnej wciąż rozwijającej się pomimo licznych przeciwności.

Przeświadczenie o twórczym potencjale literatury „pierwszej fali”, ale także o sensie i pięknie ludzkiego życia jako takiego, poetka wyraziła także w utworze *Ты о жизни, нашей жизни краткой...* (1931). Nadała mu odmienną od dotychczas omówionych formę liryki inwokacyjnej, w pełnych pasji słowach — co sygnalizuje nagromadzenie zdań wykrzyknikowych — atakując nienazwanego adresata za jego postawę duchową i jednocześnie prezentując własne argumenty. Po-

²⁷ Por.: „Nie można nie widzieć tego, co najważniejsze: że usypisko pisarzy nie czyni jeszcze literatury, że literatura żyje tylko tam, gdzie pisarze nie są rozsypani, lecz zebrani; gdzie, niby w porze ruszenia lodów, trącają o siebie, spiętrzają się, oddzielają i przeskadzają sobie nawzajem, sytuują swe inspiracje w szerokim nurcie narodowego życia” (Ф. А. Степун, *Советская и эмигрантская литература 20-х годов*, w: tegoż, *Встречи*, Товарищество Зарубежных Писателей, München 1962, s. 190, za: A. Drawicz, *Inna Rosja. Genealogia rosyjskiej literatury emigracyjnej*, Nowa 2, Warszawa 1980, s. 17).

czuciu bezsensu istnienia, wszechogarniającemu zmęczeniu życiem, beznadziei i smutkowi — nastrojom powszechnym wśród rosyjskich emigrantów i często ewokowanym w ich twórczości — poetka przeciwstawia chrześcijańską koncepcję ludzkiego bytu — daru Stwórcy. Wdzięczność za Bożą szczodrość łączy się w wierszu z niezachwianą wiarą w sens Jego zamysłu, a więc także w wartość i zasadność cierpienia. Podjęty w utworze temat fundamentalnych problemów ludzkiej egzystencji wyrasta z rozmyślań nad niedolami emigracyjnej tułaczki.

Poetka chętnie porusza się w kręgu zagadnień ponadczasowych, uniwersalnych, jak miłość, powołanie poetyckie, więź człowieka z przyrodą i przemijanie. W jej perspektywie motywy te nierzadko wiążą się ze sobą: obrazy przyrody stają się pretekstem do wspomnień o minionym uczuciu (*Белая сирень*, 1931) lub też ekwiwalentem stanu duchowego „ja” lirycznego (*Отчего на сапфирное небо весеннее...*, 1931; *Тот день*, 1931; *Среди полей*, b.d.), przyroda jest także źródłem twórczej inspiracji (*За город выйди, и тихо, без цели...*, b.d.). W liryce miłosnej Sienickiej ujawnia się z całą mocą właściwa poetce subtelność obrazowania: odzwierciedlając różne etapy i odcienie uczucia, autorka nie nazywa go wprost, a jedynie sugeruje, ukrywa za łatwymi do rozszyfrowania metaforami przyrodniczymi. Przy czym Sienicką interesuje nie zapis konkretnych „przypadków” — własnych czy cudzych — miłosnego uniesienia, lecz uchwycenie istoty uczucia, stworzenie jego ponadindywidualnego lirycznego studium. Służy temu rezygnacja ze szczegółowego portretu bohaterów lirycznych oraz przesunięcie podmiotu na drugi plan, za świat przedstawiony wierszy.

W omawianej poezji stale przewija się także motyw autotematyczny. Tworzenie jest dla „ja” lirycznego wierszy Sienickiej czynnością naturalną i zarazem konieczną do przetrwania (*За город выйди, и тихо, без цели...*), stanowi dar Boży, któremu nie sposób się sprzeniewierzyć, bowiem nadaje on życiu podmiotu wartość niezbywalną, rekompensuje samotność (*Д. Д. Б.*) i pozwala znieść trudy wygnania (*Ты о жизни, нашей жизни краткой...*). Toteż świadomość ludzkiej przemijalności, o której poetka pisze między innymi w wierszu *Elegia* (*Элегия*, b.d.), nie tylko wzbudza pragnienie dokonania u kresu życia rozmaitych podsumowań, ale także zwiększa potrzebę, by wiele spraw „ocalić od zapomnienia”:

Успеть ли венцом драгоценным сплести
Созвучий живые караты,
Успеть ли последнее бросить „Прости!”
Всеми, что приснилось когда-то...

Ważne miejsce w poezji Sienickiej zajmuje także tematyka inspirowana życiem codziennym. Podmiot liryczny omawianych wierszy żyje nie tylko wielkimi problemami swojego narodu, ale także troskami dnia powszedniego, jest nie tylko Rosjanką, emigrantką, poetką, wciela się również w role bardziej prozaiczne. Poetycki świat Sienickiej jest rozpięty, jak czytamy w jednym z jej tekstów, pomiędzy „nieogarnioną panoramą gwiazd” i „rodzimy przestworem ziemskiej drogi” (*Чрез окно, что лунными лучами...*, b.d.).

Wprowadzając do swoich utworów przyziemną rzeczywistość, Sienicka potrafi ją z wdziękiem i przekonująco poetyzować, nadawać jej piętno „innego, osobliwego widzenia i odczuwania otaczającego świata”²⁸. W jednym z wierszy (*Уже закончен круг дневных забот...*, b.d.) zwykle gospodarskie czynności powtarzane regularnie u schyłku dnia: zamykanie drzwi i okien, ustalanie obiadu na następny dzień, przeistaczają się niemalże w rytuał chroniący domostwo „ja” lirycznego przed niepowodzeniem, zapewniający mu pomyślność:

Уже закончен круг дневных забот,
И долгое шипенье самовара,
Уж утомительно домашним Ларам,
И жизнь его вот-вот сейчас замрет.
Проверены задвижки и замки,
[...] Обед на завтра утвержден сполна,
[...] От стекол путь серебряный струится
И сходит в нем Царица Тишина²⁹.

W innym utworze (*Музрень*, b.d.) podobnemu zabiegowi „uniezwyklenia” tego, co zwyczajne, zostaje poddana także „prorocza migrena”, pozwalająca podmiotowi lirycznemu przenieść się z „beznadziei codzienności” do innego świata, przesyconego blaskiem słońca i zapachem miodu.

Niezależnie od tego, czy poetka podejmuje ważne problemy otaczającej ją rzeczywistości, czy pisze o tematach wiecznych, czy wreszcie zwraca się ku sprawom osobistym i zwykłym, jej wiersze cechuje szczerłość i uczciwość, „mówienie bez maski i bez patosu”³⁰. Z naturalnością wypowiedzi współgra prostota formy, będąca wynikiem oszczędnego stosowania środków wyrazu artystycznego, precyzji w doborze słów, unikania zbędnych ozdobników stylistycznych.

²⁸ I. A. Ndiaye, *Wstęp*, w: *Poetycka Atlantyda...*, s. 13.

²⁹ *Za: Poetycka Atlantyda...*, s. 371.

³⁰ I. A. Ndiaye, *Wstęp...*, s. 13

W warstwie wersyfikacyjnej analizowane utwory nawiązują do tradycji złotego wieku poezji rosyjskiej, poetka preferuje bowiem regularne rozmiary sylabotoniczne.

Poezja Sienickiej jest skromnym, ale wartościowym świadectwem popaździernikowej emigracji, lirycznym zapisem kondycji człowieka, doświadczonego przez kataklizmy dziejowe. Spuścizna poetki ze wszech miar zasługuje na to, by po latach zapomnienia ponownie włączyć ją do dziedzictwa literatury rosyjskiej.

REFERENCES

- Agapkina, Tat'yana. Tsybenko, Ol'ga. "Materyaly k biografii Leona (L'va) Gomolitskogo." *Studia Polonorossica: K 80-letiyu Eleny Zakharovny Tsybenko. Sbornik statey.* (Ed.) Khoryev, Viktor. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 2003. 468–479 [Агапкина, Татьяна. Цыбенко, Ольга. "Материалы к биографии Леона (Льва) Гомолицкого." *Studia Polonorossica: K 80-letiyu Eleny Zakharovny Tsybenko. Sbornik statey.* (Ред.) Хорев, Виктор. Москва: Издательство Московского Университета, 2003. 468–479].
- Aleksandrov, Evgeniy. *Russkiye v Severnoy Amerike. Biograficheskiy slovar'.* Khamden–San Francisco–Sankt Peterburg: Kongress Russkikh Amerikantsev, 2005 [Александров, Евгений. *Русские в Северной Америке. Биографический словарь.* Хэмден-Сан-Франциско-Санкт Петербург: Конгресс Русских Американцев, 2005].
- Antologiya russkoy poezii v Pol'she.* Varshava: [n.s.], 1937 [Антология русской поэзии в Польше. Варшава: [n.s.], 1937].
- Beloshevskaya, Lubov'. Mitzner, Piotr. Fleishman, Lazar. "Lev Gomolitskiy i russkaya literaturnaya zhizn' v mezhvoennoy Pol'she." Gomolitskiy, Lev. *Sochineniya russkogo perioda. V triokh tomakh.* Moskva: Vodoley, 2011. I: 5–282 [Белосhevская, Любовь. Мицнер, Петр. Флейшман, Лазарь. "Лев Гомолицкий и русская литературная жизнь в межвоенной Польше." Гомолицкий, Лев. *Сочинения русского периода. В трех томах.* Москва: Водолей, 2011. I: 5–282].
- Drawicz, Andrzej. *Inna Rosja. Genealogia rosyjskiej literatury emigracyjnej.* Warszawa: Nowa 2, 1980.
- Gomolitskiy, Lev. "Provintsyalnye mysli." *Mech* 1936, no. 37, 13 sentyabrya [Гомолицкий, Лев. „Провинциальные мысли." *Меч* 1936, № 37, 13 сентября] <<https://lit.wikireading.ru/35801>>.
- Janisławski, Roman. *Kilka słów o Równem.* Równe: [s.n.], 1939 <<http://www.antonanz.net/BIBLIOTEKA/ROWNE/ROWNE-o.HTM>>.
- Kopaliński, Władysław. *Słownik symboli.* Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006.
- Kulczycka-Saloni, Janina. "Przedwojenne i powojenne pisarstwo Leona Gomolickiego." *Przegląd Humanistyczny* 1995, no. 4. 47–57.
- Mitzner, Piotr. Fleishman, Lazar. *Metamorfozy Lwa (Leona) Gomolickiego.* Transl. Szczęśny, Robert. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, 2015.

- Nal'yanch, Sergey. "Zhutkaya kniga ('Sbornik russkikh poetov v Pol'she')." *Za Svobodu!*, 23.06.1930 [Нальянч, Сергей. "Жуткая книга ('Сборник русских поэтов в Польше')". *За Свободу!*, 23.06.1930].
- Ndiaye, Iwona Anna. "'Маленькие храбрые женщины...'. Poezja kobiecea pierwszej fali emigracji rosyjskiej w Polsce." *Acta Polono-Ruthenica* 2002, no. VII. 45–58.
- Ndiaye, Iwona Anna. "Russkaya emigratsyonnaya poeziya na stranitsakh varshavskogo 'Mecha' (1934–1939)" [„Русская эмиграционная поэзия на страницах варшавского 'Меча' (1934–1939)"] (Ed.) Ksenicz, Andrzej. *Słowiańszczyzna Wschodnia: twórczość artystyczna a doświadczenia zbiorowe*. Zielona Góra: Wydawnictwo WSP, 1998. 71–76.
- Obłąkowska-Galanciak, Iwona. „Gorzkie gody...”. *Publicystyczna i literacka działalność Dymitra Filosofowa na emigracji*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001.
- Pil'skiy, Pyotr. "Russkiye poety v Pol'she." *Segodnya* 1937, no. 291, 23 oktyabrya [Пильский, Петр. „Русские поэты в Польше.” *Сегодня* 1937, no. 291, 23 октября] <<http://www.russianresources.lt/archive.html>>.
- Poetycka Atlantyda. Antologia liryki kobiecej „pierwszej fali” rosyjskiej emigracji*. (Ed.) Ndiaye, Iwona Anna. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2006.
- Senitskaya, Lidya. "Monakhinya Mariya. Stikhi. Izdatel'stvo 'Petropolis'. Berlin." *Russkoye slovo* 1939, no. 113 (2230), 15 maya [Сеницкая, Лидия. "Монахиня Мария. Стихи. Издательство 'Петрополис'. Берлин." *Русское слово* 1939, no. 113 (2230), 15 мая] <http://www.russianresources.lt/archive/Senic/Senic_2.html>.
- Senitskaya, Lidya. "Oktyabr'skiye dni." [Сеницкая, Лидия. "Октябрьские дни"] <http://www.russianresources.lt/archive/Senic/Senic_1.html#1>.
- Sielicki, Franciszek. "Merezkowski w Polsce międzywojennej." *Przegląd Humanistyczny* 1973, no. 3. 105–127.
- Skrunda, Wiktor. "Echa 'gniewnych jambów' w poemacie Lwa Gomolickiego 'Warszawa' (1934)." *Studia Rossica XI* 2000. 187–197.
- Skrunda, Wiktor. "Rosyjski uchodźca na polskim bruku. O poemacie Lwa Gomolickiego 'Warszawa' (1934)." *Studia Rossica X* 2000. 91–127.
- Skrunda, Wiktor. "Zamyśl poematu Lwa Gomolickiego 'Warszawa' w świetle inwektyw Karola Radka i nauk mnicha Ewagriusza." *Studia Rossica XII* 2001. 215–228.
- Slovar' poetov russkogo zarubezhya*. (Ed.) Kreyd, Vadim. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Russkogo khristianskogo gumanitarnogo instituta, 1999 [*Словарь поэтов русского зарубежья*. (Ред.) Крейд, Вадим. Санкт Петербург: Издательство Русского христианского гуманитарного института, 1999].
- Stiepun, Fyodor. "Sovetskaya i emigrantskaya literatura 20-kh godov." Stiepun, Fyodor. *Vstriechi*. München: Tovarishchestvo Zarubezhnykh Pisateley, 1962. 187–202 [Степун, Федор. "Советская и эмигрантская литература 20-х годов." Степун, Федор. *Встречи*. München: Товарищество Зарубежных Писателей, 1962. 187–202].
- "*Vernutssa v Rossiyu — stikhami...*". *200 poetov emigratsii. Antologiya*. Sost. Kreyd, Vadim. Moskva: Respublica, 1995 [„Вернуться в Россию — стихами...”. *200 поэтов эмиграции. Антология*. Сост. Крейд, Вадим. Москва: Республика, 1995].
- Volkovskiy, Nikolay. "Russkiye literatory v Pol'she." *Segodnya* 1937, no. 8, 8 yanvarya [Волкововский, Николай. "Русские литераторы в Польше." *Сегодня* 1937, no. 8, 8 января] <<http://www.russianresources.lt/archive.html>>.

Zienkiewicz, Tadeusz. "Dorofiej Bochan — tłumacz literatury polskiej na język rosyjski i krytyk." (Ed.) Bartoszewicz, Albert. *Polsko-wschodniosłowiańskie powiązania kulturowe, literackie i językowe. 1. Literatura i kultura*. Olsztyn: Wydawnictwa Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1994. 127–134.

Zienkiewicz, Tadeusz. "‘I nas izgnannikow w molitwach pomiani...’. (O poezji emigracji rosyjskiej w Polsce międzywojennej)." *Studia Rossica X* 2000. 76–90.

IWONA KRYCKA-MICHNOWSKA

Uniwersytet Warszawski

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7293-1240>

Z DZIEJÓW ROSYJSKIEJ EMIGRACJI W POLSCE MIĘDZYWOJENNEJ: EUGENIA WEBER-CHIRIAKOWA

FROM THE HISTORY OF RUSSIAN EMIGRATION IN INTERWAR POLAND:
YEUGENIYA WEBER-KHIRYAKOVA

The paper described Yevgeniya Veber-Khiryakova's views on Russian emigration based on her cooperation with the Warsaw newspaper "Za Svobodu!". The context for the analysis became statements of other representatives of the Russian Diaspora in Warsaw and Paris. The analysis of journalistic writing and literary criticism have been performed, which led to the conclusion that she perceived emigration as a mission, with a special role attributed to literature. Veber-Khiryakova referred to the great traditions of Russian literature, which tried to combine aesthetic and ethical ideals, and to the idea of a writer – prophet. The texts of Veber-Khiryakova, which are part of the program of the newspaper "Za Svobodu!", testify to her affiliation with radical diaspora circles, unfavorable to any compromises with Soviet Russia.

Keywords: Yevgeniya Veber-Khiryakova, Russian emigration, interwar Poland, newspaper "Za Svobodu!", mission

Spuścizna literacka rosyjskiej emigracji w Polsce międzywojennej, reprezentowanej przez takie postacie jak: Dmitrij Fiłosofow, Michaił Arcybaszew, Aleksandr Amfitieatrow, Boris Sawinkow, Lew Gomolic-ki, Sołomon Bart, Władimir Brand czy też Aleksandr Chiriakow, nie doczekała się dotąd syntetycznego ujęcia oraz szeroko zakrojonych studiów obejmujących różne dziedziny, choć od lat 90. XX wieku, kiedy zainicjowano w naszym kraju badania nad diasporą, znacznie wzrosło zainteresowanie tą problematyką. Jego wyrazem są kolejne publikacje prezentujące sylwetki oraz dorobek wybranych twórców.

Szczególne zasługi w rozwoju tych badań położył Piotr Mitzner, autor artykułów oraz dwóch monografii poświęconych Dmitrijowi Filosofovi — przywódcy intelektualnemu emigracji rosyjskiej w II Rzeczpospolitej¹, a także współautor studium na temat Lwa Gomolickiego². Nadal jednak istotne obszary dotyczące diaspory — choćby takie jak prasa — nie zostały opisane w sposób wyczerpujący. Na marginesie dociekań literaturoznawców pozostają także losy i dorobek niektórych postaci dziś zapomnianych, niegdyś zaś odgrywających znaczącą rolę w życiu kulturalnym emigracji.

Jedną z nich jest Eugenia Weber-Chiriakowa — pisarka, publicystka, krytyk literacki i tłumaczka, której działalność i poglądy staną się przedmiotem refleksji w niniejszym artykule. W centrum uwagi znajdzie się jej współpraca z ukazującym się w Warszawie dziennikiem „За Свободу!”, a przede wszystkim — opinie Weber-Chiriakowej o rosyjskiej emigracji. Interesuje nas, jak definiowała ona zadania stojące przed diasporą oraz jakie miejsce wyznaczała kulturze i literaturze. Kontekstem dla rozważań staną się wypowiedzi innych przedstawicieli emigracji, zarówno warszawskiej, jak i paryskiej.

Informacje o Weber-Chiriakowej są lakoniczne i rozproszone. Większość rosyjskojęzycznych not biograficznych powstała w oparciu o hasło: Евгения Вебер-Хирьякова, zaczerpnięte ze *Słownika poetów rosyjskiej emigracji (Словарь поэтов Русского Зарубежья)* opublikowanego pod redakcją Wadima Krejda w 1999 roku³. Natomiast w Polsce najobszerniejsze dane na temat Chiriakowej zgroma-

¹ Zob. P. Mitzner, *Warszawski „Domek w Kołomnie”*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2014; tegoż, *Warszawski krąg Dymitra Filosofova*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2015; D. Filosofov, *Pisma wybrane*, t. 1. *Trudna Rosja (1902–1916)*, wybór i opracowanie P. Mitzner, przeł. H. Dubyk, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2015; tegoż, *Pisma wybrane*, t. 2. *Rosjanin w Polsce (1920–1936)*, wybór i opracowanie P. Mitzner, przeł. H. Dybuk i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2015, i in. Kilkanaście lat wcześniej sylwetkę Filosofova przybliżyła I. Obłąkowska-Galanciak w monografii „Gorzkie gody...”. *Publicystyczna i literacka działalność Dymitra Filosofova na emigracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001.

² Zob. P. Mitzner, L. Fleishman, *Metamorfozy Lwa (Leona) Gomolickiego*, przeł. R. Szczęsny, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2015. Także: J. Brzykcy, „Królewska дума z wielkiej niepomyślności”. *Doświadczenie emigracji w poetyckiej perspektywie Lwa Gomolickiego*, „Acta Polono-Ruthenica” 2016, nr XXI, s. 133–144. Autorka artykułu przytacza bibliografię polskich prac na temat poezji Gomolickiego.

³ Zob. http://www.russianresources.lt/archive/Weber/Weber_o.html (3.10.2018).

dził Piotr Mitzner, który zrekonstruował jej życiorys m.in. w oparciu o opowieść autobiograficzną *История женской жизни*⁴. Wątpliwości wzbudza nawet data urodzin pisarki (jedni wskazują na rok 1893, inni zaś na 1895). Eugenia Weber przysłała na świat w rodzinie żydowskiej, prawdopodobnie w Omsku, ale już jako dziecko kilkakrotnie zmieniała miejsce zamieszkania, co wynikało z charakteru pracy jej ojca. Przepuszczalnie studiowała literaturę w Petersburgu, a od 1919 roku przebywała w Harbinie, gdzie pięć lat później wyszła za mąż za starszego od niej o ponad trzydzieści lat Aleksandra Chiriakowa (1863–1940) — niegdyś bliskiego współpracownika Lwa Tołstoja, pisarza, krytyka literackiego oraz autora wspomnień⁵. Z Dalekiego Wschodu wraz z mężem wyjechała do Indii, a stamtąd do Europy. Najpierw zamieszkała w Berlinie, następnie w Paryżu, by w 1927 roku osiedlić się w Warszawie⁶.

Chiriakowowie zostali zaproszeni do stolicy odradzającej się Rzeczypospolitej przez Filosofowa, który po śmierci czołowego publicysty gazety „За Свободу!”, Michaiła Arcybaszewa, liczył na ich pomoc w redagowaniu periodyku⁷. Po przyjeździe do Warszawy Weber-Chiriakowa aktywnie włączyła się w życie rosyjskiej diaspory: została członkiem Związku Rosyjskich Pisarzy i Dziennikarzy w Polsce oraz Stowarzyszenia Literackiego. Nawiązała kontakt z czołowymi przedstawicielami emigracji; w latach trzydziestych prowadziła intensywną korespondencję z Zinaidą Gippius, co pośrednio świadczy o ich zażyłości⁸. Ponadto łączyły ją bliskie relacje z reprezentantami polskiej elity intelektualnej: była m.in. dobrą znajomą Marii i Józefa Czapskich, Juliana Tuwima oraz Stanisława Stempowskiego i Marii Dąbrowskiej, której dzienniki dostarczają ciekawych informacji na jej temat. Pierwsze spotkanie z rosyjską pisarką, która niemal natychmiast obdarzyła ją uwielbieniem, Dąbrowska zrelacjonowała tak:

⁴ Zob. P. Mitzner, *Udręczona dusza Jessiki (o Jewgenii Weber-Hiriakowej)*, w: tegoż, *Warszawski krąg Dymitra Filosofowa*, s. 121–136. Utwór *История женской жизни* opublikowała gazeta „За Свободу!” w 1929 r. (w nr 222, 223, 225, 227, 229, 244, 246).

⁵ Więcej o nim zob. Ю. Рыкунина, *Глазами „толстовца”. А.М. Хурьяков и его воспоминания*, „Toronto Slavic Quarterly” 2011, no. 37, s. 243–268, http://sites.utoronto.ca/tsq/37/tsq37_rykunina.pdf.

⁶ Publicystka mieszkała m.in. przy ul. Konduktorskiej 14 m.12, a po rozstaniu z mężem w połowie lat 30. — przy ul. Słonecznej 50 m.15.

⁷ W odrodzeniu gazety miała pomóc zwłaszcza literacka reputacja Chiriakowa oraz sława, jaką przyniosła mu zażyłość z Tołstojem.

⁸ W drugiej połowie lat 30. Weber-Chiriakowa w korespondencji z Gippius informowała ją o stanie zdrowia schorowanego Filosofowa oraz o rosyjskiej emigracji w Polsce.

W czasie tego wieczoru poznałam panią Eugenię Weber-Chiriakow, którą przedstawił mi Dymitr Filosofow. Była to małeńka trzydziestokilkuletnia pani, z namiętą twarzą, w której było coś z egipskiego ptaka, nieładna, ale z urokiem i o wielkich niebieskich oczach. Przyjechała właśnie wtedy z Paryża z córeczką i mężem, o jakieś trzydzieści lat od niej starszym, niegdyś sekretarzem Lwa Tołstoja. Była to Rosjanka niezwykle inteligentna, egzaltowana, z pesymistycznym poglądem na życie, ale z wielką zdolnością do entuzjazmu. Powzięła do mnie i do St. Stemp.[owskiego] taką sympatię, że nas prawie kochała i była potem u nas częstym gościem⁹.

Na egzaltację czy też hiperwrażliwość publicystki jako konstytutywną cechę jej osobowości zwraca uwagę w subiektywnym, emocjonalnym liście do Gippius z 8 stycznia 1932 roku Filosofow:

To nieszczęsne, chore (zwłaszcza psychicznie!) stworzenie cierpi z jednej strony z powodu niebywalej „egzaltacji” [...], a z drugiej — hysterii. [...] jest jak bateria elektryczna. Dotkniesz jej — lecą iskry. Albo „zachwyty”, albo „wyjątkowe” cierpienia, których nikt nie rozumie.

Z połączenia niezgody na świat i całkowitej zgody na pleć wynika jakiś psychologiczny masochizm. Zawsze „cierpi”, zawsze w „udręce”. Jeśli jej brak — wymyśla ją sobie¹⁰.

Weber-Chiriakowa zamieszczała artykuły w najważniejszych periodykach emigracyjnych w Polsce: w latach 1927–1932 w gazecie „За Свободу!”, w okresie 1932–1934 była członkiem redakcji gazety „Молва”, a od 1934 roku — tygodnika „Меч”, na którego czele stał Filosofow, gdzie kierowała działem „Rosja sowiecka”. Teksty podpisywała zazwyczaj panieńskim nazwiskiem E. Вебер lub męskimi pseudonimami: Андрей Луганов, А. Палицын, В. Евгеньев; posługiwała się również inicjałami: Je. W. (E. B.) i W. Je. (B. E.).

Publicystka, doskonale władająca językiem polskim, nawiązała współpracę także z miesięcznikiem literackim i kulturalnym „Droga”, kwartalnikiem „Marchoń”, tygodnikiem społeczno-literackim „Pion”, miesięcznikiem „Przegląd Współczesny” oraz katolickim kwartalnikiem kulturalno-religijnym „Verbum”¹¹. Recenzowała oraz tłumaczyła nowości prozy polskiej, zwłaszcza pisarek: Dąbrowskiej, Heleny

⁹ M. Dąbrowska, *Dzienniki 1914–1965*, t. III, Polska Akademia Nauk, Wydział I Nauk Społecznych, Komitet Nauk o Literaturze, Warszawa 2009, s. 130.

¹⁰ D. Filosofow do Z. Gippius. Cyt. za: P. Mitzner, *Udręczona dusza Jessiki...*, s. 131–132.

¹¹ Jako „ciekawego człowieka” i „poetkę” związaną z kręgiem „Verbum” oraz Zakładem dla Niewidomych w Laskach wspominał ją po latach Jerzy Giedroyc. Zob. tegoż, *Autobiografia na cztery ręce*, oprac. i posłowie K. Pomian, Czytelnik, Warszawa 1994, s. 15–16.

Boguszewskiej i Poli Gojawiczyńskiej. O wrażliwości i przenikliwości Weber-Chiriakowej określających jej wysokie kompetencje jako krytyka wypowiedziała się Dąbrowska. W dzienniku 1 stycznia 1932 roku stwierdziła, że w odróżnieniu od polskich recenzentów jako jedyna potrafiła ona trafnie odczytać powieść *Noce i dnie*: „St.[aniśław] przeczytał mi bardzo piękny artykuł Chiriakowej o *Nocach i dniach*. Nic podobnego nie mogę się od nikogo z polskich krytyków spodziewać, niestety, niestety. Pochwał w nich nie braknie, ale trafnego odczucia i zrozumienia — owszem”¹².

W połowie lat 30. wraz z Filosofowem i Gomolickim Weber-Chiriakowa zasiadała w zarządzie rosyjsko-polskiego klubu dyskusyjnego „Domek w Kołomnie” (1934–1938), który — tu znowu odwołajmy się do opinii Dąbrowskiej — uchodził za „jedyne miejsce w Warszawie, gdzie panował [...] dobry smak”¹³. Prawdopodobnie na początku października 1939 roku po kapitulacji stolicy i wkroczeniu do niej hitlerowców, pisarka, która miała żydowskie korzenie, popełniła samobójstwo, przyjmując dużą dawkę środków nasennych.

Weber-Chiriakowa została współpracownicą gazety „За Свободу!” latem 1927 roku. Początkowo swe teksty przesyłała z Paryża rzadko i nieregularnie; były to głównie recenzje, przeglądy zawartości czasopism oraz opowiadania. Po przyjeździe do Warszawy zaczęła systematycznie (codziennie lub co kilka bądź kilkanaście dni) publikować na łamach gazety artykuły prezentujące jej antybolszewicką postawę. Zamieszczała własne utwory prozatorskie oraz recenzje nowości wydawniczych w „Dodatku Literackim”, przypominała tam sylwetki klasyków literatury rosyjskiej, a także komentowała prasę sowiecką i emigracyjną. Wyróżniała się pracowitością i pasją dziennikarską: niekiedy pod różnymi pseudonimami publikowała kilka tekstów w tym samym numerze gazety. Często analizowała sytuację w ZSRR oraz omawiała najważniejsze problemy emigracji, dając się poznać jako publicystka bezkompromisowa wobec bolszewików, uważna obserwatorka życia społeczno-politycznego i kulturalnego oraz przenikliwa czytelniczka utworów literackich.

Niemal od pierwszych dni po przyjeździe do Polski Weber-Chiriakowa włączyła się do prowadzonej na łamach gazety „За Свободу!” polemiki dotyczącej kondycji emigracji oraz stojących przed nią zadań, ściślej — jej miejsca i roli w odrodzeniu Rosji. Analogicznie do

¹² M. Dąbrowska, *Dzienniki 1914–1965*, t. II, Polska Akademia Nauk, Wydział I Nauk Społecznych, Komitet Nauk o Literaturze, Warszawa 2009, s. 141.

¹³ Tamże, s. 222.

znacznej części rosyjskiej diaspory, zwłaszcza starszego pokolenia, Weber-Chiriakowa postrzegała emigrację jako misję. „Inna Rosja” miała być strażniczką narodowej tożsamości, negowanej i niszczonej przez bolszewików tradycji kulturowej i społecznej, spadkobierczynią pamięci i wartości duchowych, które winny sprzyjać przyszłemu odrodzeniu ojczyzny. Wyjątkowe znaczenie w kształtowaniu samoświadomości oraz światopoglądu rosyjskiego inteligenta miała w oczach uchodźców kultura, przede wszystkim zaś — literatura. Dobitnie cele te sformułował Iwan Bunin w paryskim wystąpieniu *Миссия русской эмиграции* z 16 lutego 1924 roku, gdzie uznał emigrantów za obrońców wiecznych, boskich fundamentów ludzkiego bytu¹⁴. Także Dmitrij Mereżkowski, apelując w 1927 roku o jedność duchową diaspory, wskazywał na ciężar spoczywającej na niej odpowiedzialności za losy świata: „Тяжела и грозна павшая на нас ответственность: мы ведь сейчас, может быть, отвечаем не только за Россию, но и за мир, нами оставленный” — pisał¹⁵. Szczególną rolę rodaków na obczyźnie jako depozytariuszy prawdy i wartości podkreślała również Gippius, przede wszystkim w swej publicystyce i *Дziennikach petersburskich*, gdzie dawała świadectwo zbrodniczemu charakterowi sowieckiego imperializmu.

Do aktywności w budzeniu sumień rodaków nawoływał emigracyjny literatów w dzienniku „За Свободу!” osiadły w 1920 roku w Warszawie Filosofow, którego rozległa działalność kulturalna i społeczno-polityczna kształtowała oblicze rosyjskiej diaspory w Polsce międzywojennej. Jako redaktor opiniotwórczej gazety Filosofow propagował wśród jej czytelników przeświadczenie o ich szczególnym obowiązku moralnym wobec Rosji oraz misji — politycznej i kulturalnej; pytał o tożsamość i zadania stojące przed emigracją oraz o drogi jej rozwoju, poszukiwał też dla niej pozytywnego programu¹⁶. W artykule *Долг русских писателей эмигрантов* odpowiedzialność za ojczyznę uznał za obowiązek, od którego nie powinni uchylać się zwłaszcza literaci:

Именно сейчас, когда эмигрантское «патриотичество» занимается желанием резины, когда эмигрантская молодежь все больше и больше

¹⁴ Zob. И. А. Бунин, *Миссия русской эмиграции*, w: tegoż, *Публицистика 1918–1953 годов*, ред. О. Н. Михайлов, Наследие, Москва 1998, s. 148.

¹⁵ Д. С. Мережковский, *О свободе и России*, „Новый корабль” 1927, nr 1, s. 22.

¹⁶ Szerzej na ten temat zob. I. Krycka-Michnowska, *Dymitr Filosofow o Adamie Mickiewiczu i literaturze polskiej*, w: L. Paučová, I. Pospíšil, M. Zelenka (red.), *Klíčové problémy současné slavistiky. Kolektivní monografie*, Sojnek, Brno 2017, s. 93–101.

устраняется от политики голос писателей должен звучать особенно сильно.

Но, увы! Писатели «устали», разочаровались и замолкли.
И это великая беда¹⁷.

Linie programową gazety „За Свободу!” wyznaczała dewiza „За Оjczyznę i Wolność”. Na jej łamach od chwili powstania nawoływano do aktywnej walki z reżimem bolszewickim w imię odrodzenia Rosji, a w drugiej połowie lat dwudziestych jej redakcja nawiązała współpracę z radykalnym paryskim tygodnikiem Władimira Burcewa i Siergieja Mielgunowa „Борьба за Россию”. Poglądy polityczne Weber-Chiriakowej, która należała do najbliższych współpracowników gazety, odzwierciedlają jej program.

Postawę ideową publicystki wyraża napisana jeszcze w Paryżu recenzja drugiego tomu zbioru artykułów Arcybaszewa *Черемуха (записки писателя)* z 26 czerwca 1927 roku. Książkę pisarza, który w artykule *Жгучий вопрос* wyznał, że opuścił Rosję sowiecką nie z obawy przed śmiercią i głodem, lecz by nie stać się niewolnikiem¹⁸, postrzega recenzentka jako wyraz niezachwianego, głębokiego patriotyzmu autora oraz jego nieprzejednania i nienawiści do bolszewików. Weber-Chiriakowa utożsamia się z propagowaną w tym tomie postawą obywatelską, akcentując patos oraz moc przekazu płynące z jego kart. Wyraża opinię, że Arcybaszew, który „stracił wszystko poza świętą nienawiścią” do katów Rosji, poruszał tematykę najistotniejszą dla emigrantów, konieczną dla zachowania miłości do ojczyzny oraz wiary w jej odrodzenie. Odtąd uznaje tego skandalizującego niegdyś beletrystę za obrońcę prawdy i wolności oraz proroka, który zgodnie z Puszkinińskim przesłaniem „przepala słowem serca ludzi”:

Автор *Смерти Ланде, У последней черты, Диких*, писатель талантливый и своеобразный, он не был для нашего поколения ни учителем, ни руководителем, ни пророком. И вот теперь открылся новый Арцыбашев, новый писатель, новый человек властно тронул душу¹⁹.

Podobnie ocenił Arcybaszewa Marian Zdziechowski, który w szkicu z 1927 roku podkreślił jego wyjątkową rolę dla duchowości diaspory, zwłaszcza w ostatnim okresie życia:

¹⁷ Д. Философов, *Долг русских писателей эмигрантов*, „За Свободу!”, 17.07.1929.

¹⁸ Zob. М. П. Арцыбашев, *Записки писателя. Дьявол. Современники о М. П. Арцыбашеве*, red. Т. Ф. Прокопов, Интелвак, Москва 2006, s. 361.

¹⁹ А. Луганов, *Единое*, „За Свободу!”, 26.06.1927.

Michał Arcybaszew był więcej, niż znakomitym powieściopisarzem. W ostatnich latach życia swojego, spędzonych w Warszawie, był dla narodu swojego prorokiem. Jak prorocy Izraela na wygnaniu, [...] budził on sumienia, krzepił serca, wzywał do nieubłaganej, a świętej walki, przekleństwem piętnował leniwych i małodusznych. Potęgą słowa nie dorównywał mu nikt²⁰.

Gorzką opinię na temat statusu i kondycji literatury oraz prasy emigracyjnej wydaje Weber-Chiriakowa w artykule *Смена идеалов* (1928), gdzie odnotowuje diametralną zmianę, która zaszła w kulturze europejskiej i rosyjskiej w ciągu dziesięciolecia od przewrotu bolszewickiego. Analogicznie do Filosofowa jawi się także jako rzeczniczka wartości w literaturze, jej szczególnego znaczenia w zachowaniu rosyjskości diaspory oraz etosu pisarza:

за последнее десятилетие так неузнаваемо преобразился культурный мир, что до сих пор трудно не только понять его новый облик, но и просто привыкнуть к нему [...]. Когда-то, и совсем недавно в сущности, умственные и духовные стремления вызывали уважительное благоговение. Личный героизм, подвиги человеколюбия, самоотречение заставляли преклоняться перед олицетворяющими их людьми. Художественные произведения заставляли гореть и биться человеческие сердца. Об этом говорило искусство, об этом говорила литература. И служебные проводники культурной жизни — газеты писали о том, что было дорого и нужно читающим. [...]

Когда-то литература учила жить, [...] печать стремилась руководить в духовном и умственном отношении. И учились, и руководству следовали²¹.

Za główny problem kultury uważa jej odchodzenie od misyjnego charakteru, deficyt posłannictwa, komercjalizację i merkantylizację: literatura, która niegdyś niosła wyraźny przekaz moralny oraz ideowy („uczyła życia”), jej zdaniem niemal całkowicie wyzbyła się ideałów. Pisarka z niepokojem dostrzega rosnącą interesowność literatów oraz redaktorów gazet i czasopism, które zamiast pełnić funkcję wychowawczą, rozwijając świadomość oraz kształtować upodobania czytelników starają się dogodzić niewybrednym gustom tłumu²².

Weber-Chiriakowa wypowiada się nie tylko w kwestiach sztuki, występuje również jako moralistka. Zauważa szerzący się na szeroką skalę hedonizm oraz kult złotego cielca, ostrzega przed płycizną i jednostronnością rozwoju współczesnego człowieka oraz społeczeństwa.

²⁰ M. Zdziechowski, *Arcybaszew i kwestia rosyjska w Polsce*, w: tegoż, *Od Petersburga do Leningrada*, [s.n.], Wilno 1934, s. 30.

²¹ A. Луганов, *Смена идеалов*, „За Свободу!”, 5.10.1928.

²² Tamże.

Piętnuje duchowe ubóstwo tych, których interesują przede wszystkim „ciało i pieniądze”; surowo ocenia sytuację, gdy dobra materialne stają się bożkiem, któremu za wszelką cenę i wszelkimi możliwymi środkami należy służyć. Choć jest krytyczna wobec zachodzących procesów, odnotowuje także pozytywne zjawiska w kulturze. Z uznaniem wypowiada się o autorach, którzy w trudnych emigracyjnych warunkach i czasach „triumfującej banalności” pielęgnują tradycje przedrewolucyjnej literatury i prasy, nie poddając się pokusie dogodzenia gustom nowego czytelnika. Pisząc o nich, używa nacechowanych dodatkowo epitetów „wspaniały” oraz „prawdziwy” („wspaniałe książki prawdziwych pisarzy”)²³.

Publicystka domaga się od literatów syntezy ideałów etycznych i estetycznych, bo — jak przypomina — „książka jest czymś więcej niż tylko pokrytym znakami graficznymi” zbiorem kartek. Kładzie nacisk na przekaz, który z niej płynie, wymowę ideową oraz cele, które przyświecają pisarzowi. Autorów, których twórczość wypływa z głębi serca, i którzy poruszają serca innych, porównuje do biblijnych znawców, wskazując tym samym na ich posłannictwo oraz szczególną odpowiedzialność nie tylko przed ludźmi, ale i przed Bogiem²⁴.

Jako przeciwwagę wobec sytuacji twórców emigracyjnych przywołuje Weber-Chiriakowa sytuację pisarzy w ZSRR, obnażając przy tej okazji paradoksy sowieckiej rzeczywistości²⁵. Zwraca uwagę na ostrą cenzurę partyjną i rządową, inwigilację i kontrolę sztuki, a w efekcie — brak wolności słowa. Już w 1933 roku wyraża opinię, że status literatury znacznie pogorszył się od czasu powołania do życia Związku Pisarzy Radzieckich. Publicystka, która stawia literaturze i jej twórcom wysokie wymagania, nie stroni od ostrych, kategorycznych sądów. Wskazuje zwłaszcza na drastyczne obniżenie się jakości sztuki, która zamiast nieść wartości uniwersalne, zaczęła służyć państwu i partii, realizując tzw. zamówienie społeczne. Jej zdaniem literatura o ściśle użytecznym charakterze, ograniczająca się do produkcji utworów okolicznościowych, przestała być sztuką, zaś sowieccy pisarze przeobrazili się w zniewolonych duchowo urzędników do zadań specjalnych partii. Jako przykład literatów zniewolonych, poni-

²³ Tamże

²⁴ Zob. A. Луганов, *Побег зеленый*, „За Свободу!”, 3.01.1931. Wysoko cenila pisarka m.in. twórczość poetów młodego pokolenia grupy „Перекпесток” (Jurija Mandelsztama, Dowida Knuta, Jurija Terapiano i in.). Tamże.

²⁵ E. Вебер, *Советские писатели о себе*, „Молва”, 29.10.1933.

żonych i upodlonych podaje Fiodora Gładkowa, Mariettę Szaginian i Wierę Inber²⁶.

Lejtmotywem warszawskich artykułów Weber-Chiriakowej jest moralna odpowiedzialność emigracji za zachowanie dziedzictwa kulturowego Rosji, jej odrodzenie i przyszłość. Pretekstem do refleksji nad kondycją diaspory staje się dla publicystki książka Nikołaja Goldenweisera-Lubimowa *Да здравствует эмиграция!* (1929). Głównym problemem, jaki sygnalizuje recenzentka, jest wyradzanie się diaspory: śmierć przedstawicieli starszej generacji, rozpad więzi między młodszymi oraz wynaradawianie się dzieci Rosjan; jej niepokój budzi także brak autentycznego przywództwa politycznego emigracji. Toteż Weber-Chiriakowa stara się zdefiniować stojące przed nią zadania:

У русской эмиграции есть своя [...] задача [...] Задача неотложная, малозаметная, непрерывная и настойчивая.

Долг русской эмиграции перед Россией сберечь для нее культурные русские силы, воспитать русских людей, создать духовную армию, сильную своей верой в Россию, своей готовностью жертвенно служить ей.

Если эмиграция осуществит эту задачу, соберет, а не растратит духовные русские силы, воспитает русских людей, — ее существование будет оправдано перед ее собственной совестью²⁷.

Do jej najważniejszych obowiązków zalicza konsolidację sił duchowych w walce z bolszewikami, których uznaje za wrogów Rosji i ludzkości, oraz skupienie się na wychowaniu świadomych pokoleń nowych Rosjan, kochających ojczyznę i gotowych ofiarne jej służyć. Publicystka podejmuje podobną tematykę także w tekście pod wymownym tytułem *Живые и мертвые*, gdzie przedstawiciele diaspory dzieli na ludzi świadomych własnego dziedzictwa kulturowego oraz moralnych zobowiązań wobec samych siebie i ojczyzny („żywych”), oraz duchowo martwych²⁸.

Oprócz artykułów analitycznych, poświęconych wybranym problemom diaspory rosyjskiej, pisarka zamieszczała w warszawskiej gazecie także teksty o charakterze syntetyzującym. Starła się spojrzeć krytycznie na jej przeszłość oraz wyznaczyć perspektywę jej dalszego rozwoju, o czym świadczy tekst *Эмиграция на переломе* z 1929 roku. Weber-Chiriakowa sądzi, że w końcu lat 20. emigracja znalazła się w punkcie zwrotnym swej historii. Mimo negatywnych uwag pod jej adresem mniema, że jest to zwrot w dobrym kierunku, co zapowia-

²⁶ Tamże.

²⁷ А. Луганов, *Эмиграция*, „За Свободу!”, 25.04.1929.

²⁸ Zob. А. Луганов, *Живые и мертвые*, „За Свободу!”, 1.06.1929.

da projekt „praktycznego zjednoczenia diaspory” i jej transformacji „ze społeczno-ekonomicznego chaosu” w „społeczno-ekonomiczny organizm”. Temu celowi ma służyć wspierana przez nią idea utworzenia ponadpartyjnej organizacji, niosącej materialną oraz duchową pomoc rosyjskim emigrantom, a zwłaszcza ich dzieciom i młodzieży, której działalność pozwoli kolejnym pokoleniom zachować więź z ojczystym krajem i tradycją²⁹.

Na łamach periodyku pisarka podejmuje także polemikę z diasporą paryską. Publiczną i prywatną dyskusję na temat misji emigracji oraz jej odpowiedzialności przed współczesnymi i potomnymi prowadził z osiadłymi w Paryżu Mereżkowskimi Filozofow. Starał się dowieść byłym przyjaciółom, że prowadzone przez rosyjskich emigrantów politycznych w Warszawie działania o charakterze antybolszewickim uprawniają to miasto do miana stolicy rosyjskiej emigracji³⁰. Również Weber-Chiriakowa twierdziła, że diaspora paryska, która w pierwszych latach po rewolucji stanowiła polityczną i kulturalną awangardę, w latach 30. znalazła się w defensywie. Charakteryzując ją, w artykule *Болезни эмигрантского „тыла”* posługuje się retoryką wojenną. Zdaniem autorki cechuje ją „psychologia tyłów” z symptomatyczną dla niej pasywnością, schyłkowością, moralnym defetyzmem i tendencjami restauracyjnymi. Diaspora w Paryżu, jak mniema, odeszła od prawdziwych zadań, te zaś przejęły ośrodki prowincjonalne, stając się jej forpoczta³¹.

Publicystka nieustannie przypomina o konieczności walki o wolną Rosję oraz zainteresowania jej losem społeczności międzynarodowej (zwłaszcza Ligi Narodów). Wzywa diasporę do jednoznacznego opowiedzenia się przeciwko bolszewikom i ostro krytykuje tych, którzy szukają jakiegokolwiek kompromisu z sowietami³². Ostrzega także przed konsekwencjami braku zaangażowania:

Добиться того, чтобы судьбой России ответственно заинтересовался оплот международной жизни — наш долг.

И время не терпит.

Грозный час, который давно пробил для России, наступает для всего мира³³.

²⁹ А. Луганов, *Эмиграция на переломе*, „За Свободу!”, 1.06.1929.

³⁰ Zob. О. Р. Демидова, *Между столицей и провинцией (из архива Д. Философова)*, w: *Культура русской диаспоры. Эмиграция и мемуары*. Сборник статей, отв. ред. С. Доценко, Таллин 2009, s. 51.

³¹ А. Палицын, *Болезни эмигрантского „тыла”*, „За Свободу!”, 19.04.1931.

³² Zob. А. Палицын, *Гнилая почва*, „За Свободу!”, 13.02.1932.

³³ Тегоž, *Грозный час*, „За Свободу!”, 17.06.1931.

Upływ lat nie wpływa na złagodzenie postawy i poglądów publicystki. Weber-Chiriakowa konsekwentnie stara się rozbudzać w emigrantach świadomość obywatelskiego obowiązku, burzyć ich spokój i samozadowolenie. Nawołuje do konsolidacji sił i wspólnego działania w imię odrodzenia ojczyzny. Sądzi, że bierność jest moralnie niedopuszczalna:

Борьба обязательна. Всеми мерами, всеми способами. И первоусловие борьбы — [...] сознание ее необходимости, своего личного в ней участия, своей за ее исход ответственности. [...].

Она должна понять и необходимость «упражнения» своих общественных способностей, внимательным изучением совершающегося в мире, должна понять необходимость гражданского воспитания своего заново, должна отказаться от покоя, поняв и признав свою ответственность за судьбы России³⁴.

Niebezpieczne dla kondycji diaspory symptomy, świadczące o jej duchowym kryzysie, odnotowuje Weber-Chiriakowa w artykule *Во дни сомнений (Ответственность эмиграции)*, jednym z ostatnich, jakie zostały opublikowane na łamach gazety przed jej zamknięciem 3 kwietnia 1932 roku. Publicystka zwraca uwagę na powolną degenerację, pasywność oraz panujące w szeregach emigracji pesymizm, zniechęcenie i zmęczenie, które — jak sądzi — mogą przyczynić się do groźnego w skutkach zwycięstwa moralnego bolszewików; toteż z patosem apeluje o aktywną postawę:

Для эмиграции вне борьбы нет морального спасения, нет оправдания, нет выхода. Отказавшись от этого пути, она перестает быть эмиграцией, она Россию предает, от права сынами ее быть отрекается.

Не о борьбе вооруженной, не о боевых выпадах в Россию я говорю. Это дело избранных, немногих славный путь [...]. Есть иные виды борьбы. Но основа ее одна: моральное неприятие большевизма, недопущение и тени компромиссов в отношении к отравителям самой идеи родины, «идеи» России³⁵.

Analiza publicystyki oraz krytyki literackiej Weber-Chiriakowej dowodzi, że choć wiekowo pisarka należała do młodszego pokolenia emi-

³⁴ E. Вебер, *Во дни сомнений (Ответственность эмиграции)*, „За Свободу!”, 17.02.1932.

³⁵ E. Вебер, *Во дни сомнений (Ответственность эмиграции)*, „За Свободу!”, 6.03.1932. Zdaniem publicystki stosunek do bolszewizmu określił głęboki podział Rosjan za granicą na „emigrantów” i „uciekierów-filistrów”. „Prawdziwy emigrant” to — według niej — człowiek, który nie wyrzekł się idei wolnej Rosji, poczucia dumy narodowej i godności. Tamże.

gracji, mentalnie była bliższa generacji starszej, dzieląc jej poglądy o posłannictwie na wygnaniu i o szczególnej roli literatury. Publicystka odwoływała się do koncepcji pisarza — proroka, nauczyciela, moralisty oraz do tradycji klasycznej literatury rosyjskiej, która starała się łączyć ideały estetyczne z etycznymi. Wymowa tekstów Weber-Chiriakowej świadczy o jej przynależności do radykalnych kręgów diaspory, nieprzychylnych wobec jakichkolwiek kompromisów z Rosją sowiecką; używając wojskowej nomenklatury tej autorki, można byłoby je nazwać „emigracją walczącą”. W artykułach, które doskonale wpisywały się w założenia programowe dziennika „За Свободу!”, pisarka uczyła odpowiedzialności obywatelskiej, starała się budzić sumienia rodaków, poczucie obowiązku wobec ojczyzny oraz ducha aktywizmu. Sama dług moralny wobec Rosji spłacała angażując się w działalność gazety, którą uznawała za przyczółek toczącej się wojny z bolszewikami.

REFERENCES

- Artsybashev, Mikhail. *Zapiski pisatelya. D'yavol. Sovremenniki o M.P. Artsybasheve.* (Ed.) Prokopov, Timofey. Moskva: Intelvak, 2006 [Арцыбашев, Михаил. *Записки писателя. Дьявол. Современники о М.П. Арцыбашеве.* (Ред.) Прокопов, Тимофей. Москва: Интелвак, 2006].
- Brzykcy, Jolanta. “Królewska дума z wielkiej niepomyślności’. Doświadczenie emigracji w poetyckiej perspektywie Lwa Gomolickiego.” *Acta Polono-Ruthenica* 2016, no. XXI. 133–144.
- Bunin, Ivan. “Missya russkoj emigratsii.” Bunin, Ivan. *Publitsistika 1918–1953 godov.* (Ed.) Mikhaylov, Oleg. Moskva: Nasledye, 1998. 147–150 [Бунин, Иван. „Миссия русской эмиграции.” Бунин, Иван. Публицистика 1918–1953 годов. (Ред.) Михайлов, Олег Николаевич. Москва: Наследие, 1998. 147–150].
- Dąbrowska, Maria. *Dzienniki 1914–1965.* T. II i III. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Wydział I Nauk Społecznych, Komitet Nauk o Literaturze, 2009.
- Demidova, Olga. “Mezhdru stolitsey i provintsey (iz arkhiva D. Filosofova).” *Kul'tura russkoj diaspory. Emigratsya i memuary. Sbornik statey.* (Ed.) Dotsenko, Sergey. Tallin: Tallinnskiy universitet, 2009. 46–61 [Демидова, Ольга. “Между столицей и провинцией (из архива Д. Философова).” *Культура русской диаспоры. Эмиграция и мемуары. Сборник статей.* (Ред.) Доценко, Сергей. Таллин: Таллинский университет, 2009. 46–61].
- Filosofov, Dmitriy. “Dolg russkikh pisateley emigrantov.” *Za Svobodu!* 17.07.1929 [Философов, Дмитрий. “Долг русских писателей эмигрантов.” *За Свободу!*, 17.07.1929].
- Filosofov, Dymitr. *Pisma wybrane.* T. I. *Trudna Rosja (1902–1916).* Ed. Mitzner, Piotr. Transl. Dubyk, Halina. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, 2015.
- Filosofov, Dymitr. *Pisma wybrane.* T. II. *Rosjanin w Polsce (1920–1936).* Ed. Mitzner, Piotr. Transl. Dzubik, Halona et al. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, 2015.

- Giedroyc, Jerzy. *Autobiografia na cztery ręce*. Oprac. i posłowie Pomian, Krzysztof. Warszawa: Czytelnik, 1994.
- Krycka-Michnowska, Iwona. "Dymitr Filosofow o Adamie Mickiewiczu i literaturze polskiej." *Klíčové problémy současné slavistiky. Kolektivní monografie*. (Eds.) Paučová, Lenka. Pospíšil, Ivo. Zelenka, Miloš. Brno: Sojnek, 2017. 93–101.
- Luganov, Andrey. "Yedinoe." *Za Svobodu!*, 26.06.1937 [Луганов, Андрей. "Единое." За Свободу! 26.06.1927].
- Luganov, Andrey. "Zhyvye i mertvye." *Za Svobodu!*, 1.06.1929 [Луганов, Андрей. "Живые и мертвые." За Свободу!, 1.06.1929].
- Luganov, Andrey. "Pobeg zelonyu". *Za Svobodu!*, 3.01.1931 [Луганов, Андрей. "Побег зеленый." За Свободу!, 3.01.1931].
- Luganov, Andrey. "Smena idealov." *Za Svobodu!*, 5.10.1928 [Луганов, Андрей. Смена идеалов." За Свободу!, 5.10.1928].
- Luganov, Andrey. "Emigratsya." *Za Svobodu!*, 25.04.1929 [Луганов, Андрей. "Эмиграция." За Свободу!, 25.04.1929].
- Luganov, Andrey. "Emigratsya na perelome." *Za Svobodu!*, 1.06.1929. [Луганов, Андрей. "Эмиграция на переломе." За Свободу!, 1.06.1929].
- Merezhkovskiy, Dmitriy. O svobode i Rossii." *Novyy korabl'* 1927, no. 1 [Мережковский, Дмитрий Сергеевич. О свободе и России." Новый корабль 1927, no. 1].
- Mitzner, Piotr. Fleishman, Lazar. *Metamorfozy Lwa (Leona) Gomolickiego*. Transl. Szczęsny, Robert. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, 2015.
- Mitzner, Piotr. *Warszawski "Domek w Kolonnie"*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, 2014.
- Obłąkowska-Galanciak, Iwona. "Gorzkie gody...". *Publicystyczna i literacka działalność Dymitra Filosofowa na emigracji*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2001.
- Palitsyn, A. "Bolezni emigrantskogo 'tyla'". *Za svobodu!*, 19.04.1931 [Палицын, А. "Болезни эмигрантского 'тыла'". За Свободу!, 19.04.1931].
- Palitsyn, A. "Gnilaya pochva." *Za Svobodu!*, 13.02.1932 [Палицын, А. "Гнилая почва." За Свободу!, 13.02.1932].
- Palitsyn, A. "Groznyy chas." *Za Svobodu!*, 17.06.1931 [Палицын, А. "Грозный час." За Свободу!, 17.06.1931].
- Rykunina, Yuliya. "Glazami 'tolstovtsa.' A. M. Khiryakov i ego vospominanya." *Toronto Slavic Quarterly* 2011, no. 37 [Рыкунина, Юлия. "Глазами 'толстовца'. А.М. Хирьяков и его воспоминания." *Toronto Slavic Quarterly* 2011, no. 37] <http://sites.utoronto.ca/tsq/37/tsq37_rykunina.pdf>.
- Weber, Evgenya. "Vo dni somneniy (Otvetstvennost' emigratsii)." *Za Svobodu!*, 17.02.1932 [Вебер, Евгения. "Во дни сомнений (Ответственность эмиграции)." За Свободу!, 17.02.1932].
- Weber, Evgenya. "Vo dni somneniy (Otvetstvennost' emigratsii)." *Za Svobodu!*, 6.03.1932 [Вебер, Евгения. "Во дни сомнений (Ответственность эмиграции)." За Свободу!, 6.03.1932].
- Weber, Evgenya. "Sovetskiye pisatel'i o sebe." *Molva*, 29.10.1933 [Вебер, Евгения. "Советские писатели о себе." Молва, 29.10.1933].
- „Weber-Khiryakova Evgenya." *Slovar' poetov russkogo zarubezhya*. (Ed.) Kreyd, Vadim [Евгения Вебер-Хирьякова. *Словарь поэтов русского зарубежья*. (Ред.) Крейд, Вадим] <http://www.russianresources.lt/archive/Weber/Weber_o.html>.
- Zdziechowski, Marjan. *Od Petersburga do Leningrada*. Wilno: [s.n.], 1934.

JOANNA RADOSZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6626-981X>

ЛИШНИЙ ЧЕЛОВЕК И МАЛЕНЬКИЙ ЧЕЛОВЕК В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XXI ВЕКА

“SUPERFLUOUS MAN” AND “LITTLE MAN” IN THE XXI-CENTURY RUSSIAN LITERATURE

Due to the rapid social changes after the collapse of the Soviet Union there occurred a need to present a new literary character with whom the readers could identify themselves. Facing the lack of the new models of all-Russian character, Russian writers began to use well-known literary patterns from the past. The aim of the given article is to analyse the main characters of two defining works at the beginning of XXI-century Russian literature – *Generation 'P'* by Victor Pelevin and *Dukhless* by Sergey Minaev – in terms of presence of the features characterising the superfluous man and the little man. These two categories of characters in XIX-century Russian literature are being partially transposed so as to fit the contemporary mentality and conditions of everyday life.

Keywords: superfluous men, little man, Victor Pelevin, Sergey Minaev, contemporary Russian literature

В статье «Герой нашего времени» в современной прозе Вера Расторгуева подчеркивает, что, поскольку современная жизнь сближается с искусством, вплоть до слияния воедино, в ней сложно выделить четкие типы героев «общественного сознания»¹. Ирина Плеханова, в свою очередь, в работе *О редукации психологизма в новейшей прозе* указывает на упомянутый в заглавии процесс как одну из главных причин отсутствия в современной русской прозе² яркого персонажа (или ряда персонажей) с ко-

¹ В. Расторгуева, «Герой нашего времени» в современной прозе, «Филологический класс», 2009, № 1, с. 12.

² Под этим понятием мы понимаем прозу постсоветского периода.

торым мог бы отождествлять себя читатель и который отражал бы совокупность социальных тенденций³. Определенную роль играет и то препятствие, что развал Советского Союза привел к расслоению общества⁴. Невозможно решить вопрос, принадлежит ли «герой нашего времени» к слою олигархов, клерков, заблудивших в двадцать первый век *homines sovietici*, или другому социальному сословию. Поэтому современные писатели в определенной степени используют укоренившиеся в русской литературной культуре типажи, т.е. «лишнего» и «маленького человека», приспособлявая их к функционированию в обновленной среде. Другой причиной возрождения в постсоветской литературе типов, широко известных почти два столетия назад, является популярность в современной прозе постмодернистских приемов, в том числе интертекстуальность, вплоть до того, что в некоторых местах текста авторы исследуемых романов напрямую отсылают читателя к прототипам своих героев. В нашей работе мы сосредоточимся на выявлении и описании черт лишнего и маленького человека в конструкции героев двух романов-манифестов поколения нулевых годов двадцать первого века: Вавилена Татарского (*Generation 'П'* Виктора Пелевина, 1999⁵) и безымянного главного героя романа *Духless. Повесть о ненастоящем человеке* Сергея Минаева (2006)⁶.

Обоих персонажей объединяет тот факт, что они принадлежат к поколению людей, ставших взрослыми в первое десятилетие после распада СССР, и поэтому вынужденных резко поменять жизненные ориентиры вследствие политико-общественных перемен в стране. Оба героя работают в частных корпорациях; однако, нужно отметить, что Пелевин описывает первоначальную стадию возникновения корпораций в России, в то время как корпорации в произведении Минаева — явление, уже прижившееся и ставшее частью российского рынка труда.

³ И. Плеханова, *О редукции психологизма в новейшей прозе*, «Вестник Томского государственного университета. Филология» 2014, № 2, с. 111.

⁴ Об этом явлении подробно пишет Алексей Воротников, ср. А. Воротников, *Расслоение общества: опасная тенденция*, «Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета» 2013, № 3, с. 115–118.

⁵ В. Пелевин, *Generation 'П'*, Эксмо, Москва 2007. Номера страниц по электронному изданию pdf-A6, доступному по адресу: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=121258.

⁶ С. Минаев, *Духless. Повесть о ненастоящем человеке*, АСТ, Москва 2015.

Характерные черты лишнего человека названы и подробно описаны в соответствующей статье в лексиконе *Идеи в России*⁷. Ниже мы трансформируем приведенные Кристиной Хойницкой признаки таким образом, чтобы они соответствовали условиям начала двадцать первого века. Так, согласно лексиконному описанию, лишний человек отличается: огромным интеллектуальным потенциалом и нравственными достоинствами; отсутствием веры в успех (частично вызванным объективными обстоятельствами), вследствие чего он становится близким к Гамлету в Тургеневском определении⁸; желанием бунтарствовать против общей несправедливости, инертностью и конечным бегством от невыносимой жизни. Важной частью образа лишнего человека является любовное испытание, которое, в силу бездействия героя, оказывается для него неудачным. Из-за сосредоточенности на собственных переживаниях, он, как и Гамлет, не способен к любви⁹.

Первые три из вышеупомянутых черт легко подстраиваются под современность. Инертность же, ввиду необходимости в современных условиях зарабатывать на жизнь, должна проявляться в сведении жизненной деятельности к абсолютно необходимым действиям. Бегство лишнего человека в девятнадцатом веке было равнозначно зарубежной поездке, что невозможно аналогичным образом отнести к современности.

Во-первых, путешествовать стало намного легче и процесс путешествия не только сократился, но и протекает часто без раздумий над жизнью, поскольку он и принимается уже как должное. Во-вторых, зарубежные путешествия стали служебными обязанностями нового «лишнего человека» как сотрудника международной компании, так что ассоциируются они с трудовой повседневностью. Аналог путешествия мы найдем, руководствуясь

⁷ K. Chojnicka, *Zbędni ludzie // Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, т. I, ред. A. de Lazari, Sempet, Łódź 1999, с. 232–234.

⁸ Ср. «Что же представляет собою Гамлет? Анализ прежде всего и эгоизм, а потому безверье [...] он не пожертвует этой плоской и пустой жизнью» (И. С. Тургенев, *Гамлет и Дон-Кихот // его же, Собрание сочинений в двадцати томах*, т. XI, Государственное издательство художественной литературы, Москва 1956, с. 172).

⁹ Ср. «А Гамлет, неужели он любит? Неужели сам иронический его творец, глубочайший знаток человеческого сердца, решился дать эгоисту, скептику, проникнутому всем разлагающим ядом анализа, любящее, преданное сердце?» (там же, с. 177).

его функцией — бегством от той же повседневности, возможностью обдумать жизнь и что-то изменить. Современный «лишний человек» достигает такой эффект, радикальным образом меняя обстановку своей жизни.

Критиками и исследователями отмечается присутствие черт лишнего человека в конструкции героев анализируемых нами романов. Например, Ирина Юхнова так комментирует непосредственные отсылки в романе Минаева: «‘Онегинская’ традиция проступает [в этом произведении — J. R.] очень отчетливо. А одно из изображений, выполняющее роль подзаголовка, прямо ориентирует»¹⁰. В свою очередь, в романе Пелевина намеки на «лишнего человека» являются более тонкими и осуществляются в таких деталях, как инертность, выявленная в ходе обсуждения новых рекламных идей. Татарский пассивен; чтобы преуспевать на работе, он находит либо идеи, либо наркотики, увеличивающие его креативность. Пелевин пишет:

Татарский несколько раз беспокойно обошел квартиру и вспомнил о марке, купленной в «Бедных людях». Она так и лежала в столе — за все это время не нашлось повода проглотить ее, да и страшно было. Подойдя к столу, он вынул марку из ящика и внимательно посмотрел на нее. Ему ухмыльнулось лицо с острой бородкой; на неизвестном был странный головной убор — не то шлем, не то колпак с очень узкими полями. «В колпаке, — подумал Татарский, — наверно, шут. Значит, будет весело». Больше не раздумывая, он кинул марку в рот, растер ее зубами в крохотный комоч кашицы и проглотил. После этого лег на диван и стал ждать. Но просто так лежать стало скучно. Встав, он закурил сигарету и еще раз прошелся по квартире¹¹.

Интеллектуальный потенциал и нравственные достоинства в случае безымянного Минаевского героя раскрываются еще в первых главах романа. Протагонист произведения любым способом старается быть самостоятельно думающим человеком в среде корпоративных роботов: он анализирует поведение окружающих людей, хотя в конечном итоге считает своих коллег по работе и начальство интеллектуально отсталыми. Несмотря на его погружение в мир из глянцевого журналов, с псевдохудожественными мероприятиями, наркотиками и случайным сексом,

¹⁰ И. Юхнова, «Онегинский» сюжет, «онегинский» миф, «онегинский» код, «Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского» 2013, № 4, с. 182. Замеченное исследовательницей явление указывает также на интертекстуальный диалог произведения Минаева с поэмой Пушкина.

¹¹ В. Пелевин, *Generation...*, с. 196.

главный герой романа считает самого себя «Онегиным двадцать первого века», а само произведение Пушкина пытается соотнести с современным миром, объясняя друзьям, что оно является рассказом «про телок, про клубы»¹². Интеллектуальный потенциал героя раскрывается в его способности к самоанализу и осознанию недостатков не только внешнего мира, но и собственных¹³. Также он осознает поверхностность межчеловеческих отношений в современном мире¹⁴ и желает для себя более глубоких связей с другими людьми, например с Юлей. Этот момент особенно четко прослеживается в сцене, в которой герой ревнует к мнимому «другому мужчине» Юли, одновременно пытаясь объяснить самому себе, что ревность — чувство деструктивное. В итоге, однако, он приходит к выводу, что в настоящее время люди либо притворяются «глянцевыми», как его знакомые, либо упрямо пытаются играть бунтарей, как постоянные клиенты бара «Кружка».

Вавилен Татарский, в свою очередь, на первых страницах романа предстает перед читателем как нежный идеалист и интеллигент, только что окончивший учебу на филологическом факультете. Он занимается творчеством среднеазиатских республик уже бывшего СССР, что после падения Советского Союза оказывается совершенно невостребованной областью науки. Поэтому Татарскому не сразу удается найти свое место в постсоветской реальности¹⁵. Трансформация режима вызывает в нем разочарование вездесущей культурой потребления. Интеллектуальный потенциал Татарского начинает реализовываться в области рекламы — герой свободно сочетает мифологические мотивы и достижения ориентальных культур со ссылками на массовую культуру. Вскоре его отношение к потребителям рекламируемых товаров, неспособным понять гений его концептов, становится снисходительным. В романе, однако, гораздо важнее ощущений героя становится мистическое начало, которое в данном контексте можно понимать как постепенный уход Татарского от неприятной ему действительности.

¹² С. Минаев, *Duxless...*, с. 284.

¹³ Ср. «[...] Во мне просыпается стыд. От того как мерзко я ныл [Юле] по телефону, от того, как я провел эту ночь, а главное — от того, что я на долю секунды допустил, что она пропитана всем этим лицемерием и враньем, как и я» (там же, с. 294).

¹⁴ Там же, с. 13.

¹⁵ В. Пелевин, *Generation...*, с. 11–13.

Желание бунтарствовать вызывает в Татарском известие о том, что политика в России — не более, чем симуляция, руководимая PR-агентствами. Поскольку идея политиков-симуляций приходит из Запада, Татарский обращается не к началу *occidentali*, но к *orientali*. Также и главный герой Минаевского *Duxless* разочарован западными ценностями, прославляемыми такими людьми как Ванька из «Кружки», для которого, как выясняет персонаж, отечественная политическая обстановка является хорошим оправданием для бездействия. Протагонист же отходит от западничества к поискам «народной идеи, народного персонажа»¹⁶. В мире, в котором западное начало стало преобладающим, новый «лишний человек» ищет новые пути освобождения от повседневности. Однако как Татарский, так и герой *Duxless* обречены на провал и конечную инертность.

В романе Пелевина любовное испытание отсутствует. Романтические отношения в симулятивном мире *Generation 'П'* невозможны по определению. В романе Минаева, в свою очередь, испытанием является знакомство героя с Юлей, характер которой совершенно противоречит типичным в окружении протагониста людям. Он теряет свой шанс на любовь и, хотя окончание данного сюжета не выражено в тексте, инертность героя подсказывает неудачный финал попытки наладить с Юлей настоящие отношения.

В произведениях, ставших основой анализа для исследуемых типов героев, именно любовная неудача является толчком к путешествиям. В двадцать первом веке «бегство» вызывается рабочей нагрузкой — что и свидетельствует о смещении акцентов. Для героя *Duxless* аналогом путешествия в далекие края является посещение бара «Кружка», где он знакомится с людьми, во многом отличающимися от его коллег по работе. Там же герой начинает понимать, что не хочет стать таким как они, и, во имя удовлетворения мнения о собственном интеллекте, обрекает самого себя на отчуждение и бездействие. Однако, в романе присутствует и другое «путешествие» — поездка в Петербург, которая заставляет главного героя переосмыслить жизненные ориентиры. В итоге он в очередной раз хочет изменить свою жизнь, однако не приводит желание в действие.

Для Татарского «поездкой» же является переход на другую должность и сотрудничество с агентством, ответственным за

¹⁶ С. Минаев, *Duxless...*, с. 245.

«создание политики» в России. Только тогда он начинает в полной мере понимать безысходность собственного положения — единственным жизненным путем остается погружение в мистико-мифологические отношения с богиней и заодно исчезновение как человека.

Примеры героев исследуемых романов-манифестов свидетельствуют о том, что некоторые черты лишнего человека присущи также и современным литературным героям. С другой стороны, произведения как Пелевина, так и Минаева показывают трудящихся героев, втянутых в сложные внутрикорпоративные отношения, являющихся «винтиками» в машине международных предприятий. Данная обстановка отсылает к поискам в их образах элементов другого потенциального прототипа: «маленького человека». Чертами данной модели героя, подробно описанными в лексиконе *Идеи в России*¹⁷, являются: робость; погруженность в работу и слепое подчинение начальству; страх перед жизнью; инертность, вызванная отсутствием веры в возможность изменить судьбу; подражание толпе.

Главная трансфигурация в современность заключается в том, что маленький человек — это уже не обязательно сотрудник государственных структур. Более того, робость и трудовое рабство ассоциируются в отношении современных рабочих условий скорее с *modus operandi* международных корпораций, чем с государственными учреждениями. Страх же, хотя и меняется масштаб возможной жизненной катастрофы, приводит героев обоих романов к употреблению наркотиков, причем в случае Минаевского персонажа оно вызвано также желанием подражать толпе. Попытки уподобиться окружающим, свойственные «маленькому человеку», проявляются на уровне нежелания отличаться от других — как на работе (таких увольняют), так и в личной жизни (таких считают странными и с ними не общаются).

Слепое подчинение начальству, в силу умственных способностей исследуемых персонажей, является прежде всего результатом заранее принятой стратегии самых героев (тесно связанной с нежеланием выделяться). Минаевский герой, рассказывая о разрешении курить на работе, так говорит о своих начальниках: «Компания подчеркивает, что ей все равно, от чего

¹⁷ E. Mazurkiewicz, *Mały człowiek // Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, т. V, ред. A. de Lazari, Semper, Łódź 2003, с. 152–154.

и с каким цветом лица вы сдохнете»¹⁸. В *Generation 'П'*, в свою очередь, этот элемент, выражен символически: в погружении Татарского в работу, вплоть до исчезновения настоящей фигуры героя из жизни и превращения в голограмму. Сам по себе труд, а также чувство собственного ничтожества в сравнении с системой, на которую работает герой — это основы для появления современного «маленького человека», хотя он и трудится уже не на государство, но на межгосударственные частные компании. Также зарплата позволяет ему больше, чем его же аналогу из девятнадцатого века. Тем не менее, и тот, и современный «маленький человек» — «рабы труда», неспособные покинуть круговорот повседневной жизни. Следует заметить, что инертность Татарского приводит его к удобной жизни в качестве мужа богини. В свою очередь, пассивная природа героя *Dyxless* связана также с его подходом к жизни — хотя он и декларирует желание изменить свою жизнь, его планы так и остаются лишь воображаемыми.

Страх персонажей перед жизнью вызван полосой неудач, которая наступает их всякий раз, когда они что-то предпринимают самостоятельно. Рекламные концепты, которыми Татарский по-настоящему гордится, отвергаются начальством — однако вскоре оказывается, что они осуществляются, но уже без участия главного героя. В то же время, попытки Минаевского персонажа что-нибудь изменить приводят к печальному концу — его бросает Юля, начальство недовольно его работой, а клуб, в который он вкладывает собственные деньги, оказывается мошенническим предприятием мнимых друзей. В результате герой *Dyxless* возвращается к лишенной всякого смысла повседневности, а Татарский становится супругом богини Иштар, поскольку оба героя уверены, что их попытки изменить жизнь обречены на провал. Безысходность положения выражается следующим образом: Татарский ссылается на свои свободные культурные ассоциации¹⁹, а герой Минаева бежит «в природу», где ищет по-

¹⁸ Минаев, *Dyxless...*, с. 26.

¹⁹ Очень часто цепи ассоциаций становятся абстрактными и непонятными, например в приведенном отрывке: «— Была такая восточная поэма, — сказал Татарский, — я ее сам не читал, слышал только. Про то, как тридцать птиц полетели искать своего короля Семурга, прошли через много разных испытаний, а в самом конце узнали, что слово «Семург» означает «тридцать птиц». — Ну и что? — спросил Фарсейкин, втыкая черный штепсель в розетку. — Да так, — сказал Татарский. — Я вот подумал, а может, наше поколение,

ЛИШНИЙ ЧЕЛОВЕК...

терянный смысл жизни. Следует учесть значительную разницу между причинами, заставляющими страдать «маленького человека» и «героя нашего времени» начала XXI века. Черты маленького человека у современных героев проявляются на уровне их образа жизни, но не на уровне мотивировки, поскольку как Татарский, так и герой *Duxless* теоретически способны изменить свое положение.

Герои Минаевского и Пелевинского романов плывут по течению не только из-за удобства, но и потому, что все их стремления построить собственный мир закончились неудачно. Свойственный Гоголевскому «маленькому человеку» неосознанный фатализм присущ также и им. В романе Пелевина это резко выражается в отклике господина Фарсейкина на сомнения Татарского по поводу супружеских отношений с Иштар:

Ведь как звучит — муж великой богини! Должность чисто ритуальная, обязанностей никаких, а возможности широкие. Можно сказать, любые. Но все, конечно, от воображения зависит. У покойного уборщица каждое утро ковер кокаином из ведра посыпала. Ну, дач себе настроил, картин каких-то накупил... А больше ничего и не придумал. Я же говорю — мезальянс.

— А отказаться я могу?

— Не думаю, — сказал Фарсейкин²⁰.

Предопределенность судьбы героя романа Минаева выражена менее ярко — она кроется в деталях повествования. Повествователь подчеркивает тождественность и мелочность жизни в любом месте и при любых условиях:

Когда ты въезжаешь в здешний стиль жизни, то становится совершенно понятно, что жители Северной Пальмиры ничем не отличаются от жителей Москвы. Они такие же мещане, тусовщики, клерки и просто бездельники, как и в Москве. В городе просто меньше денег, а отсюда — больше проблем²¹.

Даже пытаясь бежать от повседневности с помощью командировки, герой не в состоянии отречься от стиля жизни, и, со-

которое выбрало «Пепси», — вы ведь тоже в молодости выбрали «Пепси», да? — А что делать-то было, — пробормотал Фарсейкин, щелкая переключателями на панели. — Ну да... Мне одна довольно жуткая мысль пришла в голову — может быть, все мы вместе и есть эта собачка с пятью лапами? И теперь мы, так сказать, наступаем?» (Пелевин, *Generation...*, с. 419).

²⁰ Там же, с. 415.

²¹ С. Минаев, *Duxless...*, с. 216.

ответственно, от своей судьбы занятого рутиной клерка. Безысходность положения и невозможность изменить будущее подчеркивает последний душевный монолог, особенно отрывок, приведенный ниже:

Я мысленно перебираю варианты и понимаю, что объективно нет такого места и таких людей, с которыми я бы хотел сейчас увидеться. Потому что сценарий всех возможных встреч с моими знакомыми в любых точках земного шара известен мне с точностью до ста процентов²².

Предопределенность судьбы героя содержится в повторяемости очередных случаев, жизненных эпизодов, встреч и людей. В поисках неповторимости Минаевский герой начинает понимать, что ее не существует, и он в состоянии изменять только детали, но не суть происходящих с ним событий.

Таким образом, «герой нашего времени», то есть персонаж из ярчайших романов «поколения нулевых», проявляет черты как «маленького», так и «лишнего человека». Этот факт свидетельствует о некоей цикличности социальных образов и их места в литературе. *Generation 'П'* и *Dyxless* раскрывают печальную картину подражающего толпе, инертного героя, интеллектуальный потенциал которого заключен в теле человека-копии. Этот диагноз относится преимущественно к недостаткам общества потребления. И хотя ни Минаев, ни Пелевин не позволяют своим героям окончательно выделиться из толпы и стать символами сопротивления против поверхностного, лишенного духовных ценностей мира — то все-таки они не отнимают у читателя надежду на счастливое окончание. Нельзя также сводить анализ образов описываемых литературных героев исключительно к двум прототипам из XIX века. Создатели «героев нашего времени» учитывают в образе своих персонажей также общественно-исторический контекст: советский менталитет, хаос, вызванный переменами после падения Советского Союза, бурную и непродуманную демократизацию, создание общества потребления, а также развитие позаимствованных у Запада образцов, в том числе упомянутых выше корпораций.

Настоящая статья не претендует на исчерпывающий все интерпретационные возможности анализ, но служит для определения тенденций, связывающих Пушкинского и Гоголевского

²² Там же, с. 377–378.

ЛИШНИЙ ЧЕЛОВЕК...

героя с героем произведений Пелевина и Минаева и является толчком для дальнейших исследований в этой области.

REFERENCES

- Chojnicka, Krystyna. "Zbędni ludzie." *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*. Vol. I. Ed. de Lazari, Andrzej. Łódź: Semper, 1999. 232–234.
- Mazurkiewicz Ewa. "Mały człowiek." *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*. Vol. V. Ed. de Lazari, Andrzej. Łódź: Ibidem, 2003. 152–154.
- Minayev, Sergey Sergeevich. *Dukhless. Povest' o nenastoyashchem cheloveke*. Moskva: AST 2015 [Минаев, Сергей Сергеевич. *Духless. Повесть о ненастоящем человеке*. Москва: АСТ 2015].
- Pelevin, Viktor Olegovitch. *Generation 'П'*. Moskva: Eksmo, 2007 [Пелевин, Виктор Олегович. *Generation 'П'*. Москва: Эксмо, 2007] <http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=121258>.
- Plekhanova, Irina Innokent'yevna. "O reduksii psikhologizma v noveyshey proze." *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya* 2014, no. 2. 109–125 [Плеханова, Ирина Иннокентьевна. "О редукции психологизма в новейшей прозе." *Вестник Томского государственного университета. Филология* 2014, № 2. 109–125].
- Rastorguyeva, Vera Sergeevna. "'Geroy nashego vremeni' v sovremennoy proze." *Filologicheskij klass* 2009, no. 1. 12–16 [Расторгueva, Вера Сергеевна. "Герой нашего времени» в современной прозе." *Филологический класс* 2009, № 1. 12–16].
- Turgenev, Ivan Sergeevitch. "Gamlet i Don-Kikhot." Turgenev, Ivan Sergeevitch. *Sobraniye sochineniy v dvenadtsati tomakh*. Vol. XI. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury, 1956. 168–187 [Тургенев, Иван Сергеевич. "Гамлет и Дон-Кихот." Тургенев, Иван Сергеевич. *Собрание сочинений в двенадцати томах*. Т. XI. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1956. 168–187].
- Vorotnikov, Aleksey Aleksandrovich. "Rassloyeniye obshchestva: opasnaya tendentsiya." *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsial'no-ekonomicheskogo universiteta* 2013, no. 3. 115–118 [Воротников, Алексей Александрович. "Расслоение общества: опасная тенденция." *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета* 2013, № 3. 115–118].
- Yukhnova, Irina Sergeevna. "'Oneginskiy' syuzhet, 'oneginskiy' mif 'oneginskiy' kod." *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo* 2013, no. 4. 181–185 [Юхнова, Ирина Сергеевна. "'Онегинский' сюжет, 'онегинский' миф, 'онегинский' код." *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского* 2013, № 4. 181–185].

IRENA MATCZYŃSKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 ORCID: <https://www.orcid.org/0000-0003-0375-1531>

«ПЕРЕВЁРНУТОЕ ОБУЧЕНИЕ»: ИНТЕЛЛЕКТ-КАРТА КАК ОСНОВА СОЗДАНИЯ ВИДЕОКУРСА (ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ)

FLIPPED CLASSROOM: MIND MAP AS THE BASIS FOR THE VIDEO COURSE (FROM WORK EXPERIENCE)

Teaching of a foreign language involves numerous problems arising already at the initial stage of learning. This article presents methods for solving some of them through the organization of selected elements of the teaching process in and outside a classroom, using the *Flipped classroom* model and using proprietary educational materials (including memory maps, an introductory video course for beginners *Introductory Russian Phonetics Course*, materials supporting learning to read and methods for work with them). The paper also present plans for improving and developing the video course.

Keywords: Russian for beginners, *Flipped classroom*, Russian Introductory Phonetics Course, educational videos, relations between spelling and pronunciation, teaching of correct pronunciation

Учитель должен обращаться не столько к памяти учащихся, сколько к их разуму, добиваться понимания, а не одного запоминания.

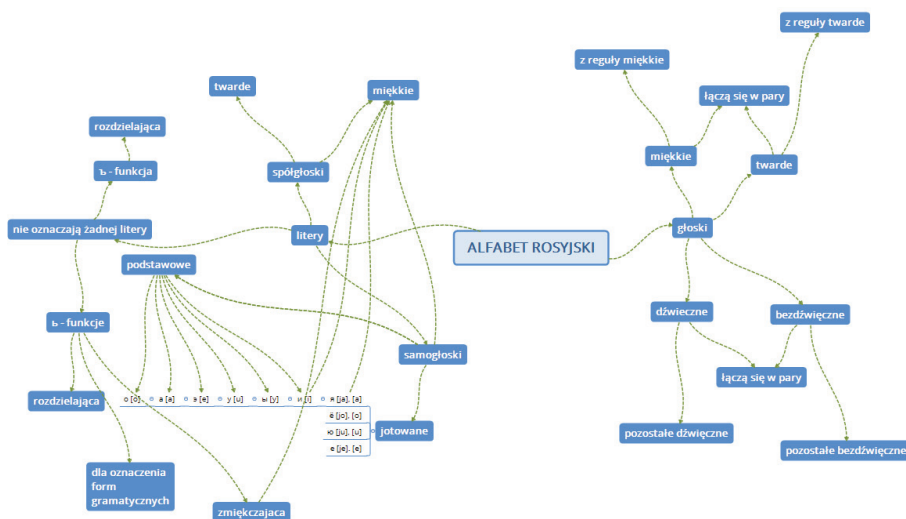
Федор Иванович Янкович де Мариево,
сербский педагог (1741–1814)¹

Начальный этап обучения русскому языку в группах «с нуля» является довольно сложным с точки зрения организации учебного процесса: одни студенты переходят из одной группы в другую, в связи с чем появляются пробелы в знаниях; другие

¹ <https://infourok.ru/user/parhomenko-inna-anatolevna/blog/mudrie-misli-ob-obrazovanii-i-vospitanii-9343.html> (10.07.2020).

появляются на занятиях не с началом учебного года, а с опозданием; третьи, из-за отсутствия навыков самостоятельной работы с учебным материалом, медленно его усваивают и нуждаются в дополнительном индивидуальном консультировании. Повторяющаяся из года в год ситуация заставила искать решения, которые, в случае необходимости, позволили бы студентам самостоятельно наверстать недостаточно усвоенный или пропущенный материал.

Знакомство с алфавитом — первый шаг в изучении языка. Поиск ответа на вопрос, как этот этап сделать более эффективным, учитывающим перечисленные выше трудности и специфику работы с группой будущих филологов, подтолкнул к созданию интеллект-карты² *Русский язык: буквы и звуки*, позволяющей преподавателю наглядно и логично представить соотношения между буквами и звуками, а студентам — лучше понять и запомнить изучаемый материал.

Ил. 1: Интеллект-карта «Русский язык: буквы и звуки»

² «Диаграмма связей, ментальная карта, интеллект-карта, карта мыслей, ассоциативная карта, майндмэп, mind map. Все эти термины обозначают способ фиксации процесса мышления, наиболее похожий на то, как рождаются и развиваются мысли и идеи в нашем мозгу», <https://lifehacker.ru/special/mindmap/>, (23.02.2019). Шире об этом см.: https://ru.wikipedia.org/wiki/Диаграмма_связей, (23.02.2019).

Представленная карта содержит только ту информацию, которая необходима на данном этапе обучения. В дальнейшем студенты углубляют свои знания по фонетике русского языка.

Понятие «интеллект-карта», основанное на особенностях восприятия, сохранения и воспроизведения информации человеческим мозгом, впервые предложил британский психолог Тони Бьюзен³ — специалист, занимающийся вопросами интеллекта и особенностями мышления, а также проблемами, связанными с обучением.

Построение карты начинается с формулировки основной задачи (систематизация знаний о русском алфавите), которая записывается в центре доски: «Русский алфавит: звуки и буквы». Справа и слева от неё располагаются связанные с ней элементы. В связи с тем, что их довольно много, составляющие элементы стоит выделить цветом и подвергнуть их логической группировке. Все это послужит осмыслению и запоминанию представляемой информации, презентации связей как между отдельными элементами, так и их группами. Студенты не получают готовую карту — они принимают участие в её создании. Карту составляет на доске преподаватель: наводящими вопросами он вовлекает в работу студентов, подробно оговаривает и фиксирует каждый шаг. В процессе составления карты способ представления информации — логически сгруппированных элементов — приближается к естественному процессу мышления. Студенты предлагают свои варианты очередных шагов, последовательно отображают появляющиеся на доске элементы в тетрадах. Конспектирование даёт время для дополнительного самостоятельного анализа информации. Наглядное представление материала как определённой структуры позволяет в процессе составления карты совершенствовать и корректировать отдельные её элементы и структуру в целом, ускоряет запоминание, облегчает воспроизведение. Построение начинается с части, касающейся букв. Преподаватель задаёт вопросы (Что такое буква? На какие три группы можно разделить все буквы русского алфавита? и т.д.), выслушивает ответы, при необходимости корректирует и дополняет их, и, в итоге, представляет информацию в виде очередного элемента карты. Контрольные вопросы служат проверке сознательности усвоения материала, стимулируют актив-

³ https://ru.wikipedia.org/wiki/Бьюзен,_Тони, (23.02. 2019).

ность участников занятия. При построении части, касающейся звуков, активно используется уже построенная часть интеллект-карты, обобщающая знания о буквах.

Работу с интеллект-картой рекомендуется продолжить на очередных занятиях, предлагая, например, опираясь на нее, как можно более полно рассказать о русском алфавите; попросить рассказать о гласных/согласных буквах и звуках, которые они обозначают; назвать буквы, которые не обозначают звуки, и рассказать об их функциях и т.д.

Вскоре после создания интеллект-карты появилась идея создать видеокурс, который позволил бы работать по модели «перевернутое обучение»⁴. Первым шагом в осуществлении идеи стало создание вводно-фонетического видеокурса, который был размещен в свободном доступе на канале *Język rosyjski dla Polaków* видеохостинга *YouTube*. Предполагалось, что пользователями видеоматериалов станут студенты-первокурсники филологического факультета Университета Николая Коперника в Торунь. Практика показала, что подписчиками канала стали также преподаватели, обучающие русскому языку как иностранному, и взрослые, начинающие или продолжающие изучение русского языка.

Таким образом, составленная интеллект-карта стала основой вводно-фонетического видеокурса. Её структурное отображение во многом определило содержание и последовательность размещения видеоматериалов: каждый очередной элемент видеокурса является логическим продолжением предыдущего и опирается на уже изученном материале. На данный момент структура видеокурса такова:

- Wskazówki dla osób rozpoczynających naukę.
- Litery i głoski.
- Alfabet rosyjski.
- Spółgłoski twarde i miękkie.
- Spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne.
- Akcent i redukcja.
- Udźwięcznienie i ubezdźwięcznienie spółgłosek.
- Przypadki wymowy samogłosek jutowanych jako sekwencji dwóch głosek.
- Litery, z reguły oznaczające miękkość poprzedzającej spółgłoski.
- Podział wyrazów na sylaby.
- Rosyjskie twarde ж, ш, ц.

⁴ Шире об этом см.: http://wiki.tgl.net.ru/index.php/Перевернутый_класс._От_Я_до_А, (23.02.2019).

Rosyjskie twarde л.

Rosyjskie miękkie л, р, т, д, с, з.

Rosyjskie miękkie ч, щ.

Wymowa samogłosek jotowanych po znaku miękkim i znaku twardym.

Ćwiczenia: czytanie, wymowa.

Структура учебных видеоматериалов одинакова и соответствует требованиям к материалам, которые используются при работе согласно модели «перевёрнутое обучение»: в каждом из них рассматривается только один вопрос, они непродолжительны, в конце каждого видеоматериала находится короткое обобщение и контрольные вопросы.

Темп работы с видеоматериалами определяет уровень работоспособности группы. Видеоматериалы вводно-фонетического курса, по которым студентам необходимо сдать зачёт в течение первых 2–3 недель обучения, делятся на 2–3 домашних задания. После домашнего просмотра материала студенты на занятиях письменно отвечают на контрольные вопросы. Формулировка контрольных вопросов полностью соответствует формулировке вопросов, размещенных в конце каждого ролика. Каждая проверочная работа содержит не все, а только некоторые вопросы, отобранные для проверки. В группе принят недельный план зачёта материала (по материалу, пройденному в течение недели, следует получить зачёт, написав проверочную работу; отсутствие на занятиях не освобождает от написания зачётной работы). Такой подход к организации учебного процесса с первых занятий учит первокурсников работать систематически, даёт им осознание того, что в изучении языка каждый пробел в знаниях раньше или позже даст о себе знать, а все изученное будет проверено.

Пример проверочной работы:

Rozliczenie tygodniowe

(Sprawdzenie opanowania treści, zawartych w wideo 2–6)

Imię, nazwisko , data, gr. ...

1. Czym różni się głoska od litery? (2p.)
2. Zaznacz samogłoski podstawowe: а–я, о–ё, у–ю, э–е, ы–и. (6 p.)
3. Zaznacz samogłoski jotowane: а–я, о–ё, у–ю, э–е, ы–и. (4 p.)
4. W jaki sposób w transkrypcji sygnalizuje się, że spółgłoskę należy wymawiać miętko? (1 p.)

«ПЕРЕВЕРНУТОЕ ОБУЧЕНИЕ»...

5. Co to jest akcent w języku rosyjskim? (2 p.)
6. Jak należy wymawiać samogłoskę akcentowaną w wyrazie? (2 p.)
7. Jak wymawia się samogłoski ulegające redukcji? (2 p.)
8. Co w języku rosyjskim zależy od miejsca akcentu (zaznacz): wymowa, znaczenie, pisownia? (2 p.)
9. Dlaczego poprawna wymowa jest tak ważna? (2 p.)

Na jakim etapie nauki wg Pana/Pani należy opanować poprawną wymowę? (2 p.)

Punktacja: 25–100%, 15–60%; 25–15=10 (max. liczba błędów); 10:5=2.
0–2 – 5; 2,5–4 – 4+; 4,5–6 – 4; 6,5–8 – 3+; 8,5–10 – 3.

Работа над вводно-фонетическим видеокурсом, основой для создания которого стала интеллект-карта, продолжается. Он будет дополнен двумя модулями: один из них расскажет об интонационных конструкциях русского языка, а второй — на нём хотелось бы остановиться подробнее — проиллюстрирует перечисленные ниже случаи соотношения между произношением и правописанием.

Niektóre relacje między pisownią a wymową⁵

1. Spółgłoski oznaczone literami **ж, ш, ц** z reguły są twarde.
2. Spółgłoski oznaczone literami **ч, щ** z reguły są miękkie.
3. Poprzedzająca spółgłoska wpływa na kolejną:
 - a. **na końcu wyrazu (w wygłosie) oraz przed spółgłoską bezdźwięczną są wymawiane spółgłoski bezdźwięczne**, nawet jeśli oznaczone są literami **б, в, г, д, ж**: хлеб[p], завтрак [f], друг[k], лодка [t], лодка [š];
 - b. przed **б, г, д, ж, з** wymawiane są spółgłoski dźwięczne, nawet jeśli oznaczone są literami **п, ф, к, т, ш, с**: отдать [d], сделать [z], экзамен [g].
4. Połączenia **кв, тв, св, хв** przed samogłoskami należy wymawiać odpowiednio jako [kv], [tv], [sv], [xv]: квас [kv], твой [tv], свой [sv], хвост [xv].
5. Połączenia **жч, зч, сч** należy wymawiać jako [š':]: мужчи́на, заказчик, сча́стье.

⁵ Opracowano na podstawie: S. Grzybowski, *Zarys fonetyki opisowej języka rosyjskiego (wraz z ćwiczeniami)*. Skrypt dla studentów filologii rosyjskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2007; tegoż, *Fonetyka rosyjska*, Wyższa Szkoła Języków Obcych i Zarządzania Finansami AYANS, Warszawa 2000. Н. А. Любимова, *Таблицы по русской фонетике. Методическое руководство к комплекту учебных наглядных материалов*, Русский язык, Москва 1990.

- W wyrazach **что, чтобы, конечно**, głoska [š] jest oznaczona literą ч.
6. Zapamiętaj niektóre wyrazy, w których jedna ze spółgłosek (wyłuszczone) nie jest wymawiana: **здравствуй(те), пожалуйста, солнце, праздник, поздно, счастливый ([š':]), честный**.
 7. Należy wymawiać jako [сса] połączenia:
дц w liczebnikach: **одиннадцать, тридцать**
тсья w bezokoliczniku: **учиться**
тсья w formach 3 os. czasu teraźniejszego czasowników: он **у́чится**, они **учатся**.
 8. W wyrazie **сегодня** litera **г** oznacza głoskę [v].
 9. W przymiotnikach i zaimkach z końcówkami **-oro, -ero** litera **г** oznacza głoskę [v]: **нóвого, нáшего, большóго, егó, корó**. Dotyczy to także wyrazu **итогó**. W innych kontekstach litera **г** oznacza głoskę [g], np. **мнóго, стрóго**.
 10. Głoski w pozycji nieakcentowanej ulegają redukcji: stopień redukcji zależy od miejsca w stosunku do sylaby akcentowanej.
 11. Niektóre wyrazy pomocnicze (przyimki, spójniki, partykuły) nie mają własnego akcentu: łączą się one z wyrazami samodzielnymi, tworząc z nimi wyrazy fonetyczne: **у нáс, знáешь ли**.
 12. Litery **я, ё, ю, е, и, ь** pisane po literach spółgłoskowych z wyjątkiem **ж, ш, ц** sygnalizują miękkość poprzedzającej spółgłoski.
 13. W połączeniach **ья, ьё, ью, ье, ьи** litery **я, ё, ю, е, и** oznaczają odpowiednio sekwencje [ja], [jo], [ju], [je], [ji].
 14. Wartość fonetyczna liter oznaczających samogłoski zależy od kontekstu: ich miejsca w wyrazie oraz od tego, czy są one samogłoskami akcentowanymi czy nie. Niektóre z tych wartości omówiono niżej.

Litera а**W pozycji akcentowanej**

oznacza głoskę [a]: **мáма**.

W pozycji nieakcentowanej może oznaczać:

głoskę [a] — na początku wyrazu lub po twardej samogłosce: **арбóз, капитáн**.

W środku wyrazu

oznacza głoskę [i] lub głoskę [e] - **ро ч, щ: часы́, плóщадь**.

Na końcu wyrazu

oznacza głoskę [a]:

ро ч, щ: дáча, рóща;

w końcówkach 3 os. l. mn. czasowników: **тóчат**.

Litera о**W pozycji akcentowanej**

oznacza głoskę [o]: **варóн**.

W pozycji nieakcentowanej

oznacza głoskę [a]: **онá, погóда;**

oznacza [jo] w zapożyczeniach typu: **бульóн, шампиньóн, почтальóн**.

Litera ы

oznacza głoskę [y]: **мы́шка, тóрты**.

Litera е

sygnalizuje miękkość poprzedzającej spółgłoski z wyjątkiem spółgłosek oznaczonych literami **ж, ш, ц** oraz po innych literach spółgłoskowych

«ПЕРЕВЕРНУТОЕ ОБУЧЕНИЕ»...

w niektórych zapożyczeniach: компьютер [te], Интернет [te], [n'e], модель [d'e], детектив [dete].

W pozycji akcentowanej

oznacza [je]:

na początku wyrazu: есть;
po samogłoskach w pozycji akcentowanej: поехать;
po znaku miękkim w pozycji akcentowanej: премьерa;
po znaku twardym: подъехать.

oznacza [e]:

w pozycji akcentowanej po ж, ш, ц: джем, шеф, ценный;
w pozycji akcentowanej po pozostałych spółgłoskach: билет,
планета.

W pozycji nieakcentowanej

oznacza [y] lub [e]:

po ж, ш, ц: жена, цена, шептать.

oznacza [ji]:

na początku wyrazu: Елена;

po samogłoskach: поезд.

oznacza [i]:

po spółgłoskach: метро, телефон.

może oznaczać [je] lub [ji]:

po znaku miękkim: платье, бельевой.

Litera э

W pozycji akcentowanej

oznacza głoskę [e]: эхо.

W pozycji nieakcentowanej

po spółgłoskach może oznaczać głoskę [e] lub głoskę [y], эконо-
мить;

na początku wyrazu lub po samogłosce oznacza głoskę [e] lub [i]:
этаж, на этажё.

Litera и

sygnalizuje miękkość poprzedzającej spółgłoski poza spółgłoskami
oznaczonymi literami ж, ш, ц.

oznacza głoskę [i]:

po spółgłoskach innych niż ж, ш, ц: виза, диплом, щи.

oznacza [y]:

po ж, ш, ц: жи́нсы, Ёжи; маши́на, у́ши; ци́фра, ста́нция;
gdy wyraz zaczyna się od głoski oznaczonej literą и, a poprzedni
wyraz kończy się na twardą spółgłoskę: от Ива́на—o[t y]ва́на.

oznacza [ji]:

po samogłosce: ве́рсии, строи́тель;

po znaku miękkim: се́мьи.

Litera у

oznacza głoskę [u]: у́лица, тумáн, щу́ка.

Litera ё

sygnalizuje miękkość poprzedzającej spółgłoski poza spółgłos-
kami oznaczonymi literami ж, ш, ц.

W wyrazie jest samogłoską akcentowaną.

oznacza [jo]:

na początku wyrazu: ёжик;
 po samogłoskach: моё;
 po znaku miękkim: чьё;
 po znaku twardym: объём.

oznacza [o]:

po spółgłoskach miękkich i twardych: клён, щётка, чёлка, жёлтый, шёлк.

Litera ю

sygnalizuje miękkość poprzedzającej spółgłoski poza spółgłoskami oznaczonymi literami ж, ш, ц (wyjątek stanowi wyraz журі́ (*jury*)).

oznacza [ju]:

na początku wyrazu: Юр́ата;
 po samogłoskach: зна́ю;
 po znaku miękkim: пью́, вы́юга;
 po znaku twardym: адъя́юта́нт.

oznacza [u]:

po spółgłoskach miękkich i twardych: плю́с, гравю́ра, брошю́ра.

Litera я

sygnalizuje miękkość poprzedzającej spółgłoski. Po spółgłoskach oznaczonych literami ж, ш, ц litera ta nie występuje.

W pozycji akcentowanej

oznacza [ja]:

na początku wyrazu: Ян;
 po samogłoskach: мо́я;
 po znaku miękkim: чья́;
 po znaku twardym: объ́явлен.
 po spółgłosce oznacza [a]: ня́ня, сидя́т.

W pozycji nieakcentowanej

oznacza [ja]:

na końcu wyrazu
 po samogłoskach: а́рмия;
 po znaku miękkim: Да́рья.

oznacza [a]:

po spółgłoskach: во́ля, сидя́;
 w końcówkach 3 os. l. mn. czasowników: про́сят, ви́дят.

W środku wyrazu

oznacza [i]:

po spółgłosce мясно́й, ледяно́й.

oznacza [ji]:

po znaku miękkim lub twardym: пьянчу́га, объ́явление.

Na początku wyrazu

oznacza [i] lub [ji]: язы́к, ягу́р.

Студенты первого курса (группа с нуля) пользуются этой памяткой при подготовке домашнего чтения, которое выполняется по плану:

1. При помощи вертикальных линий разбейте слова на слоги.
2. Определите фонетическое значение:
 - гласных звуков, обозначенных гласными в ударном положении,
 - гласных звуков, обозначенных гласными в безударном положении,
 - согласных звуков: мягкость–твёрдость, глухость–звонкость.
3. Прочитайте вслух, сделайте аудиозапись.
4. Сравните свою запись с записью диктора (если таковая имеется). Исправьте ошибки в произношении.
5. По мере овладения техникой чтения пропускайте отдельные шаги.

Выполненное задание проверяется и оценивается. Во время прослушивания и проверки студент находится рядом с преподавателем, который указывает на ошибки, сам объясняет их или просит сделать это студента, добивается от студента правильного произношения.

После завершения работы с материалами вводно-фонетического видеокурса переходим к работе с материалами раздела *Lekcja 1*, которая содержит следующие учебные видеоматериалы:

1. Funkcja znaku twardego.
2. Funkcje znaku miękkiego: funkcja zmiękczejaca.
3. Funkcje znaku miękkiego: funkcja rozdzielajaca.
4. Pisownia znaku miękkiego w niektórych formach gramatycznych niezależnie od funkcji zmiękczejacej.

Работа по модели «перевернутое обучение» с материалами вводно-фонетического видеокурса ведется в группах «с нуля» и продолжается с 2015/2016 учебного года. Создание качественных видео- и аудиоматериалов требует от преподавателя больших временных затрат, но время, ушедшее на их подготовку, несомненно, не тратится впустую. Результаты наблюдений показывают, что использование данной модели по сравнению с занятиями, на которых данная модель не используется, делает процесс обучения более эффективным, а именно, позволяет:

- ускорить темп и улучшить качество усвоения материала;
- благодаря сэкономленному времени больше внимания посвятить заданиям, требующим комментария;
- повысить активность учащихся: преподаватель задает вопросы так, чтобы тот, кто хорошо разобрался в изучаемом ма-

териале, имел возможность объяснить его тому, кто понял материал не до конца, объясняя причины непонимания и подсказывая пути решения проблемы (это кажется особенно важным: так вчерашние выпускники лицеев адаптируются к новым условиям обучения — учатся в вузе, осознают необходимость систематичности в изучении языка).

— незамедлительно выявить появляющиеся пробелы в знаниях и организовать работу над их устранением, используя индивидуальный подход.

— студентам первого курса видеокурс дает возможность самостоятельно изучить или ещё раз повторить дома пройденный на занятиях материал, проверить свой уровень его усвоения, сформулировать и задать на занятиях вопросы, связанные с содержанием видеоматериалов, если таковые появятся.

Вспоминается случай, когда студентка первого курса (группа «с нуля»), была на организационном занятии (первое занятие в учебном году), а потом из-за болезни отсутствовала на нескольких очередных. После выздоровления она пришла на консультацию, чтобы получить зачет по пропущенному материалу (вводно-фонетический курс). Девушка без труда ответила на все вопросы (хотя материал, по которому надо было получить зачет, обычно вызывает у студентов определенные трудности). На вопрос, кто ей помог подготовиться к зачету, она ответила, что ей никто не помогал, просто она внимательно пересматривала ролики столько раз, пока хорошо не усвоила их содержание, а убедиться в усвоении материала помогли вопросы в конце каждого из них. Кажется, этот пример как нельзя лучше иллюстрирует эффективность использования данной модели на практических занятиях по русскому как иностранному в условиях современного вуза.

Все упомянутые в статье учебные видео- и аудиоматериалы размещены на канале *Język rosyjski dla Polaków* видеохостинга *YouTube*. Ссылки на них можно найти также на персональном сайте <https://matczynska.prac.umk.pl/> в закладке *Wideo*. На этом же сайте находятся другие учебные материалы и ссылки на образовательные ресурсы в помощь изучающим русский язык и преподавателям РКИ.

Конечной целью автора является создание учебного комплекса, содержащего учебные аудио- и видеоматериалы по всем темам учебника *Język rosyjski dla Polaków*.

REFERENCES

- Grzybowski, Stefan. *Fonetyka rosyjska*. Warszawa: Wyższa Szkoła Języków Obcych i Zarządzania Finansami AYANS, 2000.
- Grzybowski, Stefan. *Podstawy fonetyki rosyjskiej dla Polaków*. Warszawa: WSiP, 1983.
- Grzybowski, Stefan. *Zarys fonetyki opisowej języka rosyjskiego (wraz z ćwiczeniami)*. Skrypt dla studentów filologii rosyjskiej. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007.
- Ishchenko, Al'bina. "Perevornuty klass — innovatsyonny amodel' obucheniya. Opyt prakticheskoy realizatsii na urokakh nemetskogo yazyka" [Ищенко, Альбина "Перевернутый класс"– инновационная модель обучения. Опыт практической реализации на уроках немецкого языка"]<http://www.ug.ru/method_article/876>.
- Lubimova, Nina Aleksandrovna. *Tablitsy po russkoy fonetike. Metodicheskoye rukovodstvo k kompletu uchebnykh naglyadnykh materiyalov*. Moskva: Russkiy yazyk, 1990 [Любимова, Нина Александровна. *Таблицы по русской фонетике. Методическое руководство к комплекту учебных наглядных материалов*. Москва: Русский язык, 1990].
- "Masterskaya Mariny Kurvits: Obrazovatel'nye innovatsii zhivut zdes': Chto takoye perevornuty klass i v chom ego zadacha" [„Мастерская Марины Курвитс: Образовательные инновации живут здесь: Что такое перевернутый класс и в чем его задача"]<<http://marinakurvits.com/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%8B%D0%B9-%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%81/>>.
- Obrazovatel'naya programma po russkomu yazyku kak inostrannomu: Elementarnyy uroven'. Bazovyy uroven'. Pervyy sertifikatsyonnyy uroven'*. Moskva: Izdatel'stvo Ministerstva obrazovaniya Rossiyskoy Federatsii, 2001 [Образовательная программа по русскому языку как иностранному: Элементарный уровень. Базовый уровень. Первый сертификационный уровень. Москва: Издательство Министерства образования Российской Федерации, 2001].
- Russkiy yazyk kak inostrannyy. Metodika obucheniya russkomu yazyku*. (Ed.) Lysakova, Irina Pavlovna. Moskva: Vlados, 2004 [Русский язык как иностранный. Методика обучения русскому языку. (Ред.) Лысакова, Ирина Павловна. Москва: Владос, 2004].

JAKUB BOBER

Uniwersytet Śląski

 ORCID <http://orcid.org/0000-0002-4200-2683>

KOLEJKA WŁADIMIRA SOROKINA W POLSKIM PRZEKŁADZIE

THE QUEUE BY VLADIMIR SOROKIN IN POLISH TRANSLATION

The article puts forward the translation issues of the linguistic phenomenon in Vladimir Sorokin's novel *The Queue*. It analyzes the non-standard phenomena which constitutes a big challenge for the translator. The reasons behind this state of affairs should be sought within a selection of unconventional means of expression which revolutionized the perception of literature and its translation. Some excerpts of the novel are an attempt to provide an answer as to what degree the translator has managed to successfully portray the novel's connotation in Polish with analogical linguistic measures.

Keywords: Vladimir Sorokin, translation, non-standard phenomena

Władimir Sorokin to nie tylko jedna z czołowych postaci rosyjskiego konceptualizmu i postmodernizmu, lecz także bohater licznych skandali i aktywny uczestnik literackiej rewolucji. Jest to również pisarz, który rzucił wyzwanie tłumaczom na całym świecie, oczekując od nich, że podobnie jak on sam będą szokować czytelnika. Sorokin wzbudza kontrowersje, operując przesadzoną intymnością, opisując, jak zakochani z fantazją dokonują masowego morderstwa¹. Zyskał też miano kogoś, kto z premedytacją ignoruje uznane i przyjęte wartości literackie, wyszydając klasyków i inteligencję². Nie przypadkiem bowiem mówi się o nim, że „wbil złoty gwóźdź w głowę wielkiej rosyjskiej

¹ A. Wawrzyńczak, *Zbrodnia na literaturze. Powieść „Roman” Władimira Sorokina*, w: A. Gildner, M. Ochniak, H. Waszkielewicz (red.), *Postmodernizm i jego antycypacje*, Collegium Columbinum, Kraków 2007, s. 194.

² W. Sorokin, *Kolejka*, przeł. I. Lewandowska, Tower Press, Gdańsk 2005, s. 6.

literatury”³. Jednakże ocena Sorokina wyłącznie w kategoriach szukającego rozgłosu skandalisty, niemającego pomysłu na „przyzwoitą” twórczość, wydaje się banalna. Odbiorcy, którym przy czytaniu jego powieści towarzyszą negatywne emocje, najprawdopodobniej nie zdają sobie sprawy, że autor traktuje literaturę wyłącznie jak kartkę pokrytą czarną farbą. Pisarz wielokrotnie prowokacyjnie stwierdzał w wywiadach, że „literatura to jedynie papier pokryty gryzmołami”⁴. Twórczość literacka dla Sorokina to przede wszystkim eksperymenty i gry językowe. Tytuły większości jego powieści traktować należy jako słowa-klucze, ponieważ niemal zawsze stanowią one wprowadzenie do interpretacji jego utworów. Jednym z takich słów jest właśnie „kolejka”. *Kolejka* jest jednym z tych utworów, które od momentu pojawienia się w przestrzeni literackiej podzieliły opinie Rosjan. Można powiedzieć, że niewielu pisarzy ma tylu zaciętych wrogów, ilu ma ich Sorokin. Nie zdarzało się bowiem wcześniej, by z powodu śmiałych treści wyrażonych za pomocą awangardowej mieszanki językowej demonstracyjnie spuszczano czyjeś dzieła w toalecie⁵. Przyczyn takiego stanu rzeczy można upatrywać przede wszystkim w tym, że śmiałe treści szokowały czytelników, wywołując najczęściej wstręt i obrzydzenie, w najlepszym zaś razie — zawstydzenie. Nagłośnione akcje protestacyjne skierowane przeciwko twórczości pisarza doprowadziły do tego, że Sorokin zyskał status literackiej megagwiazdy, a także ikony postmodernizmu⁶. Pojawienie się tak nieszablonowego utworu jak *Kolejka* było kolejnym wielkim wydarzeniem literackim i społecznym. Sukces tego utworu w innych krajach pokazał, że inny język nie jest ograniczeniem do zrozumienia przekazu. W Stanach Zjednoczonych powieść została wydana przez „New York Review of Books”. Na język angielski przełożyła ją Sally Laird, brytyjska tłumaczka specjalizująca się w literaturze rosyjskiej. W Polsce *Kolejka* ukazała się w tłumaczeniu Ireny Lewandowskiej w 1988 roku. Przekład takiego dzieła — niezwykłego nie tylko pod względem treści ale też literackiej

³ Zob. М. Кучерская, *Ледовый поход против мясных машин. У Владимира Сорокина новый роман с романом*, „Российская газета — Федеральный выпуск” № 0(3584); <<https://rg.ru/2004/09/22/sorokin.html>> (01.04.2020).

⁴ Cyt. za: A. Wawrzyńczak, *Zbrodnia na literaturze. Powieść „Roman” Władimira Sorokina*, w: A. Gildner, M. Ochniak, H. Waszkielewicz (red.), *Postmodernizm...*, s. 185

⁵ М. Кучерская, *Ледовый поход против мясных машин...*

⁶ H. Waszkielewicz, *Metafizyka jedzenia. „Końska Zupa” Władimira Sorokina*, w: A. Gildner, M. Ochniak, H. Waszkielewicz (red.), *Postmodernizm...*, s. 169.

formuły — musiał być jednak dla każdego z tłumaczy sporym wyzwaniem. Trudności przekładowe wynikały m.in. z faktu, że na kartach powieści mamy do czynienia z licznymi zjawiskami podstandardowymi, z którymi praca nie należy do najłatwiejszych (mamy tu na myśli chociażby ograniczenia wynikające z dostępu do źródeł w latach 90.). *Kolejka* pozbawiona jest tradycyjnej narracji, nie ma w niej opisu realiów, które otaczają jej bohaterów. Zamiast opisu akcji znajdziemy tu wyłącznie dialogi. Taka forma przekazu jest kolejnym eksperymentem pisarza. Język bohaterów jest wystarczająco autentyczny i naturalny, żeby pobudzić wyobraźnię czytelnika. Cała historia osadzona jest w rzeczywistości radzieckiej początku lat osiemdziesiątych. Ludzie czekają w kolejce, przesuwają się do przodu i w ten sposób „popychają” stopniowo fabułę utworu, w którym można dostrzec kilka wątków. Bohaterowie (jest ich wielu, czytelnik zna jednak tylko ich imiona) poruszają różne tematy, zadają liczne pytania. Padają różne określenia przedmiotów, jednak dopiero później okazuje się, że chodzi o deficytowe wówczas towary — odzież i elektronikę. Czytelnik poznaje bohaterów w chwili, kiedy zdradzają oni swoje imiona, innych zaś identyfikuje po sposobie wypowiedzania się. Wśród nich są Lena i Wadim, którzy poznają się w kolejce, a potem prowadzą rozmowę. Wynika z niej, że Lena jest młodą dziewczyną, jeszcze się uczy, Wadim zaś jest nieco starszy, ukończył studia. Otacza ich specyficzne uniwersum — świat kolejki. Język bohaterów jest naturalny, nasycony frazeologizmami, wyrażeniami potocznymi i wulgaryzmami. Wypowiedzi mają najczęściej postać zdań pojedynczych, co wydaje się istotne z punktu widzenia przekładu. Można sądzić, że prostota wypowiedzi przełoży się na łatwość ich tłumaczenia. Tak się jednak nie dzieje, ponieważ język bohaterów, jak już wspomniano, zawiera wiele elementów podstandardowych. Należy bowiem zwrócić na przykład uwagę na funkcje wulgaryzmów w tekście, co implikuje ich odpowiednie umiejscowienie w przekładzie. Nie wolno przy tym zapominać o kolokacjach na poziomie neutralnym. Elementy idiosylu Sorokina składają się na przemyślaną i zwartą całość, tak więc ich neutralizacja w przekładzie może uniemożliwić przekazanie zamysłu autora.

Najważniejszą kwestią jest jednak chyba aktualność tej powieści. Utwór oryginalny zawsze będzie reprezentować pewną epokę, będzie kojarzony z czasem, w którym powstał, a także z rzeczywistością, którą opisuje. *Kolejkę* Sorokin osadził w realiach sowieckich, wydobywając na powierzchnię wszystko to, co było z jego perspektywy warte

uwagi. Nas interesuje przede wszystkim aspekt lingwistyczny tego eksperymentu. *Kolejka* przedstawia fragment życia ludzi w czasach Rosji Radzieckiej, życia — na pozór nudnego i przewidywalnego. W momencie, gdy jej bohaterowie zaczynają żartować i opowiadać historie, używając słów uznawanych powszechnie za potoczne czy też wulgarne, tłumacz ma wiele możliwości, by za pomocą odpowiednich technik, wykorzystując swoją kreatywność, stworzyć dzieło, które zainteresuje czytelnika należącego do innej przestrzeni kulturowej. *Kolejka* to debiut, a zarazem wielki i udany eksperyment, ponieważ zrywa z ramowymi zasadami literatury socrealistycznej. Satyryczny wymiar *Kolejki* odnosił się do społeczeństwa żyjącego w warunkach stałego niedoboru i mającym do tego deficytu odpowiednie nastawienie. Jednakże najważniejszym jej elementem jest wskazanie na zachowania i relacje międzyludzkie, których zwieńczeniem jest relacja damsko-męska. Ma być ona czymś w rodzaju złotego środka do zdobycia towaru poza kolejką.

Kolejka Władimira Sorokina to utwór zaskakujący rozwiązaniami na poziomie języka, jednocześnie też ujawnia zamiar autora, który chce swojemu czytelnikowi zaserwować terapię szokową⁷.

Przed analizą przekładu warto postawić kilka pytań, aby określić, czego dokładnie szukamy w języku wyjściowym i docelowym: interesuje nas bowiem, czy tłumaczenie zawiera to, co w utworze oryginalnym jest istotne, czy przekazuje jego sens i wymowę. Zaczniemy zatem od następującego dialogu:

- Товарищ, кто последний?
- Наверно я, но за мной еще женщина в синем пальто.
- Значит я за ней?
- Да. Она **щас** придет. Становитесь за мной пока⁸.

Przytoczony dialog sprawia wrażenie autentycznej wypowiedzi ustnej. Przypomina nieco relację spisywaną przez dziennikarza, który obserwuje i słucha tego, co się dzieje w kolejce. Z drugiej strony, dialogową formę *Kolejki* można porównać do praktyk, stosowanych w sztuce pop-art, między innymi w filmach Andy'ego Warhola, tj. na zapisywaniu fragmentu rzeczywistości w takiej postaci, w jakiej się ona ukazuje. W ekranizacji z 1964 zatytułowanej *Empire* przedsta-

⁷ L. Mięowska, *Powrót do korzeni. Władimira Sorokina język pozarozumowy*. „Acta Universitat Lodziensis Folia Litteraria Rossica”. Zeszyt specjalny. Łódź 2013, s. 186.

⁸ В. Сорокин, *Очередь*, Синтаксис, Париж 1985, s. 5.

wiono na przykład ośmiogodzinną statyczną obserwację wieżowca. Andy Warhol opublikował zaś stenogram 24-godzinnego nagrania rozmowy⁹. Bardzo możliwe, że tego typu zjawiska stały się dla Władimira Sorokina inspiracją do kreowania literackiej rzeczywistości w *Kolejce*. W zacytowanym fragmencie Sorokin używa słowa „щас”, które pojawia się często w mowie potocznej i nadaje tekstowi znamiona naturalnego dialogu.

W kolejnym fragmencie uwagę zwraca partykuła „ну”, której występowanie jest typowe dla języka mówionego. Staje się ona tutaj słowem kluczowym, którego wykorzystanie może być traktowane jako celowy zabieg stylistyczny — wzmacnia w przytoczonym dialogu znaczenie następujących po niej czasowników występujących w formie trybu rozkazującego¹⁰:

- Ну, скажите, не вредничайте.
- Неа.
- Ну, скажите, пожалуйста.
- Ну, а зачем вам?
- Ну, что вам жалко что ли?¹¹

Interesujące więc staje się zbadanie, jak ten zabieg językowy został odzwierciedlony w przekładzie:

- No, niech pani powie...
- Neee.
- A ja proszę.
- A na co to panu?
- No co pani szkodzi?¹²

Wskazana partykuła posiada bezpośredni ekwiwalent w języku polskim, tj. „no”. Jednak w przekładzie został on wykorzystany zaledwie jeden raz. Można więc przypuszczać, że zamysł autora nie znalazł

⁹ W. Sorokin, *Kolejka*, przeł. I. Lewandowska, Tower Press, Gdańsk 2005, s. 11.

¹⁰ Zob. С.М. Колесникова, *Фундаментальная наука вузам, разграничение частиц и междометий в предложении-высказывании*, <https://cyberleninka.ru/article/n/razgranichenie-chastits-i-mezhdometiy-v-predlozhenii-vyskazyvanii> (01.04.2020).

¹¹ В. Сорокин, *Очередь...*, s. 10.

¹² Н. Н. Андреева, *Роман В. Сорокина „Очередь” форма в контексте проблемы репрезентации в искусстве московского концептуализма*. „Вестник Санкт-Петербургского университета”, серия 9, выпуск 4, <https://cyberleninka.ru/article/n/roman-v-sorokina-ochered-forma-v-kontekste-problemy-reprezentatsii-v-iskusstve-moskovskogo-kontseptualizma> (03.02.2020).

odzwierciedlenia w polskim tekście. Zakładając, że tłumacz postąpiłby analogicznie jak Sorokin, otrzymalibyśmy dialog w następującej postaci:

- No, niech pani powie...
- No, nie powiem.
- No, ale ja proszę.
- No dobra, a po co to panu?
- No, a co pani szkodzi?

Wydaje się więc, że partykuła „no”¹³ mogłaby być odpowiednikiem rosyjskiego „ну”, a także analogicznie zapełnić określone miejsca w dialogu. Tłumacz najwyraźniej nie zwrócił uwagi na jej funkcje w języku oryginału, w związku z czym nie dostrzegł konieczności jej zachowania, choć mogłaby ona nadać odpowiednim fragmentom nieco ekspresji. Byłoby to wskazane, zważywszy, że nie występują w nich formy trybu rozkazującego. W języku rosyjskim użycie tej partykuły jest dość powszechne. Podobnie powszechna jest partykuła „no” w języku polskim, co jednak nie znalazło odzwierciedlenia w przekładzie.

Każdy literacki eksperyment powinien zachęcać tłumacza do gry z tekstem oryginalnym. Taką zachętę odnajdujemy w tekstach Sorokina często. Ilustruje to, na przykład, poniższy fragment:

- Ух ты, тяжелая какая! Как вы несли такую?
- Так и несла.
- А что здесь — гантели?
- Книги¹⁴.

- Och, jaka ciężka! Jak pani ją niosła?
- Jakoś niosłam.
- Co tam jest w środku — ołów?
- Książki¹⁵.

Odpowiedzią polskiego tłumacza na rosyjskie „гантели” stał się „ołów”. Zastosowanie takiej transformacji leksykalnej jest akceptowalne, choć w analogicznych sytuacjach w języku polskim mówimy raczej o ceglach. Jeśli więc zastosować taki właśnie ekwiwalent, otrzymalibyśmy dialog w następującej postaci:

¹³ M. Szymczak, *Słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa: PWN 1979, s. 384.

¹⁴ В. Сорокин, *Очередь...*, s. 11.

¹⁵ W. Sorokin, *Kolejka...*, s. 13.

- Och, jaka ciężka! Jak pani ją niosła?
- Jakoś niosłam
- Niosła pani chyba cegły w tej torbie
- Ta, od razu cegły. Książki.

Cegły pojawiają się w języku polskim jako jeden z elementów charakteryzujących damskie torebki¹⁶.

W innych dialogach uwagę zwracają też leksemy wyrażające ekspresję, np. w formie wykrzykników. Jednym z nich jest „фy”, które w polskim przekładzie zostało przekazane jako „fu”. Budzi to pewne wątpliwości, bowiem biorąc pod uwagę fakt, że dialog powinien być możliwie autentyczny, wprowadzenie wykrzyknika w takiej postaci tę autentyczność zaburza. Słowo takie oczywiście istnieje, ale w języku polskim w analogicznych sytuacjach stosuje się zwykle wykrzyknik „fuj”.

- Ффуу... что... что такое...
- Дядь! Дядь!
- Чего... чего такое... что...
- Дядь!
- Ну чего тебе?
- Вы это... встаньте, пожалуйста. А то там это...
- Что это?... фу...¹⁷

- Oj, kurwa... fuuu...
- Proszę pana. Proszę pana... proszę pana!
- Ffu... co... co się stało...
- Proszę pana!
- Czego... czego... co...
- Proszę pana! Proszę pana!
- No, czego chcesz?
- Niech... niech pan wstanie, dobie? Bo on tam leży...
- Kto leży?... fu...¹⁸

Zastosowanie tego odpowiednika można więc uznać za niezbyt udany zabieg translatorski

¹⁶ *Buty, rajstopy... Co jeszcze przeciętna kobieta nosi w torebce?*, <https://archiwum.radiozet.pl/Rozrywka/O-tym-sie-mowi/Co-kobieta-ma-w-torebce-TOP-10-rzeczy-z-damskiej-torebki-RANKING-00009509>. „Pusta torba to około 500–700 gramów. Załadowana — przeciętnie 2,5 do 3 kilogramów. To tak, jakbyś *nosiła* przy sobie *cegłę!*; Co jeszcze przeciętna kobieta nosi w torebce? [...] Mężczyźni naśmiewają się, że w kobiecej torebce można znaleźć wszystko — nawet *cegły*” (23.12.2019).

¹⁷ В. Сорокин, *Очередь...*, s. 164.

¹⁸ W. Sorokin, *Kolejka...*, s. 147.

Jak zauważamy, polskie tłumaczenie zaczyna się od wulgaryzmu, chociaż w oryginale go nie ma. Nie oznacza to, oczywiście, że nie wolno w związku z tym go użyć, ale jego pojawienie się w tym miejscu nie jest chyba dobrym rozwiązaniem. Wykrzyknienie „fuj” użyte zamiast „fu” również brzmiałoby nienaturalnie, mimo że w taki sposób wyraża się obrzydzenie. Należałoby w związku z tym zastosować inny wyraz odpowiedni do sytuacji. W języku polskim w mowie potocznej często stosuje się w analogicznych sytuacjach leksem „tfu”, który nie tylko wyraża obrzydzenie i pogardę, ale może też imitować splunięcie, jeżeli zostanie użyty w formie wykrzyknika¹⁹. W tym kontekście jego użycie byłoby nie tylko trafne, ale zwiększyłoby też wymiar perswazyjny wypowiedzi:

- Jasna cholera... tfu!...
- Proszę pana. Proszę pana... proszę pana!
- Tfu!... czego... co się dzieje...
- Proszę pana!
- No co... czego... co...
- Proszę pana! Proszę pana!
- No, czego chcesz?
- Niech... niech pan wstanie, dobie? Bo on tam leży..
- Kto leży?... tfu!...

Podobnym przykładem jest zdanie zawierające wyrażenie „ух ты”. W języku polskim możliwe jest użycie analogicznego zwrotu „uch ty”, który jednak może być uznany za rusycyzm. W kilku fragmentach tłumaczka wykorzystała więc inny ekwiwalent, typowy dla języka polskiego, a mianowicie „och”:

- Ух ты, тяжелая какая! Как вы несли такую?
- Och, jaka ciężka! Jak pani ją niosła?

Jednakże w kolejnym przykładzie, który przytaczamy poniżej, występuje wykrzyknik „och” w połączeniu z zaimkiem osobowym. Sam leksem „och” eksplikowany jest przez *Słownik współczesnego języka polskiego* jako okrzyk wyrażający lub podkreślający intensywność wyrażanych różnych stanów uczuciowych²⁰. Jednak połączenie go z zaimkiem jest nienaturalne. Możliwe są inne rozwiązania, bowiem

¹⁹ *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 2, Przegląd Reader's Digest, Warszawa 1998, s. 425.

²⁰ *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 1, Przegląd Reader's Digest, Warszawa 1998, s. 642.

w polskim języku potocznym można bez problemu znaleźć takie kolokacje słowne jak: „a niech cię”; „o ja cię kręcę” czy „niech to diabli”. Rosyjskie wyrażenie „ух ты” ma podkreślić i wzmocnić znaczenie następującego po nim słowa. Jest to charakterystyczne dla wyrażen potocznych lub slangowych.

- Ой, насиделась, нога онемела...
- Идем, идем скорей...
- Ух ты, а тут тоже порядком народу...²¹

- Oj, nasiedziałam się, noga mi zdrętwiała...
- Chodźmy, chodźmy szybciej...
- Och ty, a tutaj też pełno ludzi...²²

W innych fragmentach, w których w języku wyjściowym występuje *ух ты*, w polskim przekładzie pojawia się natomiast „uch ty”:

- Хороший чай?
- Хороший.
- Ух-ты... очередь какая...²³

- Dobra herbata?
- Dobra.
- Uch ty, ale kolejka...²⁴

W języku polskim istnieje jednak co najmniej kilka innych odpowiedników, które mogłyby takie znaczenie przekazać, jak, na przykład, zwrot z dwiema partykułami — „Ożeż ty!”.

- Dobra herbata?
- Dobra.
- Ożeż ty! Ale kolejka...

Można ponadto zastosować kolokację — „a niech to”.

- Chodźmy, chodźmy szybciej...
- A niech to! Tutaj też pełno ludzi...
- Dobra herbata?
- Dobra
- A niech to! Ale kolejka...

²¹ В. Сорокин, *Очередь...*, s. 93.

²² W. Sorokin, *Kolejka...*, s. 83.

²³ В. Сорокин, *Очередь...*, s. 104.

²⁴ W. Sorokin, *Kolejka...*, s. 92.

Powszechnie występujące w mowie potocznej i częste w tekstach Sorokina kolokacje stają się kolejnym wyzwaniem dla tłumacza, bowiem o ich znaczeniu, a co za tym idzie — o wyborze odpowiedniego ekwiwalentu, decyduje wyłącznie kontekst. Jak się jednak okazuje, czasami intuicja tłumacza zawodzi. Zwróćmy na przykład uwagę na rosyjski zwrot „не надо”. Pierwszym odpowiednikiem, który nasuwa się Polakowi, jest wyrażenie „nie trzeba”. Jednakże taki ekwiwalent nie w każdym kontekście jest zgodny z normą języka polskiego:

— НЕ НАДО ПИХАТЬСЯ, ТОВАРИЩИ! ИНАЧЕ Я БУДУ ВЫВОДИТЬ!²⁵

W polskim tłumaczeniu ów związek wyrazowy brzmi:

— NIE ROZPYCHAĆ SIĘ, TOWARZYSZE! BO ZACZNĘ USUWAĆ Z KOLEJKI!²⁶

Podobnie w przykładzie przytoczonym poniżej:

— Да и красивее ткань намного.

— Володя, не надо бросаться.

— А кошка проворней тебя²⁷.

— I materiał znacznie ładniejszy.

— Wołodia nie rzucaj kamieniami.

— Kot jest sprytniejszy od ciebie²⁸.

Jak widać, w przekładzie zastosowano formę trybu rozkazującego. Wydaje się to trafne, bowiem kontekst nie daje tu tłumaczowi innych możliwości. W kolejnym fragmencie natomiast rosyjskie „не надо” zostało przetłumaczone jako „nie trzeba”:

— Ты знаешь... наверно за последние пять лет это у меня самый чудесный вечер.

— Правда?

— Да...

— А почему?

— Потому что... потому что...

— Вадим... Вадим...

— Прелесть моя... очарование...

²⁵ В. Сорокин, *Очередь...*, s. 25.

²⁶ W. Sorokin, *Kolejka...*, s. 25.

²⁷ В. Сорокин, *Очередь...*, s. 41.

²⁸ W. Sorokin, *Kolejka...*, s. 41.

- Вадим... Вадим...
 — пре... лесьть...
 — ... Вадим... ну зачем... а...
 — **Вадим... ну не надо...**
 — очарование.....
 — **не надо**.....
 —

 — Вадим.....
 —

 — Ну.....ну что..... ну.....
 —

 — Вот так, можно?
 — Темно совсем...
 — Ты прелесьть... прелесьть...
 — Вадим... ну мы же совсем друг друга не знаем...
 — прелесьть... какая шейка у тебя...
 — Вадим..... Вадим...
 — Людочка.....
 —

 — как... хорошо с тобой.....
 — Вадим...
 —

 — **Ну не надо**.....милый..... зачем...
 —

 — Вадик..... ааа...
 —

 — Мальчик мой..... **не надо**.....²⁹
- Wiesz... od pięciu lat to chyba najcudowniejszy mój wieczór.
 — Naprawdę?
 — Tak.
 — A dlaczego?
 — Dlatego, że... dlatego że... Wadim... Wadim...
 — Moja śliczna... czarująca...
 — Wadim... Wadim...
 — śli... czności...
 — ... Wadim... no po co... a... Wadim... no... **nie trzeba**...

²⁹ В. Сорокин, *Очередь...*, s. 196.

- czarowna
- **nie trzeba**, Wadim....
- No no co no
- a tak mogę?
- Zupełnie ciemno...
- Jesteś cudowna... cudowna...
- Wadim... my się przecież prawie w ogóle nie znamy...
- śliczności... jaką masz szyjkę....
- Wadim Wadim
- Ludeczko... jak dobrze z tobą
- Wadim...
- No **nie trzeba** mój miły po co. Wadik aaa
- Mój chłopczyku **nie trzeba**³⁰.

Analizując ten fragment powieści, można powiedzieć, że czytelnik zostaje wprost zaciągnięty do sypialni, gdzie staje się świadkiem wszystkiego, co się w niej pomiędzy Wadimem a Ludą wydarzy. Scena ta nie przedstawia zwykłej relacji dwojga ludzi, której zwieńczeniem jest zbliżenie intymne. Jej zadaniem jest przede wszystkim wskazanie na to, jak są wywierane wpływy za pomocą metod, nazwijmy to — naturalnych, bowiem sfera seksualna przestaje być tutaj tematem tabu. Nie pozostawia to żadnych wątpliwości co do zasad obowiązujących w społeczeństwie totalitarnym³¹. Wyrażenie „не надо”, przetłumaczone tutaj jako „nie trzeba”, staje się w tym kontekście kalką językową i zmienia znaczenie wypowiedzi. W oryginale sygnalizuje ono początkowy sprzeciw bohaterki wobec zalecającego się do niej mężczyzny. To znaczenie nie zostało zachowane w przekładzie, choć język polski daje takie możliwości. W intymnej sytuacji, o której mowa w powieści, odpowiednie byłyby, na przykład, takie wyrażenia jak „przestań”; „co ty wyprawiasz”; „oszalałeś” czy też „zawstydzasz mnie”; „proszę cię, przestań”...

W procesie poszukiwań ekwiwalentu powinna więc obowiązywać zasada sprawdzenia tego, co w konkretnej sytuacji powiedziałby rodzimy użytkownik języka.

W tej samej scenie, w domu Ludmiły ponownie pojawia się omawiane wcześniej „фу”: „Фууу... ты обалденная женщина... фууу”³². W polskim przekładzie natomiast mamy: „Фуу... со за kobieta... fu...”³³. I dalej — „Фууу... aaa..., Что такое? Да вспомнил про оче-

³⁰ W. Sorokin, *Kolejka...*, s. 177.

³¹ A. Wawrzyńczak, *Zbrodnia na literaturze...*, s. 184.

³² В. Сорокин, *Очередь...*, s. 204.

³³ W. Sorokin, *Kolejka...*, s. 187.

редь эту пакостную... черт побрал бы..."³⁴ w polskim przekładzie otrzymujemy analogicznie: „Fuuu., aaa... Co znowu? Przypomniałem sobie tę wstrętą kolejkę... żeby to diabli wzięli...”.

W języku rosyjskim „фy” opisywane jest jako wyraz wieloznaczny, co oznacza, że przy ustalaniu jego znaczenia istotny jest kontekst. Oprócz znaczenia wstrętu czy pogardy może ono występować jako wyraz uczucia ulgi, odciążenia³⁵. W powieści *Kolejka* jest ono, jak się wydaje, istotnym elementem gry z czytelnikiem. Niestety, tłumacz nie zawsze sobie z nią radzi w sposób zadowalający. W zdaniu „Fuu... co za kobieta... fuu...” użycie „fuu” skłania do zrozumienia całej frazy jako wyrażenia wstrętu.

Przytoczone fragmenty potwierdzają fakt, że *Kolejka* Władimira Sorokina to utwór nasycony elementami gier językowych, będący doskonałym przykładem awangardowej sztuki zestawiania i łączenia wyrazów. Pokazuje, jak duże znaczenie ma dla pisarza zabawa (z) językiem i nie chodzi tu tylko o opis otaczającej rzeczywistości.

W polskim przekładzie *Kolejki* nie uwzględniono wszystkich zjawisk podstandardowych i nie wykorzystano w pełni możliwości języka polskiego. Analiza nawet kilku fragmentów pokazuje, że w języku przekładu dysponujemy odpowiednimi środkami pozwalającymi zachować analogiczne funkcje tych zjawisk. *Kolejka* ze swoimi barwnymi dialogami ma prowokować, wywoływać emocje, a nawet szokować. Polskie tłumaczenie zawiera oczywiście te elementy oryginału, które w dalszym ciągu pozwalają traktować tę powieść jako pewną prowokację, niemniej niedopracowane szczegóły ten odbiór modyfikują. Dzieło, które zostało przyjęte w Rosji tak burzliwie, polaryzując silnie odbiorców, raczej nie powinno tracić siły oddziaływania w innej przestrzeni językowej. Dlatego też Władimir Sorokin z dumą, ale i z triumfem mógłby dzisiaj o sobie powiedzieć „nie ma sensu udawać, że mnie nie ma”.

REFERENCES

Andreyeva, Natal'ya. "Roman V. Sorokina *Ochered'* forma v kontekstre problemy reprezentatsii v iskusstve moskovskogo kontseptualizma." *Vestnik Sankt-petersburgskogo universiteta*, seria 9, випуск 4, <<https://cyberleninka.ru/article/n/roman-v-sorokina-ochered-forma-v-kontekste-problemy-representatsii-v-is>

³⁴ В. Сорокин, *Очередь...*, s. 207.

³⁵ *Словарь русского языка* (MAC), http://feb-web.ru/feb/mas/mas_abc/21/mas_458605.htm?cmd=0&istext=1 (29.01.2020).

- kusstve-moskovskogo-kontseptualizma> [Андреева, Наталья. “Роман В. Сорокина ‘Очередь’ форма в контексте проблемы репрезентации в искусстве московского концептуализма.” *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 9, выпуск 4, <<https://cyberleninka.ru/article/n/roman-v-sorokina-ochered-forma-v-kontekste-problemy-reprezentatsii-v-iskusstve-moskovskogo-kontseptualizma>>].
- Buty, rajstopy... *Co jeszcze przeciętna kobieta nosi w torebce?*, 11 sierpnia 2015, <<https://archiwum.radiozet.pl/Rozrywka/O-tym-sie-mowi/Co-kobieta-ma-w-torebce-TOP-10-rzeczy-z-damskiej-torebki-RANKING-00009509>>.
- Kolesnikova, Svetlana. *Fundamental'naya nauka vuzam, razgranicheniye chastits i mezhdometiy v predlozhenii-vyskazyvanii*. *Prepodavatel' XXI vek*, <<https://cyberleninka.ru/article/n/razgranichenie-chastits-i-mezhdometiy-v-predlozhenii-vyskazyvanii>> [Колесникова, Светлана. *Фундаментальная наука вузам, разграничение частиц и междометий в предложении-высказывании. Преподаватель XXI век*, <<https://cyberleninka.ru/article/n/razgranichenie-chastits-i-mezhdometiy-v-predlozhenii-vyskazyvanii>>].
- Kucherskaya, Mayya. “Ledovyy pokhod protiv myasnykh mashin. U Vladimira Sorokina novyy roman s romanom.” *Rossiyskaya gazeta — Federal'nyy vypusk* № 0(3584); <https://rg.ru/2004/09/22/sorokin.html> [Кучерская, Майя. “Ледовый поход против мясных машин. У Владимира Сорокина новый роман с романом.” *Российская газета — Федеральный выпуск* № 0(3584); <<https://rg.ru/2004/09/22/sorokin.html>>].
- Mięsowska, Lidia. “Powrót do korzeni. Władimira Sorokina język pozarozumowy.” *Współczesny dramat rosyjski: kontynuacje i przemiany. Acta Universitatis Lodziensis Folia Litteraria Rossica. Zeszyt specjalny*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013.
- Slovar' russkogo yazyka (MAC). <http://feb-web.ru/feb/mas/mas_abc/21/ma45-8605.htm?cmd=0&istext=1> [Словарь русского языка (MAC). <http://feb-web.ru/feb/mas/mas_abc/21/ma458605.htm?cmd=0&istext=1>]
- Sorokin, Vladimir, *Ochered'*, Parizh: Sintaksis, 1985 [Сорокин Владимир, *Очередь*, Париж: Синтаксис, 1985].
- Sorokin, Vladimir. *V Rossii proshloye s'yelo nastoyashcheye, a nastoyashcheye s'yelo budushcheye*. <<https://ria.ru/20110926/443966831.html> [Сорокин, Владимир, *В России прошлое съело настоящее, а настоящее съело будущее*, <<https://ria.ru/20110926/443966831.html>>].
- Sorokin, Władimir. *Kolejka*. Transl. Lewandowska, Irena. Gdańsk: Tower Press, 2005.
- Szymczak, Mieczysław. *Słownik języka polskiego*. T. II. Warszawa: PWN, 1979.
- Waszkielewicz, Halina. “Metafizyka jedzenia. ‘Końska zupa’ Władimira Sorokina.” *Postmodernizm rosyjski i jego antycypacje*. Gildner, Anna, and Ochniak, Magdalena, and Waszkielewicz, Halina (eds.). Kraków: Collegium Columbinum, 2007.
- Wawrzyńczak, Aleksander. “Zbrodnia na literaturze. Powieść ‘Roman’ Władimira Sorokina.” *Postmodernizm rosyjski i jego antycypacje*. Gildner, Anna, and Ochniak, Magdalena, and Waszkielewicz, Halina (eds.). Kraków: Collegium Columbinum, 2007.
- Wierzbicka, Elżbieta. *Słownik współczesnego języka polskiego*. T. 1–2. Warszawa: Przegląd, 1998.

JOANNA WOCH

Uniwersytet Śląski

 ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5750-3571>

АКЦЕНТНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ АНКЕТИРОВАНИЯ БЕЛОРУССКИХ И РОССИЙСКИХ СТУДЕНТОВ)

ACCENTUAL CHANGES IN CONTEMPORARY RUSSIAN LANGUAGE
— SURVEY ANALYSIS

The main aim of this paper is to reveal the activeness of the most common accentual tendencies in the Russian spoken language used by two groups of respondents (Russian students of Smolensk State University and Belorussian students from Brest State University). The study revealed that the degree of the use of new accentual variants is different in each of the two groups of respondents. In most cases, the group of the Russian philology faculty student did not choose the wrong accentual variants. In contrast, the group of Russian mathematics students more actively chose the non-normative word stress variants. Belorussian respondents would use the wrong variants more often than the Russian students, which supports the hypothesis of the universality of accent evolution tendencies throughout the regions represented by the speakers who participated in the research.

Keywords: word stress, derivation, Russian language, accentual variants

Процесс постепенного изменения места ударения в русском языке достаточно подробно описан в трудах по сравнительно-исторической акцентологии, в частности подробно проанализированы группы слов, подверженных изменениям в ударении и тенденции, проявляющиеся в акцентной подсистеме современного русского языка (см. труды Владимира Дыбо, Христиана Станга, Андрея Зализняка, Владимира Колесова, Валерии Воронцовой и др.). В научной литературе, однако, отсутствует описание реального состояния акцентной подсистемы русского языка в отдельных русскоязычных регионах, на территории Российской Федерации и за ее пределами, например, в странах

бывшего СССР. Данные исследований звучащей речи относятся, как правило, к 1960–1980-м годам XX века и поэтому необходимость проведения исследования, отражающего актуальное состояние акцентной подсистемы русского языка, не должна вызывать сомнений. Одно из новейших системных описаний современного состояния акцентологической нормы нашло отражение в диссертации Елены Куракиной *Тенденции развития акцентологических норм в речи современных молодых москвичей* (Москва, 2011). Фрагментарные сведения об акцентологических инновациях в речи молодежи города Луги Ленинградской области описаны также в 2011 году Надеждой Никоновой¹.

Цель настоящей статьи — представить в общем плане итоги двухэтапного письменного анкетирования, которое было проведено нами в 2014 и 2016 годах среди студентов двух университетов: Смоленского государственного университета (г. Смоленск, Российская Федерация) и Брестского государственного университета (г. Брест, Республика Беларусь). Информантами были студенты разных курсов филологического (99 студентов СмолГУ и 97 студентов БрГУ) и физико-математического (92 студента СмолГУ и 98 студентов БрГУ) факультетов. Респонденты заполняли во время занятий две части анкеты: лингвистическую и социолингвистическую. В лингвистической части студенты ставили ударение во всех словах искусственно построенных и бессмысленных с точки зрения семантики словосочетаний и предложений (например, *премировать оптовую кулинарию, эксперт бухнул алкоголь конструкторов, джентльмен шарит в маркетинге, замочить боцманов* и др.). Бессмысленность фраз позволила включить в анкетный лист максимально большое количество слов с вариантами ударения, т.е. 180. Социолингвистическая часть, которую анкетированные студенты заполняли после основной, т.е. лингвистической части, была направлена, главным образом, на получение основной информации об национальности студентов и их родном языке, т.е. языке повседневного общения, усвоенного естественным путем

¹ Н. В. Никонова, *Проблемы современной акцентологии (на материале исследования акцентологических норм современной молодежи)* // *Филология и лингвистика: проблемы и перспективы: материалы международной заочной научной конференции*, Г. Д. Ахметова (ред.), «Два комсомольца», Челябинск 2011, с. 40–42.

в раннем детстве². Получение данной информации имело для нас большую значимость при анализе материала, собранного в Беларуси из-за сложности языкового вопроса в стране.

В лингвистическую часть анкетного листа были включены, в частности, следующие группы слов:

1) общеупотребительная лексика, в области которой наблюдаются исторически сложившиеся сдвиги ударения, в частности:

а) имена существительные женского рода третьего склонения, главным образом с финалью *-ость* (например, *ведомость*, *мощность*) — 4 словоформы;

б) заимствованные имена существительные женского рода с финалью *-ия* (например, *деспотия*, *наркомания*) — 7 словоформ;

в) имена существительные на *-а/-я* с постоянным и подвижным ударением (например, *доска*, *свёкла*) — 8 словоформ;

г) отглагольные существительные среднего рода с суффиксом *-ен̄ĵ(e) (-ан̄ĵ(e))* (например, *омоложение*, *намерение*) — 9 словоформ;

д) старые заимствования мужского рода на согласный, у которых наблюдается оттяжка ударения с конечного слога ближе к началу слова (например, *документ*, *квартал*) — 9 словоформ;

е) — имена существительные мужского рода на согласный *договор*, *творог*, в которых ударение передвигается ближе к началу слова — 2 словоформы;

з) полные имена прилагательные с суффиксом *-ов-* (например, *хитовый*, *брендовый*) — 12 словоформ;

и) краткие формы имен прилагательных в формах женского, среднего рода и множественного числа (например, *быстры*, *сладка*) — 9 словоформ;

й) формы инфинитива глаголов с суффиксом *-ирова(ть)* (например, *нормировать*, *формировать*) — 5 словоформ;

к) формы женского рода прошедшего времени непродуктивных классов двусложных глаголов (например, *брала*, *звала*) — 7 словоформ;

² Термин *родной язык* не для всех информантов равнозначен языку усвоенном естественным путем в раннем детстве. Большинство белорусских респондентов родным языком считает белорусский язык, хотя общаются исключительно на русском языке (русский язык также является их первым языком, усвоенном естественно), белорусский язык усваивается вторично в процессе обучения в школе.

л) формы инфинитива, формы настоящего-будущего времени и страдательные причастия прошедшего времени глаголов IV класса на *-ить* (например, *винтит, включит*) — 30 словоформ.

Кроме вышеперечисленных, в анкету были включены также малоупотребительные имена существительные непродуктивных типов (*знахарь, конюх, бондарь* — 3 словоформы) и новые заимствования из английского языка (в основном, употребляемые в компьютерном жаргоне, например, *вебмастер, драйвер* — 70 словоформ). Данные словоформы, однако, были нами исключены из анализа, так как изучение изменений ударения в данных группах слов требует более детального рассмотрения.

Количественные данные, полученные в ходе исследования (количественные результаты анкетирования), представлены в приложении к настоящей статье.

Прежде чем перейти к анализу данных, необходимо остановиться на главных тенденциях, которые лежат в основе акцентных изменений в современном русском языке.

Главной причиной, лежащей в основе изменений в ударении является языковая экономия. Фактор экономии языковых сил является детерминантом тенденции к унификации, т.е. устранения непродуктивных исключений. Как отмечает Альберт Бартошевич, фонетические процессы подчиняются действию *тенденции к структурной компрессии*, т.е. к структурному упрощению в области парадигмы при одновременном сохранении грамматических значений³. Структурная компрессия (в отношении акцентных изменений можно ее назвать также *тенденцией к выравниванию ударения в области парадигмы*) является упрощением функционального характера и происходит вследствие влияния *закона аналогии*, т.е. внешнего уподобления к более продуктивным и регулярным акцентным парадигмам, например, формы женского рода прошедшего времени некоторых одно- или двусложных глаголов непродуктивных классов обычно выделены в парадигме ударением на окончании: *звать* — *звалá*, *спать* — *спалá*. В просторечии достаточно широко распространены формы с ударением на корне *звáла*, *спáла* (как в формах мужского и среднего рода), устраняя таким образом непродуктивное исключение от всего массива

³ A. Bartoszewicz, *Zagadnienia ewolucji współczesnego języka rosyjskiego*, PWN, Warszawa 1987, с. 62.

русских глаголов, в которых ударение в форме женского рода не выделяется среди остальных форм прошедшего времени. По словам Лешека Оссовского, при наличии у слова акцентных вариантов, ударение «утрачивает способность отличать лексические и грамматические значения слов и словоформ»⁴. Таким образом, появление акцентных вариантов в данной группе форм свидетельствует о том, что выделение форм женского рода в речевом потоке не нужно для сохранения лексического и грамматического значения заменяемого варианта. Нужно отметить, что вышеописанные глагольные формы женского рода с ударением на основе, например, *ждáла*, *взяла* широко распространены в речи белорусов в повседневном общении. Воронцова считает сдвиг ударения в формах непродуктивных глаголов общевосточнославянским явлением⁵, которое происходит на территории Беларуси быстрее, чем на территории Российской Федерации.

Общевосточный характер, по всей вероятности, имеют также изменения ударения в формах настоящего-будущего времени глаголов IV словоизменительного класса на *-ить*⁶, в области которых наблюдается постоянный, но непоследовательный процесс перехода глаголов с постоянным ударением на окончании в тип с подвижным ударением (ударение на основе во всех формах настоящего-будущего времени кроме формы первого лица единственного числа), например, *звóнит* (вместо нормативного *звонíт*), *пéрчит* (вместо традиционного *перчíт*) и тд.

Действие закона аналогии, применяемого к акцентной подсистеме языка можно объяснить при помощи формулы, зафиксированной Ежи Куриловичем, описывающей действие аналогии в области морфологии⁷. Данную формулу можно также отнести и к области ударения. Модифицируя правило Куриловича, можно следующим образом описать действие закона аналогии в акцентной подсистеме русского языка: если вариант «А» принима-

⁴ Л. Оссовский, *О причинах трудностей, существующих у поляков при обучении русскому ударению // Основные доклады и сообщения польской делегации, III Международный конгресс МАПРЯЛ*, Варшава 1976, с. 142.

⁵ В.Л. Воронцова, *Русское литературное ударение XVIII–XX вв. Формы словоизменения*, «Наука», Москва 1979, с. 280–281.

⁶ Той же, *Русское литературное ударение XVIII–XX вв. Формы словоизменения*, с. 234.

⁷ J. Kuryłowicz, *Zmiana derywacji istotą tzw. analogii językowej*, „Studia Językoznawcze”, PWN, Warszawa 1987, с. 83.

ет функции варианта «Б» (т.е. распространяется в ущерб «Б»), тогда попадает в функциональную зависимость от «Б» (при условии, что «А» и «Б» внешне похожи). Внешнее сходство (т.е. *ассоциация по сходству*) вариантов заключается в их звуковом подобии, соотносившем заменяемый вариант с определенным рядом однотипных слов, ср. производные от иноязычных основ прилагательные с суффиксом *-ов-*, которые в разговорной речи произносятся с ударением на суффиксе, теряя тем самым акцентную связь со словообразовательным строением слова, например: *модерно́вый* от *модёрн*, *панко́вый* от *панк*, *фарто́вый* от *фарт* и др.

Кроме тенденции к внешнему структурному уподоблению однотипных разрядов слов по месту ударения, на акцентную подсистему русского языка оказывает влияние также тенденция к стремлению ударения сохранить словообразовательную связь с производной основой⁸. Действие аналогии по смежности наблюдается, например, в отглагольных существительных среднего рода с суффиксом *-енj-*. Место ударения в данной группе имен существительных определяется местом ударения производной глагольной основы. Согласно *Русской грамматике*, ударение в этой группе слов падает на первый слог морфа *-én'j-* у всех отглагольных существительных, кроме:

1) образований, мотивированных беспрефиксальными глаголами на *-ить*,

2) части производных существительных, образованных от префиксальных глаголов, не имеющих соотносительных глаголов несовершенного вида с ударным морфом *-á-(ть)*⁹.

Данные существительные повторяют ударение инфинитива: *обеспéчение*, *утю́жение*, *сосредотóчение* и др. Однако, от закономерностей постановки ударения, сформулированных Владимиром Лопатиным в *Русской грамматике* есть несколько исключений, которые не объясняются никакими правилами, например: *значéние*, *княжéние*, *мучéние*, *плавлéние*, *правлéние*, *строéние* и др., которые, по мнению Зализняка, подчиняются действию тенденции переноса ударения на суффикс, если производное существительное теряет первоначальное значение

⁸ К.С. Горбачевич, *Нормы современного русского литературного языка*, «Просвещение», Москва 1989, с.79.

⁹ Н.Ю. Шведова (ред.), *Русская грамматика*, т. I, «Наука», Москва 1980, с. 159.

процессуальности и развивает другие значения¹⁰. В современном русском языке в рассматриваемой группе существительных наблюдается тенденция к переносу ударения на суффикс, независимо от характера мотивирующей основы.

Российские исследователи, в том числе и Зализняк, отмечают еще одну тенденцию развития акцентной подсистемы русского языка: повышение функциональной нагрузки ударения, т.е. *грамматикализацию* или *семантизацию ударения*. Данная тенденция представляет собой перераспределение словоформ по акцентным группам в той или иной зависимости от их значения и прагматизацию ударения — формирование акцентных различий отражающих освоенность или неосвоенность слова¹¹. Ударение выполняет функцию грамматического показателя формы слова в потоке речи. Усиление грамматической функции ударения широко распространено в устной речи, которая находится под большим влиянием просторечия и жаргона и, следовательно, их акцентных характеристик. Вторичная грамматикализация ударения проявляется в различении при помощи ударения форм единственного и множественного числа имен существительных мужского или среднего рода, которые в литературном языке имеют постоянное ударение на основе, например, нормативное *договóр* — *договóры* в устной речи неправильные с точки зрения нормы *дóговор* — *дóговора*¹². Оттяжка ударения на первый слог в полупарадигме единственного числа и ударение на флексии в полупарадигме множественного числа служит образованию акцентной оппозиции единственного и множественного чисел для четкого разграничения этих форм в потоке речи (ср. *крем* — *крема́*, *плáтье* — *платья́*, *блюдо* - *блюда́* и др.).

На изменения в ударении влияет также тенденция к ритмическому равновесию, которая реализуется чаще всего в многосложных словоформах, ударение в которых передвигается к срединным слогам, устраняя неудобное в произношении количество безударных слогов подряд. Действие тенденции к ритмическому равновесию наблюдается, например, в области глаголов, образованных при помощи суффикса *-ирова(ть)*.

¹⁰ А. А. Зализняк, *Труды по акцентологии*, т. I, «ЯСК», Москва 2010, с. 108–109.

¹¹ Того же, *Труды по акцентологии*, т. 1, «ЯСК», Москва 2010, с. 371–372.

¹² М. Л. Каленчук, Л. Л. Касаткин, Р. Ф. Касаткина, *Большой орфоэпический словарь русского языка*, «АСТ-Пресс», Москва 2012.

Предполагается, что изначально ударение в группе глаголов на *-ировá(ть)* было закреплено за последним слогом суффикса, т.е. по схеме глаголов на *-овá(ть)*¹³. Однако, со временем наблюдается тенденция к регрессивному переносу ударения глаголов на *-íрова(ть)* на первый слог суффикса. В современном русском языке насчитывается около девятисот глаголов на *-ирова(ть)*¹⁴, Большинство из этих глаголов имеет в литературном языке ударение на первом слог суффикса (около 94% от общего количества рассматриваемых глаголов), 10 (1%) имеют вариантное ударение: *-ировá(ть)* и *-íрова(ть)*, а лишь 44 (5%) имеют ударение на последнем слог суффикса. Глаголы на *-ировать*, имеющие нормативное ударение на последнем слог суффикса *-ировá-*, в современном русском языке тоже подвержены тенденции перемещения ударения на первый слог суффикса *-íрова(ть)*.

На основе проведенного лингвистического эксперимента удалось описать степень активности акцентных тенденций в речи опрошенных групп студентов.

Данные, собранные в результате анкетирования были сопоставлены с рекомендациями *Большого орфоэпического словаря русского языка*, что позволило выявить актуальное состояние акцентной подсистемы русского языка на примере речи анкетированных.

В целом, в области всех рассматриваемых частей речи наблюдается общая тенденция к нейтрализации акцентных оппозиций (к устранению непродуктивных исключений), результатом которой является стремление к более регулярной и последовательной постановке ударения, т.е. к его унификации.

В области имени существительного наблюдается аналогия: в формах существительных женского рода третьего склонения типа *вѣдомость* процесс выравнивания ударения в области полупарадигм единственного и множественного чисел закончен, т.е. ударение во всех формах остается на основе; в существительных среднего рода с суффиксом *-ені-*, например, *обеспечение*, *намерение* отмечено постепенное перемещение ударения на первый слог суффикса (*обеспечѣние*, *намерѣние*).

¹³ К. С. Горбачевич, *Изменение норм русского литературного языка*, «Просвещение», Ленинград 1971, с. 52–53.

¹⁴ Подсчет сделан по инверсионному *Грамматическому словарю русского языка* А. А. Зализняка, «АСТ-Пресс», Москва 2008.

Тенденция к грамматикализации ударения при одновременном выравнивании ударения в области полупарадигмы наблюдается в группе существительных женского рода на *-а/-я* типа *доска́, кета́, полоса́*. В группе русских и освоенных заимствованных существительных мужского рода, заканчивающиеся на согласный, например, *творог, квартал*, отмечена последовательная тенденция к перемещению ударения ближе к началу слова в формах единственного числа (*твóрог, квáртал*). Во всей парадигме форм существительных женского рода на *-ия* типа *деспотия, кулинария* наблюдается перенос ударения на третий слог с конца слова, что, вероятно, вызвано тенденцией к сохранению ритмического равновесия.

Для полных производных имен прилагательных с суффиксом *-ов-*, например, *кирзовый́й, суповый́*, характерно стремление к закреплению ударения на суффиксе *-ов-*, независимо от характера мотивирующей основы. В области кратких прилагательных наблюдается влияние тенденции к устранению акцентных оппозиций в формах среднего рода и множественного числа (выравнивается по образцу формы мужского рода). Следует отметить, что форма женского рода, наоборот, данной тенденции не подвергается, ударение в данных формах остается на флексии.

В глагольных формах прошедшего времени непродуктивных глаголов, например, *брать, плыть, дать* ярко выражена тенденция к нейтрализации акцентной оппозиции (форма женского рода подстраивается под остальные формы с ударением на основе: *бра́ла, плы́ла, да́ла*, вместо нормативных *бра́ла́, плыла́, да́ла́*). Тенденция к сохранению ритмического равновесия наблюдается в многосложных личных формах настоящего времени, в инфинитиве и причастиях глаголов с суффиксом *-ирова(ть)*. Данные проведенного нами лингвистического эксперимента показывают, что в речевом употреблении преобладает тенденция к постановке ударения на первом гласном суффикса *-ирова(ть)*, даже если норма указывает на неправильность употребляемых форм в литературном языке.

В области глаголов с суффиксом *-ить* наблюдается процесс перехода некоторых глаголов с постоянным типом ударения на окончании в тип с подвижным ударением (передвижение ударения на основу кроме первого лица единственного числа) в формах настоящего-будущего времени. Данное перемещение ударения охватывает также страдательные причастия прошед-

шего времени, образованные от этих глаголов. Глаголы, в области которых ударение в формах настоящего-будущего времени колеблется между парадигмами с постоянным ударением на флексии и с подвижным ударением, в разной степени поддаются перемещению ударения в формах инфинитива. Обычно ударение в инфинитиве остается на суффиксе-детерминативе. Среди общеупотребительных глаголов с детерминативом *-и(ть)* можно выделить те, у которых норма стабильна, они не испытывают тенденции к перемещению ударения в разговорной речи. К ним принадлежат глаголы: *тормозить*, *дарить*, *дружить*, *повторить*. Тенденция к переносу ударения на основу наблюдается, например, в формах глаголов *сверлить*, *манить*, *крошить* и *перчить*. Ударение в страдательных причастиях прошедшего времени, образованных от глаголов на *-ить*, независимо от наблюдаемой тенденции к перемещению ударения в личных формах настоящего (простого будущего) времени этих глаголов, не перемещается так быстро, как в личных формах. По всей вероятности устойчивость нормы вызвана тем, что причастия не так часто используются в устной речи.

Вышеописанные изменения в акцентной системе русского языка реализуются в каждой из групп опрошенных с разной степенью интенсивности. Подавляющее большинство ответов белорусских студентов не отличалось от ответов российских студентов, т.е. акцентные тенденции, наблюдаемые в речи российских опрошенных не отличаются от тенденций, наблюдаемых в речи белорусских студентов. Некоторые исследователи, в том числе Лариса Мельникова и Любовь Кунцевич считают, что нарушения акцентологической нормы в речи белорусов вызваны языковой интерференцией (влиянием белорусского языка на русский)¹⁵. На наш взгляд, однако, невозможно определить степень влияния белорусского и диалектного субстрата на речь белорусов, говорящих на русском языке, так как большинство ошибок, допускаемых белорусами, наблюдается также в речи россиян. По всей вероятности, отсутствие значительной разницы между анкетными данными между российскими и белорусскими опрошенными вызвано тем, что большинство акцентных тенденций имеет общевосточнославянский характер (переход глаголов на *-ить* в подвижный акцентный тип, выравнивание

¹⁵ А.Н. Булыко, Л.П. Крысин (ред.), *Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси*, «Беларуская навука», Минск 1999, с. 52–65.

ударения в группе существительных женского рода типа *свёкла, доска*, выравнивание ударения в формах женского рода глаголов непродуктивных типов).

Наименьшая частотность употребления «нового», т.е. чаще всего неправильного с точки зрения нормы варианта ударения наблюдается в группе российских филологов СмолГУ. Следовательно, в этой группе отмечена самая высокая степень устойчивости традиционной нормы, что, по всей вероятности, является результатом обучения. Ненормативные и одновременно системные тенденции в большей степени наблюдаются в группе российских компьютерщиков (студентов физико-математического факультета). Активность акцентных тенденций усиливается в группе белорусских филологов БрГУ, самая высокая степень активности отмечена в группе белорусских студентов физико-математического факультета. Данная закономерность является доказательством того, что акцентная подсистема русского языка развивается также в речи молодого поколения белорусов.

Следует отметить, что нет аналогии при выборе «нового» или традиционного варианта ударения между российскими и белорусскими студентами-филологами. Нельзя однозначно определить причину данного несоответствия. По всей вероятности, высшая степень активности акцентных тенденций среди белорусских студентов филологического факультета во многом определяется общей языковой ситуацией в стране. Русский язык на территории Республики Беларусь развивается более стихийно, чем в Российской Федерации, так как не регулируется российской нормой.

На основе вышеприведенного анализа следует сделать вывод о том, что анкетирование является одним из методов сбора акцентологических данных, которые могут быть использованы в качестве основы или дополнения к другим исследованиям. Анкетирование, однако, должно быть проведено в других русскоязычных регионах для более полного обзора языковой ситуации в России и за рубежом. Верификация реального состояния акцентной системы современного русского языка в речи носителей, проживающих в других городах русскоязычного пространства является необходимой частью исследования как акцентной подсистемы, так и современного русского языка в целом.

REFERENCES

- Bartoszewicz, Albert. *Zagadnienia ewolucji współczesnego języka rosyjskiego*. Warszawa: PWN, 1987.
- Bulyko, Aleksandr, Krysin, Leonid. Ed. *Tipologiya dvuyazychiyai mnogoyazychiya v Belarusi*. Minsk: Belaruskaya navuka, 1999 [Булыко, Александр, Крысин, Леонид. Ред. *Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси*. Минск: Белоруская наука, 1999].
- Gorbachevich, Kirill. *Normy sovremennoy russkogoliteraturnogo yazyka*. Moskva: Prosveshcheniye, 1989 [Горбачевич, Кирилл. *Нормы современного русского литературного языка*. Москва: Просвещение, 1989].
- Kalenchuk, Mariya, Kasatkin, Leonid, Kasatkina, Rozaliya. *Bol'shoy orfoepicheskiy slovar' russkogo yazyka*. Moskva: AST-Press, 2012 [Каленчук, Мария, Касаткин, Леонид, Касаткина, Розалия. *Большой орфоэпический словарь русского языка*. Москва: АСТ-Пресс, 2012].
- Kuryłowicz, Jerzy. "Zmiana derywacji istotą tzw. analogii językowej." *Studia językoznawcze*. Warszawa: PWN, 1987.
- Nikonova, Nadezhda. "Problemy sovremennoy aktsentologii (na materiale issledovaniya aktsentologicheskikh norm sovremennoy molodezhi)." Akhmetova, Galiya. Ed. *Filologiya i lingvistika: problemy i perspektivy: materialy mezhdunarodnoy zaochnoy nauchnoy konferentsii*. Chelyabinsk 2011 [Никонова, Надежда. "Проблемы современной акцентологии (на материале исследования акцентологических норм современной молодежи)." Ахметова, Галия. Ред. *Филология и лингвистика: проблемы и перспективы: материалы международной заочной научной конференции*. Челябинск: «Два комсомольца», 2011].
- Ossowski, Leszek. "O prichinakh trudnostey, sushchestvuyushchikh u polyakov pri obuchenii russkomu udareniyu." *Osnovnyye doklady i soobshcheniya pol'skoy delegatsii, III Mezhdunarodnyy kongress MAPRYAL*. Białokozowicz, Bazyli, Spirydowicz, Olgierd. Warszawa: PWN, 1976 [Оссовский, Лэшек. "О причинах трудностей, существующих у поляков при обучении русскому ударению." *Основные доклады и сообщения польской делегации, III Международный конгресс МАПРЯЛ*. Białokozowicz, Bazyli, Spirydowicz, Olgierd. Warszawa: PWN 1976].
- Shvedova, Nataliya. Ed. *Russkaya grammatika*. T. I. Moskva: Nauka, 1980 [Шведова, Наталия. Ред. *Русская грамматика* / Т. I. Москва: Наука, 1980].
- Zaliznyak, Andrey. *Grammaticheskiy slovar' russkogo yazyka*. Moskva: AST-Press, 2008 [Зализняк, Андрей. *Грамматический словарь русского языка*. Москва: АСТ-Пресс, 2008].
- Zaliznyak, Andrey. *Trudy po aktsentologii*. T. I. Moskva: YASK, 2010 [Зализняк, Андрей. *Труды по акцентологии*. Т. 1. Москва: ЯСК, 2010].
- Zemskaya, Yelena. *Aktivnyye protsessy v russkom yazyke poslednego desyatiletiya XX veka*, <http://www.gramota.ru/biblio/magazines/gramota/28_49> [Земская, Елена. *Активные процессы в русском языке последнего десятилетия XX века*, <http://www.gramota.ru/biblio/magazines/gramota/28_49 (21.01.2020)?].

ПРИЛОЖЕНИЕ

АНКЕТНЫЕ ДАННЫЕ

	Республика Беларусь Брест (БрГУ)				Российская Федерация Смоленск (СмоЛГУ)			
	филологи		компью- терщики		филологи		компью- терщики	
	кол- во	%	кол- во	%	кол- во	%	кол- во	%
ИМЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ								
алкоголь								
алкогóль	92	94,85	96	97,96	99	100,00	90	97,83
áлкоголь	5	5,15	2	2,04	-	-	2	2,17
аресте								
арéсте	91	93,81	98	100,00	99	100,00	89	96,74
áресте	6	6,19	-	-	-	-	3	3,26
афазия								
афáзия	90	92,78	68	69,39	96	96,97	79	85,87
афáзия	7	7,22	30	30,61	3	3,03	13	14,13
ведомостей								
вéдомостей	95	97,94	91	92,86	83	83,84	77	83,70
ведомостéй	2	2,06	7	7,14	16	16,16	15	16,30
демократия								
демокрáтия	97	100,00	98	100,00	99	100,00	92	100,00
деспотию								
деспóтию	17	17,53	20	20,41	4	4,04	3	3,26
деспотíю	80	82,47	78	79,59	95	95,96	89	96,74
договор								
договóр	71	73,20	48	48,98	95	95,96	77	83,70
дóговор	26	26,80	50	51,02	4	4,04	15	16,30
документа								
докумéнта	94	96,91	94	95,92	99	100,00	89	96,74
документа	3	3,09	4	4,08	-	-	3	3,26
доску								
дóску	81	83,51	72	73,47	88	88,89	83	90,22
доску́	16	16,49	26	26,53	11	11,11	9	9,78
досок								
досóк	5	5,15	6	6,12	4	4,04	6	6,52
дóсок	92	94,85	92	93,88	95	95,96	86	93,48

АКЦЕНТНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ...

емкостей								
ёмкостей	94	96,91	95	96,94	94	94,95	69	75,00
емкостѐй	3	3,09	3	3,06	5	5,05	23	25,00
злойбой								
злѐбой	93	95,88	93	94,90	97	97,98	87	94,57
злойбѐй	4	4,12	5	5,10	2	2,02	5	5,43
инсульта								
инсу́льта	94	96,91	95	96,94	97	97,98	91	98,91
инсульта	3	3,09	3	3,06	2	2,02	1	1,09
использованием								
использованием	97	100,00	98	100,00	99	100,00	92	100,00
камбала								
камбалá	66	68,04	59	60,20	52	52,53	36	39,13
камбáла	7	7,22	17	17,35	3	3,03	9	9,78
кáмбала	24	24,74	22	22,45	44	44,44	47	51,09
квартал								
квартáл	72	74,23	65	66,33	89	89,90	67	72,83
квáртал	25	25,77	33	33,67	10	10,10	25	27,17
квартале								
квартáле	88	90,72	84	85,71	96	96,97	85	92,39
квáртале	9	9,28	14	14,29	3	3,03	7	7,61
кета								
кѐта	65	67,01	64	65,31	44	44,44	55	59,78
кетá	32	32,99	34	34,69	55	55,56	37	40,22
километр								
киломѐтр	92	94,85	89	90,82	99	100,00	88	95,65
килѐметр	5	5,15	9	9,18	-	-	4	4,35
конструкторов								
констру́кторов	85	87,63	78	79,59	87	87,88	66	71,74
конструкторѐв	12	12,37	20	20,41	12	12,12	26	28,26
крапивы								
крапѐивы	65	67,01	61	62,24	99	100,00	92	100,00
крапивѐй	32	32,99	37	37,76	-	-	-	-
крашения								
крашѐния	43	44,33	59	60,20	36	36,36	58	63,04
кра́шения	54	55,67	39	39,80	63	63,64	34	36,96
кулинарию								
кулинáрию	20	20,62	12	12,24	11	11,11	12	13,04
кулинарѐю	77	79,38	86	87,76	88	88,89	80	86,96

мо́щностей									
мо́щностей	64	65,98	54	55,10	71	71,72	38	41,30	
мо́щностей	33	34,02	44	44,90	28	28,29	54	58,70	
мы́шление									
мы́шление	95	97,94	96	97,96	99	100,00	90	97,83	
мы́шление	2	2,06	2	2,04	-	-	2	2,17	
намерение									
намере́ние	9	9,28	7	7,14	4	4,04	4	4,35	
намере́ние	88	90,72	91	92,86	95	95,96	88	95,65	
наркомании									
наркомании	97	100,00	96	97,96	98	98,99	89	96,74	
наркомании	-	-	2	2,04	1	1,01	3	3,26	
обеспечение									
обеспе́чение	63	64,95	78	79,59	34	34,34	52	56,52	
обеспе́чение	34	35,05	20	20,41	65	65,66	40	43,48	
обесценение									
обесце́нение	31	31,96	35	35,71	29	29,29	30	32,61	
обесце́нение	66	68,04	63	64,29	70	70,71	62	67,39	
обнаружение									
обна́руже́ние	90	92,78	92	93,88	98	98,99	86	93,48	
обна́ружение	7	7,22	6	6,12	1	1,01	6	6,52	
омоложение									
омоло́жение	97	100,00	95	96,94	99	100,00	89	96,74	
омоло́жение	-	-	3	3,06	-	-	3	3,26	
патриархии									
патриа́рхии	75	77,32	66	67,35	70	70,71	66	68,04	
патриархии	22	22,68	32	32,65	29	29,29	26	28,26	
периферии									
перифе́рии	2	2,06	2	2,04	1	1,01	-	-	
перифе́рии	95	97,94	96	97,96	98	98,99	92	100,00	
подключения									
подклуче́ния	96	98,97	95	96,94	98	98,99	91	98,91	
подклучения	1	1,03	3	3,06	1	1,01	1	1,09	
полосу									
по́лосу	59	60,83	65	66,33	69	69,70	65	70,66	
полосу	34	35,05	29	29,59	28	28,28	25	27,17	
полосу	4	4,12	4	4,08	2	2,02	2	2,17	
полосу									
по́лосу	61	62,89	67	68,37	78	78,79	64	69,57	
полосу	29	29,90	27	27,55	21	21,21	22	23,91	
полосу	7	7,21	4	4,08	-	-	6	6,52	

АКЦЕНТНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ...

пристаней								
при́станей	97	100,00	96	97,96	99	100,00	92	100,00
приста́ней	-	-	2	2,04	-	-	-	-
свеклу								
свѣ́клу	63	64,95	55	56,12	87	87,88	63	68,48
све́клу	34	35,05	43	43,88	12	12,12	29	31,52
снижения								
сниже́ния	97	100,00	98	100,00	99	100,00	92	100,00
творога								
твóрога	74	76,29	81	82,65	82	82,83	82	89,14
творо́га	6	6,19	12	12,25	3	3,03	6	6,52
творога́	12	12,37	3	3,06	8	8,08	2	2,17
твóро́га	5	5,15	2	2,04	6	6,06	2	2,17
цемент								
цеме́нт	92	94,85	93	94,90	97	97,98	85	92,39
це́мент	5	5,15	5	5,10	2	2,02	7	7,61

Республика Беларусь Брест (БрГУ)				Российская Федерация Смоленск (СмоЛГУ)				
филологи		компью-терщики		филологи		компью-терщики		
кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%	
ИМЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ								
августовский								
áвгустовский	37	38,14	34	34,69	82	82,83	71	77,17
августóвский	60	61,86	64	65,31	17	17,17	21	22,83
баржевых								
ба́ржевых	91	93,81	89	90,82	96	96,97	81	88,04
баржевы́х	6	6,19	9	9,18	3	3,03	11	11,96
быстры								
бы́стры	16	16,49	16	16,33	15	15,15	18	19,57
быстры́	81	83,51	82	83,67	84	84,85	74	80,43
возрастную								
вóзрастную	2	2,06	4	4,08	-	-	1	1,09
возрастну́ю	95	97,94	94	95,92	99	100,00	91	98,91
высоки								
высо́ки	30	30,93	24	24,49	13	13,13	17	18,48
высоки́	67	69,07	74	75,51	86	86,87	75	81,52
гладильную								
гладильну́ю	95	97,94	97	98,98	96	96,97	88	95,65
гладильную́	2	2,06	1	1,02	3	3,03	4	4,35

громовых									
гро́мовых	41	42,27	34	34,70	16	16,16	19	20,65	
громо́вых	2	2,06	7	7,14	2	2,02	5	5,43	
громовы́х	54	55,67	57	58,16	81	81,82	68	73,92	
далека									
да́лека	12	12,37	4	4,08	13	13,13	9	9,78	
далека́	81	83,51	84	85,72	80	80,81	67	72,83	
далёка	4	4,12	10	10,20	6	6,06	16	17,39	
джинсовыми									
джинсовыми	88	90,72	85	86,73	91	91,92	82	89,13	
джинсо́выми	9	9,28	13	13,27	8	8,08	10	10,87	
жестока									
жесто́ка	80	82,47	88	89,80	87	87,88	78	84,78	
жестока́	17	17,53	10	10,20	12	12,12	14	15,22	
исковой									
и́сковой	38	39,18	36	36,73	44	44,45	45	48,91	
иско́вой	19	19,59	21	21,43	17	17,17	14	15,21	
исково́й	40	41,23	41	41,84	38	38,38	33	35,87	
кедровый									
ке́дровый	40	41,24	34	34,69	42	42,42	37	40,22	
кедро́вый	57	58,76	64	65,31	57	57,58	55	59,78	
килограм- мовый									
килогра́ммовый	3	3,09	5	5,10	1	1,01	5	5,43	
килограммо́вый	94	96,91	93	94,90	98	98,99	87	94,57	
кирзовую									
кирзовую	77	79,38	63	64,29	67	67,68	47	51,09	
кирзо́вую	18	18,56	32	32,65	31	31,31	44	47,82	
кирзову́ю	2	2,06	3	3,06	1	1,01	1	1,09	
кухонную									
ку́хонную	34	35,05	25	25,51	81	81,82	66	71,74	
кухо́нную	60	61,86	68	69,39	17	17,17	24	26,09	
кухонну́ю	3	3,09	5	5,10	1	1,01	2	2,17	
мало									
ма́ло	8	8,25	20	20,41	9	9,09	10	10,87	
мало́	89	91,75	78	79,59	90	90,91	82	89,13	
мизерный									
мизе́рный	8	8,25	6	6,12	19	19,19	8	8,70	
мизерный	89	91,75	92	93,88	80	80,81	84	91,30	
оптовую									
о́птовую	68	70,10	66	67,35	55	55,56	46	50,00	
опто́вую	28	28,87	29	29,59	42	42,42	45	48,91	
оптову́ю	1	1,03	3	3,06	2	2,02	1	1,09	

АКЦЕНТНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ...

свежо								
свѣжо	-	-	7	7,14	-	-	6	6,52
свежѳ	97	100,00	91	92,86	99	100,00	86	93,48
слабы								
слáбы	20	20,62	17	17,35	24	24,24	25	27,17
слабѳ	77	79,38	81	82,65	75	75,76	67	72,83
сладка								
слáдка	16	16,49	20	20,41	12	12,12	15	16,30
сладкá	81	83,51	78	79,59	87	87,88	77	83,70
старо								
стáро	16	16,49	14	14,29	18	18,18	16	17,39
старѳ	81	83,51	84	85,71	81	81,82	76	82,61
суповых								
сѳповых	28	28,87	22	22,45	22	22,22	23	25,00
супѳвых	11	11,34	10	10,20	4	4,04	16	17,39
суповѳх	58	59,79	66	67,35	73	73,74	53	57,61
хитовый								
хѳтовый	15	15,46	18	18,37	11	11,11	19	20,65
хитѳвый	82	84,54	80	81,63	88	88,89	73	79,35
ценовую								
ценовѳю	63	64,94	68	69,39	78	78,79	77	83,70
цѳеновую	27	27,84	25	25,51	16	16,16	12	13,04
ценовѳю	7	7,22	5	5,10	5	5,05	3	3,26

	Республика Беларусь Брест (БрГУ)				Российская Федерация Смоленск (СмоЛГУ)			
	филологи		компью- терщики		филологи		компью- терщики	
	кол- во	%	кол- во	%	кол- во	%	кол- во	%
ГЛАГОЛ								
белит								
белѳт	35	36,08	36	36,73	58	58,59	56	60,87
бѳлит	62	63,92	62	63,27	41	41,41	36	39,13
бомбардировать								
бомбардировáть	28	28,87	23	23,47	69	69,70	51	55,43
бомбардировать	69	71,13	75	76,53	30	30,30	41	44,57
брала								
бралá	78	80,41	69	70,41	95	95,96	76	82,61
брáла	19	19,59	29	29,59	4	4,04	16	17,39
взяла								
взялá	74	76,29	68	69,39	97	97,98	83	90,22
взяла	23	23,71	30	30,61	2	2,02	9	9,78

включенное									
включённое	72	74,23	68	69,39	76	76,77	67	72,83	
включенное	25	25,77	30	30,61	23	23,23	25	27,17	
включит									
включит	13	13,40	6	6,12	49	49,49	28	30,43	
включит	84	86,60	92	93,88	50	50,51	64	69,57	
винтит									
винтит	39	40,21	48	48,98	62	62,63	65	70,65	
винтит	58	59,79	50	51,02	37	37,37	27	29,35	
вручено									
вручено	40	41,24	52	53,06	49	49,49	42	45,65	
вручено	57	58,76	46	46,94	50	50,51	50	54,35	
дала									
дала	77	79,38	69	70,41	98	98,99	80	86,96	
дала	20	20,62	29	29,59	1	1,01	12	13,04	
дарит									
дарит	4	4,12	3	3,06	2	2,02	1	1,09	
дарит	93	95,88	95	96,94	97	97,98	91	98,91	
дружат									
дружат	2	2,06	7	7,14	3	3,03	5	5,43	
дружат	95	97,94	91	92,86	96	96,97	87	94,57	
ждала									
ждала	76	78,35	70	71,43	93	93,94	80	86,96	
ждала	21	21,65	28	28,57	6	6,06	12	13,04	
заключен									
заключён	83	85,57	86	87,76	95	95,96	82	89,13	
заключён	14	14,43	12	12,24	4	4,04	10	10,87	
замочить									
замочить	95	97,94	93	94,90	99	100	88	95,65	
замочить	2	2,06	5	5,10	-	-	4	4,35	
крошит									
крошит	52	53,61	34	34,69	51	51,52	50	54,35	
крошит	45	46,39	64	65,31	48	48,48	42	45,65	
манит									
манит	15	15,46	11	11,22	17	17,17	23	25,00	
манит	82	84,54	87	88,78	82	82,83	69	75,00	
нормировать									
нормировать	17	17,53	15	15,30	29	29,29	9	9,78	
нормировать	80	82,47	83	84,70	70	70,71	83	90,22	
облегчить									
облегчить	12	12,37	22	22,45	28	28,28	15	16,30	
облегчить	85	87,63	76	77,55	71	71,72	77	83,70	

АКЦЕНТНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ...

перчит									
перчи́т	67	69,07	71	72,45	86	86,87	72	78,26	
пе́рчит	30	30,93	27	27,55	13	13,13	20	21,74	
плыла									
плыла́	82	84,54	81	82,65	98	98,99	76	82,61	
плы́ла	15	15,46	17	17,35	1	1,01	16	17,39	
повторит									
повтори́т	92	94,85	90	91,84	98	98,99	91	98,91	
повто́рит	5	5,15	8	8,16	1	1,01	1	1,09	
подключить									
подключи́ть	93	95,88	96	97,96	97	97,98	91	98,91	
подклю́чить	4	4,12	2	2,04	2	2,02	1	1,09	
позвонишь									
позвони́шь	88	90,72	72	73,47	95	95,96	84	91,30	
позво́нишь	9	9,28	26	26,53	4	4,04	8	8,70	
премировать									
премирова́ть	30	30,93	19	19,39	47	47,47	24	26,09	
преми́ровать	67	69,07	79	80,61	52	52,53	68	73,91	
принесено									
принесено́	86	88,66	86	87,76	96	96,97	86	93,48	
прине́сено	11	11,34	12	12,24	3	3,03	6	6,52	
пряла									
пряла́	42	43,30	49	50,00	64	64,65	59	64,13	
пря́ла	55	56,70	49	50,00	35	35,35	33	35,87	
сверлит									
сверли́т	26	26,80	24	24,49	30	30,30	25	27,17	
све́рлит	71	73,20	74	75,51	69	69,70	67	72,83	
сожрала									
сожрала́	30	30,93	15	15,31	63	63,64	38	41,30	
сожра́ла	64	65,98	80	81,63	36	36,36	49	53,26	
со́жрала	3	3,09	3	3,06	-	-	5	5,44	
тормозит									
тормози́т	95	97,94	93	94,90	98	98,99	91	98,91	
тормо́зит	2	2,06	5	5,10	1	1,01	1	1,09	
шарит									
шари́т	2	2,06	1	1,02	-	-	1	1,09	
ша́рит	95	97,94	97	98,98	99	100,00	91	98,91	

R E C E N Z J E

MIROŚLAWA MICHALSKA-SUCHANEK

Uniwersytet Śląski

 ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5262-0816>

P. Кацман, *Неуловимая реальность. Сто лет русско-израильской литературы (1920–2020)*,
Academic Studies Press–BiblioRossica, Boston–St. Petersburg 2020, s. 336.

Zagadnienia związane z literaturą rosyjsko-izraelską są jak dotąd przez badaczy rusycystów traktowane marginalnie. Prace, które okazjonalnie pojawiają się w Rosji i w Polsce, są rozproszone i poświęcone wyselekcjonowanym aspektom, dotyczącym pojedynczych pisarzy oraz utworów. W Izraelu badaniem rosyjsko-izraelskiej literatury zajmuje się tylko jeden badacz — profesor Uniwersytetu Bar-Ilana w Ramat Ganie — Roman Katsman. Tematyce tej poświęcił kilkanaście artykułów i dwie monografie: *Nostalgia for a Foreign Land: Studies in Russian-Language Literature in Israel* opublikowaną w 2016 roku (Academic Studies Press, Brighton MA) oraz z roku 2020 — *Неуловимая реальность. Сто лет русско-израильской литературы (1920–2020)* (Academic Studies Press–BiblioRossica, Boston–St. Petersburg).

Najnowsza monografia stanowi zwieńczenie wielu lat badań. Niektóre podejmowane w niej zagadnienia Katsman częściowo poruszał już w swoich artykułach, między innymi na łamach polskiego czasopisma „Ludaica Russica”, z którym aktywnie współpracuje. U podstaw jego rozważań leżą cztery koncepcje naukowe.

Po pierwsze — generatywna antropologia (*generative anthropology*) i *originary thinking* Erica Gansa, które to teorie — mówiąc najprościej — postrzeganie świata wiążą z doświadczeniami ludzi i ich kulturowymi wyobrażeniami o tymże świecie. Na poziomie rudymenarnym kluczowe są tu tzw. wydarzenia sceniczne (*scenic events*) i sceny źródłowe (*originary scene*) wyrażane zarówno indywidualnie, jak i kolektywnie przez tzw. reprezentacje stanowiące finalny produkt aktu desygnacji¹. „Przerwany gest przyswo-

¹ Zob. E. Gans, *The scenic imagination. Originary thinking from Hobbes to present day*, Stanford University Press, Stanford 2008, s. 1; zob. również R. Nycz, *Antropologia literatur — kulturowa teoria literatury — poetyka doświadczenia*,

jenia” Gansa implikuje, oprócz wspomnianego aktu desygnacji, mechanizm konstytuowania się określonej rzeczywistości.

Po drugie — konceptualizacja chaosu w ujęciu Katherine Hayles, z której Katsman wyprowadza tezę o dyssypatywnym charakterze literatury rosyjsko-izraelskiej. Przy założeniu, że — wyznaczające strukturę i charakter tej literatury — chaos i porządek połączone są wektorami skierowanymi ku sobie, czyli chaos prowadzi do ładu, a ten na powrót do chaosu, literatura ta traktowana jako system, podlega powtarzającym się procesom rozproszenia, za którymi następuje ponowne skupienie elementów w innym porządku i zawsze na wyższym poziomie złożoności. Za Hayles chaos nie jest tu identyfikowany z brakiem porządku (zakłada nie-porządek, a nie anty-porządek), lecz z wielotorową informacją, którą cechuje determinizm i obecność działań celowościowych².

Po trzecie — realizm spekulatywny Grahama Harmana i Quentina Meillassoux. Filozofia w ich ujęciu odwraca się od oczywistości oraz kategoryczności przeżyć i zarysowuje figurę powołującą do życia nowe pojęcie ontologiczne — zwrot spekulatywny (*speculative turn*). Harman wprowadza termin „przyczynowości zastępczej”, która odcina się od tzw. wpływu bezpośredniego. Zgodnie z jego teorią przedmioty istnieją w sposób wobec ludzi autonomiczny, a postrzeganie człowieka jako kategorii dominującej zostaje zastąpione uznaniem go za jeden z przedmiotów. Meillassoux natomiast tworzy pojęcie „możliwości”: przenosi nacisk z tego, co jest, na to, co jest możliwe. Neguje ideę zamkniętego świata, a kategorię całości zastępuje „konieczną przygodnością”. Według spekulatywnego realisty nie istnieje ostateczny wszechświat, nie ma z góry danego totalnego porządku zbiorów możliwości, jest tylko „konieczna przygodność” i „wydarzenie wirtualne”, które nie podlega klasyfikowaniu w kategoriach prawdopodobieństwa³. Wynika z tego, że literatura nie odzwierciedla rzeczywistego porządku świata, a charakterystykę realnego tworzy mechanizm nie-zaświadczenia, nie-doświadczenia, kontyngentny chaos. Przedmioty materialne i fikcyjne (nie-prawdopodobne) traktuje się jako równe sobie, co — jak badacz podkreśla — zakłada nie tylko poznawanie nowej rzeczywistości, ale również rzeczywistości innej — fantastycznej, mitologicznej, baśniowej czy magicznej.

„Teksty Drugie” 2007, nr 6, http://rcin.org.pl/ibl/Content/51309/WA248_67-628_P-I-2524_nycz-antropologia.pdf (25.05.2020).

² Zob. M. Wichłacz, *Od liniowości do złożoności. Nowy paradygmat w naukach społecznych i politycznych*, <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/view-ByFileId/749119.pdf> (25.05.2020).

³ Zob. M. Lubecki, *Graham Harmana ontologia przedmiotu poczwórnego*, „Estetyka i Krytyka” 2013, nr 2 (29), https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/6320/Lubecki_Marcin.pdf?sequence=1 (25.05.2020); zob. też czasopismo, które w całości poświęcone jest idei realizmu spekulatywnego — „Speculations”.

Wymienione sposoby myślenia Katsman spaja teorią Jacquesa Lacana, a zwłaszcza jego triadą porządków — „wyobrażeniowego”, „symbolicznego” i „realnego”⁴. Łączy ona różne, choć w wielu miejscach styczne, punkty widzenia na rzeczywistość (realność) kreowaną w literaturze „rosyjskiego Izraela” — antropologiczny, fizyczny i filozoficzny.

Przyjętą w monografii metodologię bez wątpienia uznać można za nowatorską. Katsman zdecydowanie (a nawet manifestacyjnie) odcina się od „klasycznego” oglądu procesu literackiego oraz „tradycyjnej” interpretacji tekstu i sięga po narzędzia Nowej Humanistyki, które w jego przekonaniu są optymalne (i trudno się z nim nie zgodzić) do opisu niejednorodnego — i zgodnie z przekonaniem Katsmana: wyrastającego z chaosu — dyssypatywnego systemu, jakim jawi się rosyjsko-izraelska literatura.

Literaturę „rosyjskiego Izraela” charakteryzują takie pojęcia jak generatywność, fluktuacja, hybrydyczność, dywersyfikacja, entropia, otwartość. Wszystkie one zaświadczaają o niejednorodnym i procesualnym charakterze tej literatury jako „żywego”, ewoluującego systemu. Za istotny wyznacznik jej rozwoju Katsman przyjmuje właściwą dla twórczości „rosyjskiego Izraela” nieustanną reorientację (reinterpretację) istoty realności i poetyki realizmu. *Неуловимая реальность...* prezentuje na ile, i w jaki sposób, jakościowy, ale też i ilościowy, rozwój literatury determinuje kierunek redefiniowania pojęcia realności i modyfikacji poetyki realizmu. Próba szczegółowego oglądu tego zjawiska stała się dla badacza przyczynkiem do opisu literatury rosyjsko-izraelskiej jako zjawiska, którego wewnętrzna niejednorodność (wynikająca z wielokulturowej proveniencji, funkcjonowania na styku kultur, uwarunkowań historycznych, politycznych, społecznych, religijnych, mentalnościowych etc.) tworzy normę, nie zaś przejaw marginalizacji. Kluczowe w rozważaniach Katsmana jest założenie, że mamy w tym przypadku do czynienia z literaturą autonomiczną, która posiada osobną ścieżkę rozwoju, wewnętrzną dynamikę i własną poetykę oraz działa w ramach odrębnej przestrzeni kulturowej. Pogląd ten implikuje odejście od postrzegania jej jako części literatury rosyjskiej (jak było dotąd praktykowane) i od opisu jedynie w kontekstach oraz zależnościach związanych z kulturą rosyjską.

Monografia Katsmana ma przejrzystą kompozycję. Formalnie składa się z dziesięciu rozdziałów, wstępu i zakończenia, w istocie jednak wyraźnie wyodrębniają się dwie jej części. Pierwsza zajmuje mniej więcej jedną czwartą objętości pracy i szczegółowo prezentuje „filozoficzno-kulturowo-chaotyczny paradygmat”, który wyznacza perspektywę oglądu stuletniej historii literatury rosyjsko-izraelskiej, poczynając od roku 1920, czemu też poświęcona jest, złożona z dziewięciu rozdziałów, część druga.

⁴ Zob. R. Meyer-Kalkus, *Jacques Lacan: Psychoanaliza jako lingwistyka mówienia*, przeł. P. Dybel, „Teksty Drugie” 1998, nr 1–2, http://rcin.org.pl/Content/65035/WA248_71799_P-I-2524_meyer-jacques_o.pdf (25.05.2020).

Ważne miejsce we wspomnianym paradygmacie zajmuje pojęcie struktur dyssypatywnych. Zostało ono przeniesione z termodynamiki, gdzie definiuje się je jako: „przestrzenny rozkład elementów składowych otwartego układu fizycznego powstały wskutek dyssypacji energii dostarczonej do układu z otoczenia”⁵. Uprościmy — układ otwarty posiłkuje się zewnętrzną energią, która zmniejsza jego entropię i jednocześnie zwiększa stopień uporządkowania poprzez tworzenie struktur zwanych dyssypatywnymi⁶. Ten mechanizm dynamicznej samoorganizacji Katsman uznał — wydaje się, że słusznie — za idealny do opisu dynamiki zmiennej, niejednorodnej i w jakimś sensie rizomatycznej literatury rosyjsko-izraelskiej.

Badacz wskazuje trzy cechy wspólnoty rosyjskojęzycznej w Izraelu, które odróżniają ją od innych wspólnot emigracyjnych (repatriacyjnych): po pierwsze — wchodzi ona w skład żydowskiej większości narodowej, po drugie — z punktu widzenia społeczno-ekonomicznego stanowi integralną część społeczności izraelskiej (osiąga sukcesy w polityce, przemyśle, nauce, sztuce etc.), wreszcie po trzecie — cieszy się autonomią w sferze szeroko pojętej kultury. Jednocześnie — co Katsman wyraźnie punktuje — każda z wymienionych cech wykazuje wysoki stopień niestabilności i chaosu, jako że przynależność do żydowskiej większości w wielu przypadkach nie jest równoznaczna z jednością kulturową i mentalnościową oraz zgodnością interesów i praktyk, zaś trwałość wielu podejmowanych inicjatyw warunkowana jest aktualną polityką Federacji Rosyjskiej, a co za tym idzie jej odbiorem w świecie i w samym Izraelu. Społeczność izraelskich rosyjskojęzycznych literatów, która funkcjonuje wewnątrz tej wspólnoty, przejęła wszystkie jej cechy w stopniu zintensyfikowanym. Katsman określa ją (określenie przenosi również na literaturę tworzoną przez tę społeczność) jako otwarty układ o charakterze emergentnym, który charakteryzuje się dynamiczną samoorganizacją, zniżającą entropię — innymi słowy dyssypatywny. Tak rozumianą dyssypatywność badacz wiąże z pojęciem chaosu, który jest niczym innym jak przestrzenią, z której generowane są elementy składowe wspomnianego układu, i w ramach której dochodzi do ich samoorganizacji. Katsman idzie też dalej — formułuje mianowicie tezę, że dyssypatywność stanowi główną determinantę ewolucji społeczności rosyjskojęzycznych literatów w Izraelu i jednocześnie warunek *sine qua non* jej „przeżycia” wewnątrz chaosu.

Kolejny element budowanego przez Katsmana paradygmatu tworzy postrzeżenie literatury „rosyjskiego Izraela” w kategoriach nowego kulturowego realizmu, który nawiązuje do rozwoju nauki i technologii, znanego jako czwarta rewolucja przemysłowa (Industry 4.0.)⁷. Ten ogólnosiwiatowy

⁵ R. Bujakiewicz-Korońska, *O przemianach energii i informacji w strukturach dyssypatywnych*, Wydawnictwo naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000, s. 7.

⁶ Zob. http://www.kul.pl/files/57/transfer_idei/szydowski.pdf (25.05.2020).

⁷ Zob. m. in. https://www.plattform-i40.de/PI40/Navigation/EN/ThePlatform_Background/background.html, albo <https://www.twi-global.com/what-we-do/research-and-technologies/technologies/industry-4-0> (25.05.2020).

projekt sprowadza się do — mówiąc w uproszczeniu — automatyzacji, wymiany informacji i przetwarzania danych z wykorzystaniem wszelkich form technologii informacyjnych, głównie Internetu. Powszechność globalnej sieci powoduje, że przestrzeń wirtualna zaczyna wkraczać we wszystkie sfery funkcjonowania świata, powodując fuzję dwóch form jego istnienia — realnej i wirtualnej. Z analogii do Industry 4.0 Katsman wyprowadza koncepcję rzeczywistości, traktowanej jako odzwierciedlenie w literaturze „rzeczywistości sieciowej”. Realizm 4.0, inaczej nowy realizm kulturowy XXI wieku (badacz używa tych pojęć zamiennie), nawiązuje do postulowanej przez realizm spekulatywny negacji antropocentryzmu i co za tym idzie ontologii zorientowanej na przedmiot. Człowiek zostaje zrównany ze światem nie-ludzi, realność i wirtualność ulegają unifikacji, a k a ż d y pojawiający się w świecie przedstawionym przedmiot zyskuje status osobowy. Mimesis w realizmie 4.0 przestaje być twórczym naśladownictwem natury, ucieleśnieniem idei lub formy w materii, a staje się komunikacją w s z y s t k i e g o z e w s z y s t k i m z a pomocą zunifikowanego, egzoterycznego języka.

Katsman wymienia trzy podstawowe cechy wyróżniające nowy realizm kulturowy: intelektualizm, pojmowany jako pochodna „wysokotechnologiczności” (*knowledgeableness*), łączącej naukę z wykorzystaniem wysokich technologii; fragmentaryzm, który nie stanowi odbicia postmodernistycznego rozdrobnienia świata (w tym świadomości), lecz tworzy funkcjonalną zasadę wyznaczającą sposób istnienia systemu jako komunikacji między jego wielorakimi elementami — zorganizowanymi lub samoorganizującymi się (Katsman wykorzystuje tu analogię do *blockchain* — zdecentralizowanej platformy transakcyjnej w rozproszonej infrastrukturze sieciowej), a także magiczność, rozumianą jako przyswojenie elementów poetyki realizmu magicznego.

Dalsze rozważania tej części monografii dotyczą strategicznych (tak jak Katsman określa) składowych realizmu 4.0 obecnych w literaturze rosyjsko-izraelskiej. Ich zestawienie otwiera nonkonformizm definiowany jako rodzaj kulturowej subwersji, odejście od kulturowego mainstreamu. Ujawnia się on na trzy sposoby: pierwszy — tradycyjny, poprzez przywiązanie do radykalnej awangardy i antypopulizmu, drugi — realizowany poprzez twórczość rozpowszechnianą w formach elektronicznych (nie-papierowych) i w ramach działalności w sieci (całkowitej albo traktowanej jako sposób dywersyfikacji kanałów publikacji), wreszcie trzeci, łączący obie taktyki. Głównym stymulantem ewolucji literatury „rosyjskiego Izraela” jest jednak proces jej demarginalizacji (druga składowa), rozumianej jako odejście od prób wpisania się w hierarchizację zarówno w ramach izraelskiej, jak i rosyjskiej przestrzeni literackich. Demarginalizacja idzie drogą deminoryzacji (i jest to kolejna składowa), związanej z odejściem od eksponowania stosunku podrzędności rosyjskojęzycznej żydowskiej (izraelskiej) mniejszości wobec rosyjskiej większości w tekstach pisanych w języku narodowym tej większości. Wiąże się to z totalną rewizją tematyki, przede wszystkim z rezy-

gnacją z upolitycznienia literatury i jej ideologicznego nacechowania. Wcześniej dominujące opozycyjność i antysowiecki patos emigranckiego dyskursu przeobrażają się w antyheroizm i ikonoklastyczność, zaś socjocentryzm odczytywania dziejów historii ewoluuje w mikrosocjologię. Jako czwartą składową realizmu 4.0 Katsman wymienia magię sieciową i magiczną sieć (magiczny sieciowy realizm), opisując zjawisko na przykładzie najbardziej chyba reprezentatywnej dla tego zjawiska powieści Elisavety Michailichenko i Yuria Nesisa z 2003 roku zatytułowanej *И/е_рус.олим*, gdzie nawiązanie do nowego realizmu zawarte jest już w samym tytule utworu — łączy nazwę miasta, z której wydobyty jest rdzeń „rosyjski” (*Ие-рус-алим*) i określenie wspólnoty: *рус.олим*, czyli **рус[ские] олим** (tak nazywani są repatrianci) oraz formę adresu strony internetowej. Stanowi to wyraźne wskazanie na przeobrażenie się życia, które toczy się w konkretnym tu i teraz, oderwane od ściśle sprecyzowanego czasu i przestrzeni „istnienie w sieci”, a nawet więcej — utożsamienie samego bytu z siecią. Dyskurs emigrancki ustępuje miejsca aktywnej komunikacji z kulturą żydowską/izraelską i zepchnięty do roli tła staje się częścią wirtualnej rzeczywistości, w której żyją bohaterowie utworu. Realni ludzie i rzeczywista przestrzeń, cyberprzestrzeń z bytującymi w niej jednostkami, autentyczne źródła filozoficzne, literackie, historyczne — wszystkie te elementy współistnieją, przenikają się nawzajem, ulegają transformacjom, dopełniają się, tworząc nową kulturową realność — jednocześnie empiryczną i transcendentalną, a nawet w jakimś sensie magiczną.

I kolejna składowa Realizmu 4.0. Nowy kulturowy realizm nawiązuje do mechanizmu, który w przestrzeni wysokich technologii znany jest jako rzeczywistość rozszerzona (*augmented reality*). Definiuje się ją jako połączenie obrazu świata rzeczywistego z elementami wirtualnymi, stworzonymi za pomocą technologii informacyjnej. W odróżnieniu od rzeczywistości wirtualnej (*virtual reality*) poszerza ona percypowany obraz albo/i nakłada na niego inne elementy⁸. Katsman rzeczywistość rozszerzoną postrzega jako wzbogacenie i zrjonalizowanie komunikacji w ramach systemu kulturowego, szczególnie w procesie — co w przypadku literatury rosyjsko-izraelskiej wydaje się szczególnie ważne — rozpoznawania i osvajania nowej kultury. Badacz wyróżnia kilka typów rzeczywistości rozszerzonej: podwajanie, identyfikację/rozpoznanie, złudną pamięć, technikę instalacji, ale wszystkie służą jednemu celowi — dekodują świat realny.

Kolejnym interesującym Katsmana zjawiskiem jest proces dewiktyimizacji literatury rosyjsko-izraelskiej. W oparciu o generatywną antropologię Erica Gansa tworzy on filozoficzną antropologię obrazu ofiary, a z niej wyprowadza paradygmat, który nazywa a-wiktymologicznym. Zakłada odejście od typowego dla wcześniejszej literatury (rosyjsko-żydowskiej) elementu dekadentckiej ofiarności. Bohater poprzez anihilację dominującej dotąd opo-

⁸ Zob. <https://przemyslprzyszlosci.gov.pl/po-co-mi-rozszerzona-rzeczywistosc/> (25.05.2020).

zycji: ofiara—kat i towarzyszących jej motywów ofiarności i heroizmu ulega przekształceniu z ofiary w pełnoprawnego uczestnika konfliktu.

Druga część monografii jest próbą odczytania literatury rosyjsko-izraelskiej poprzez pryzmat realizmu 4.0, tj. z zastosowaniem narzędzi i metod interpretacyjnych wypracowanych w części pierwszej. Katsman poddaje analizie twórczość dziesięciorga pisarzy, z zachowaniem chronologii, co pozwala zrekonstruować dynamikę i kierunek rozwoju literatury rosyjsko-izraelskiej. Jako pierwsza analizowana jest twórczość Awrama Wysockiego, od którego w roku 1920 umownie rozpoczyna się historia rosyjskojęzycznej literatury na ziemi obecnego Izraela (Wysocki na przełomie 1919–1920 emigrował do Mandatu Palestyny). Dalej pojawiają się kolejne nazwiska: Mark Egart, Julij Margolin, Yakov Cygielman, Eli Luksemburg, David Markish, Alexander Goldstein, Dennis Sobolev oraz Elisaveta Michailichenko i Yuri Nesis.

Katsman jest badaczem erudycyjnym. Świadczy o tym nie tylko imponująca bibliografia, w jaką wyposażona jest *Неуловимая реальность...*, ale również sam sposób prowadzenia wywodu. Monografia dowodzi też śmiałości badawczej autora. Katsman od lat propaguje założenia Nowej Humanistyki, odważnie sięga po wiedzę i terminologię z — jak się okazuje tylko z pozoru dalekich od literaturoznawstwa — dziedzin nauki. Odwołuje się do koncepcji i idei, które często jeszcze zaliczane są — jak choćby realizm spekulatywny — do literaturoznawczych eksperymentów. Trzeba przyznać, że czyni to wszystko z dobrym skutkiem. W monografii *Неуловимая реальность...* prezentuje własną wizję nowej odsłony realizmu kulturowego, a złożona dyssypatywna struktura funkcjonująca na styku kultur, jaką jest rosyjsko-izraelska literatura, stanowi dla niego — jak sam zaznacza — doskonały poligon doświadczalny realizmu 4.0.

NOTY O AUTORACH

JAKUB BOBER

Absolwent rusycystyki, doktorant na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Śląskiego. Zainteresowania naukowe: przekładoznawstwo, polsko-rosyjska komparatystyka językoznawcza.

Kontakt: boberjakub@protonmail.com

MICHAŁ BOHUN

Dr hab., profesor w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Historyk filozofii i myśli społecznej. Badacz dziejów myśli rosyjskiej i polskiej ze szczególnym uwzględnieniem refleksji politycznej i historiozoficznej. Tłumacz tekstów filozoficznych z języka rosyjskiego, autor trzech monografii z dziejów myśli rosyjskiej oraz wielu artykułów. Obecnie bada ekonomiczne implikacje krytycznych filozofii społecznych.

Kontakt: michal.bohun@uj.edu.pl

ELENA BORISOVA-YURKOVSKAYA

Dr nauk humanistycznych w zakresie filozofii, zainteresowania naukowe: zagadnienia metafizyczne w rosyjskiej filozofii, literaturze i sztuce Srebrnego Wieku, koncepcje podmiotu w filozofii XX i XXI wieku, filozofia feministyczna. Ważniejsze publikacje: *Смерть как событие повседневности в творчестве А. Ремизова и В Розанова*, „Slavica Wratislaviensia” 2018; *Реконструкция моделей обращения в религиозном опыте Андрея Белого: метапоіа и epistrophe*, w: Я. Добешевский, Ст. Краевский, Я. Мах (red.), *Познание и религия. Эпистемология религиозного опыта в русской и еврейской философской мысли XX века*, Wydział Filozofii i Socjologii UW, Warszawa 2018; *Философские основания мотива «вечного возвращения» в творчестве А. Блока*, „Современные гуманитарные исследования”, № 1 (80).

Kontakt: jurkowskaelena@gmail.com

JOLANTA BRZYKCY

Dr hab., prof. UMK, pracownik Katedry Literatur Słowiańskich UMK w Toruniu, badaczka poezji i ego-dokumentów I i II fali emigracji rosyjskiej. Ostatnie publikacje: *Картиньы Прованса в творчестве Галины Кузнецовой*, „Slavia Orientalis” 2018, nr 4; *Przedstawić nieprzedstawialne. „Przypowieści” Lwa Gomolickiego jako świadectwo Zagłady*, „Przeгляд Rusycystyczny” 2019, nr 2; *Функция вещной*

детали в поэзии „первой волны” русского зарубежья, w: G. Ojcewicz (red.), *Ro-
sja i pamięć o rzeczy. Od emblematu do relikwii*, Olsztyn 2019.

Kontakt: tomine@umk.pl

PIOTR GŁUSZKOWSKI

Dr, adiunkt. Pracuje w Katedrze Rusycystyki UW, Kierownik Pracowni Mediów w Dawnej i Współczesnej Rosji. Zainteresowania naukowe: polsko-rosyjskie związki historyczne i literackie w XIX–XX wieku. Autor książek: *Antyrosja — historyczne wizje Aleksandra Sołżenicyna — próba polskiego odczytania*, Neriton, Warszawa 2008; *Ф.В. Булгарин в русско-польских отношениях первой половины XIX века: эволюция идентичности и политических воззрений*, Алетея, Санкт Петербург 2013, ss. 228; drugie wydanie Санкт Петербург 2014; *Barwy polskości. Biografia literacko-polityczna Tadeusza Bułharyna*, Universitas, Kraków 2018 oraz licznych artykułów w czasopismach i monografiach naukowych.

Kontakt: p.gluszkowski@uw.edu.pl

ADAM JASKÓLSKI

Dr, adiunkt w Katedrze Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego; ukończył studia doktoranckie na UMK w Toruniu. Zainteresowania badawcze skupiają się wokół pragmatyki, analizy dyskursu ideologicznego oraz rosyjskiej gwary staroobrzędowców mieszkających w Polsce. Najważniejsze publikacje: *Dyskurs polityczny w Rosji. Analiza pragmatyngwistyczna* (Toruń 2014), (red.) *Staroprawosławie wczoraj i dziś* (Warszawa–Toruń 2018).

Kontakt: a.jaskolski@uw.edu.pl

ANNA KOŚCIOŁEK

Dr hab. nauk humanistycznych, profesor w Katedrze Literatur Słowiańskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Filolog rusycysta, literaturoznawca. Zainteresowania naukowe: filozofia człowieka oraz problematyka sacrum w twórczości pisarzy rosyjskich przede wszystkim XIX wieku, duchowość prawosławna, konteksty kulturowe literatury rosyjskiej. Autorka książek: *Człowiek Ewangelii w „Dzienniku pisarza” Fiodora Dostojewskiego* (Toruń 1994), *„Dziennik pisarza” Fiodora Dostojewskiego. Próba monografii* (Toruń 2000), *Wybrane fragmenty z korespondencji z przyjaciółmi*. *O ideowych poszukiwaniach Mikołaja Gogola* (Toruń 2004).

Kontakt: anna.kosciolek@umk.pl

IWONA KRYCKA-MICHNOWSKA

Dr hab., adiunkt w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Prowadzi badania w zakresie literaturoznawstwa rosyjskiego ze szczególnym uwzględnieniem dokumentu osobistego, literatury Srebrnego Wieku, pierwszej fali emigracji rosyjskiej, polsko-rosyjskich związków literackich. Autorka monografii na temat dzienników Zinaidy Gippius.

Kontakt: iekrycka@uw.edu.pl

JELENA LEVKIJEVSKAYA

Dr hab., profesor w Centrum Typologii i Semiotyki Folkloru Rosyjskiego Państwowego Uniwersytetu Humanistycznego (RGGU) w Moskwie; autorka monografii *Мицфы русского народа* (2000), *Славянский оберег: семантика и структура* (2002), *Народная демонология Полесья. Языки славянских культур* (we współaut.

NOTY O AUTORACH

z L.N. Winogradową; t. 1. 2010, t. 2. 2012, t. 3. 2016, t. 4. 2019), a także artykułów o słowiańskiej kulturze tradycyjnej, językach słowiańskich i pragmatyce tekstu.

Kontakt: elena_levka@mail.ru

IRENA MATCZYŃSKA

Wykładowca Katedry Języków Słowiańskich Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zajmuje się teorią i praktyką nauczania języka rosyjskiego oraz doskonaleniem organizacji procesu dydaktycznego i wprowadzaniem innowacyjnych metod nauczania. Publikuje artykuły poświęcone tematyce związanej z zainteresowaniami zawodowymi. Jest autorką podręcznika do nauki języka rosyjskiego od podstaw *Język rosyjski dla Polaków*, Toruń 2019 (cz. 1), 2020 (cz. 2) oraz współautorką podręcznika do nauki języka rosyjskiego od podstaw *Русский язык*, Charków 2009.

Kontakt: irena.matczynska@gmail.com

MIROSŁAWA MICHALSKA-SUCHANEK

Dr hab., prof. Uniwersytetu Śląskiego. Obszar zainteresowań: historia literatury rosyjskiej, teoria literatury i dydaktyka języka obcego, z uwzględnieniem języków specjalistycznych (rosyjski język biznesu). Zainteresowania badawcze: literatura wobec tematyki aktów suicydalnych, kategoria nastroju w dziele literackim, literatura a anomalia ludzkiej psychiki, a ostatnio literatura rosyjska a tematyka żydowska. Autorka ponad siedemdziesięciu artykułów i recenzji, a także książek *Fenomen samobójstwa* (2011), *Mit Judasza-samobójcy. Czytając opowiadanie Leonida Andriejewa „Judasz Iszkarriot”* (2013), *Samobójcy Fiodora Dostojewskiego* (2015), *Piętnaście odślon Fiodora Dostojewskiego* (2018), redaktorka i współredaktorka kilkunastu zbiorowych monografii oraz redaktor naczelna czasopisma „Judaica Russica”.

Kontakt: mirasu@interia.pl

BEATA PAWLETKO

Dr hab., prof. Uniwersytetu Śląskiego; zatrudniona w Instytucie Literaturoznawstwa na Wydziale Humanistycznym. Redaktor naczelna czasopisma „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze”. Zainteresowania badawcze: studia nad pamięcią i traumą w obszarze literatury i kultury rosyjskiej. Ważniejsze publikacje: *Josif Brodski i Tomas Venclova wobec emigracji*, Katowice 2005; *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych*, Katowice 2016; *Współczesne kino rosyjskie w obliczu traum wojennych. Kontekst literacki i kulturowy*, Katowice 2020 (we współautorstwie z Beatą Waligórką-Olejniczak).

Kontakt: beata.pawletko@us.edu.pl

JOANNA RADOSZ

Doktorantka literaturoznawstwa w Instytucie Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej UAM w Poznaniu; obecnie pracuje nad rozprawą poświęconą rekonstrukcji rosyjskiego charakteru narodowego we współczesnej fantastyce. Zainteresowania badawcze obejmują współczesną literaturę rosyjską (ze szczególnym uwzględnieniem literatury fantastycznej, popularnej, dziecięcej), manifestacje charakterów narodowych w tekstach kultury oraz komunikację międzykulturową.

Kontakt: joanna.radosz@amu.edu.pl

OLGA RUBINCZYK

Dr nauk filologicznych, autorka kilku książek i ponad siedemdziesięciu artykułów o twórczości Anny Achmatowej i jej współczesnych. Wybrane monografie: „*Если бы я была живописцем...*”: *Изобразительное искусство в творческой мастерской Анны Ахматовой* (Санкт-Петербург: Серебряный век, 2010); *Анна Ахматова и ее время: Избранные работы* (Москва: Азбуковник, 2018) oraz, we współautorstwie z Niną Iwanowną Popową, wielokrotnie wzpawiana (2001, 2002, 2003, 2004, 2006, 2011, 2012, 2018) *Анна Ахматова и Фонтанный Дом* (Санкт-Петербург: Невский диалект, 2000).

Kontakt: rubinchik_olga@mail.ru

ŻANNA SŁADKIEWICZ

Dr hab., prof. UG, Dyrektor Instytutu Rusycystyki i Studiów Wschodnich Uniwersytetu Gdańskiego, kierownik Zakładu Pragmatyki Komunikacji i Dydaktyki Języka Rosyjskiego. Kierownik Pracowni Badań nad Perswazją Językową; zastępca redaktora naczelnego rocznika „*Studia Rossica Gedanensia*”, członek PTJ i PTR. Opublikowała ponad 100 prac z zakresu komunikologii, dyskursologii, pragmatyngwistyki, socjolingwistyki, frazeologii i glottodydaktyki. Autorka monografii: *Политический фельетон в свете теории речевого воздействия* (Gdańsk 2013), *Здоровье превыше всего. Коммуникативная ситуация оправдания в дидактическом дискурсе: прагматический и межкультурный аспект* (Gdańsk 2019, we współaut.); podręcznika *Ćwiczenia z fonetyki języka rosyjskiego dla początkujących* (Gdańsk 2014, we współaut.), redaktor naukowy dziesięciu monografii.

Kontakt: zanna.sladkiewicz@ug.edu.pl

ROMAN SZUBIN

Dr, adiunkt w Zakładzie Pragmatyki Komunikacyjnej Języków Obcych w Instytucie Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania naukowe: hermeneutyka literacka, proza XIX–XXI wieku, twórczość Antona Czechowa, Wasilija Szukszyna, Michaiła Priszwina. Autor publikacji o twórczości Michaiła Priszwina, Wardana Hayrapetiana, Michaiła Szyszkina.

Kontakt: szubin@amu.edu.pl

JOANNA WOCH

Dr nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, absolwentka Uniwersytetu Łódzkiego (2011 — filologia rosyjska, 2017 — studia doktoranckie). Od 2018 roku adiunkt w Zakładzie Lingwistyki Stosowanej, a od 2019 w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego. Autorka artykułów naukowych z zakresu ewolucji rosyjskiego podsystemu akcentowego publikowanych w czasopismach polskich i zagranicznych. Zainteresowania naukowe dotyczą przede wszystkim akcentologii języka rosyjskiego (w ujęciu synchronicznym i diachronicznym), słowotwórstwa komparatywnego polsko-rosyjskiego oraz dydaktyki języka rosyjskiego na początkowych etapach nauczania.

Kontakt: woch.joanna@yandex.com

BOŻENA ŻEJMO

Dr hab., prof. UMK w Katedrze Filologii Słowiańskiej w Toruniu; rusycystka i bułgarystka, literaturoznawczyni. Zainteresowania badawcze: etyka i literatura, transgresje w literaturze i kulturze, twórczość Wsiewołoda Garszyna, pisarz i władza, trauma

NOTY O AUTORACH

i pamięć. Monografie: *Problemy etyczne we współczesnej prozie i publicystyce rosyjskiej*, Łódź 2000; „*Ponad stan*”. *Motywy transgresyjne w twórczości Jordana Jowkova*, Toruń 2010; „*Placzący Ezop*”. *Życie i twórczość Wsiewołoda Garszyna*, Toruń 2017.

Kontakt: bo.zena@umk.pl

OD REDAKCJI

W poprzednim (drukowanym) numerze „Przeglądu Rusycystycznego” w spisie treści oraz na okładce został pominięty artykuł p. Sylwii Kamińskiej-Maciąg *Pamięć o wielkim terrorze we współczesnej literaturze dziecięcej* („*Breaking Stalin's Nose*” Eugena Jelchina). Za tę pomyłkę Autorkę i P.T. Czytelników serdecznie przepraszamy.